
ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ
ДІТЕЙ РІЗНОГО ВІКУ, ЯКІ СТАЛИ
СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ
СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

БАЛИНСЬКА О.М., КАТОЛИК Г.В.,
ЗАХАРОВА О.В., БРОНЕВИЦЬКА О.М.

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**БАЛИНСЬКА О.М., КАТОЛИК Г.В.,
ЗАХАРОВА О.В., БРОНЕВИЦЬКА О.М.**

**ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ
ДІТЕЙ РІЗНОГО ВІКУ, ЯКІ СТАЛИ
СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ
СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА**

Львів
Растр-7
2024

УДК 343.541:316.62:159.9.072.533]-053.2(02)

О 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 27 грудня 2023 р.)

Рецензенти:

Гарасимів Т.З., доктор юридичних наук, професор;

Ковальчук З.Я., доктор психологічних наук, професор;

Колектив авторів:

Балинська О.М., доктор юридичних наук, професор (розділ 1);

Католик Г. В., доктор психологічних наук, професор (розділ 2, 3);

Захарова О. В., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 2, 3);

Броневицька О.М., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 3).

О 75 Особливості інтерв'ювання дітей різного віку, які стали свідками або зазнали сексуального насильства: монографія. Львів: Растр-7, 2024. – 242 с.

ISBN 978-617-8164-52-2

Монографія присвячена сучасним проблемам інтерв'ювання дітей, які стали свідками або зазнали сексуального насильства. Викладено методологію застосування вербального біхевіоризму в діяльності правоохоронних органів, основні психологічні особливості інтерв'ювання дітей в контексті психотравми: віковий та гендерний аспекти, свідків або потерпілих від сексуального та інших видів насильства. Представлений науковий доробок, спрямований на якісне оновлення теорії та практики в логіці інтерв'ювання постраждалих хлопців і дівчат з огляду на воєнні події в Україні.

Адресується курсантам, студентам, слухачам, аспірантам, ад'юнктам, науковим і науково-педагогічним працівникам вишів і факультетів юридичного та психологічного спрямування, а також працівникам правоохоронних органів, психологам, психотерапевтам, психіатрам.

УДК 343.541:316.62:159.9.072.533]-053.2(02)

© Балинська О.М., Католик Г.В., 2024 р.

© Захарова О.В., Броневицька О.М. 2024 р.

ISBN 978-617-8164-52-2

© Видавництво Растр-7, 2024 р.

ЗМІСТ

Вступне слово	6
Передмова	8

Розділ 1

Балинська О.М. МЕТОДОЛОГІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ВЕРБАЛЬНОГО БІХЕВІОРИЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ

ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	12
------------------------------------	-----------

1.1. Концептуально-правове і вербально-біхевіористське обґрунтування правової комунікації як способу інтерв'ювання.....	13
1.2. Основні засади вербального біхевіоризму як методу мовленнєвого впливу в юриспруденції.....	36

Розділ 2

Католик Г.В., Захарова О.В. ОСНОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ У ДІТЕЙ В КОНТЕКСТІ ПСИХОТРАВМИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ВІКОВИЙ І ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТИ .....

60

2.1. Що обов'язково повинні знати фахівці, які є учасниками інтерв'ювання (допиту) дітей	61
2.2. Особливості переживання травми дітьми. Чому так працює мозок? Нейробіологічні основи переживання травми дітьми	75
2.3. Зміни психологічних особливостей хлопців і дівчат під впливом насильства.....	82
2.4. Особливості гендерних аспектів сучасності.....	88
2.5. Психологічні особливості інтерв'ювання дітей різного віку.....	120

2.5.1. Інтерв'ювання хлопчиків та дівчаток дошкільного віку, що стали свідками або зазнали сексуального насильства.....	127
2.5.2. Інтерв'ювання хлопчиків та дівчаток молодшого шкільного віку (7-11 років), що стали свідками або зазнали сексуального насильства	140
2.5.3. Інтерв'ювання хлопців та дівчат у підлітково-юнацькому віці (після 11 років), які стали свідками або зазнали сексуального насильства.....	143
2.6. Інтерв'ювання хлопців та дівчат із вродженими та набутими вадами розвитку, що стали свідками або зазнали сексуального насильства.....	151
2.7. Поведінкові прояви ПТСР у хлопців та дівчат під впливом насильства	166

Розділ 3

Католик Г.В., Захарова О.В., Броневицька О.М.

СУЧАСНІ МОДЕЛІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ ХЛОПЦІВ І ДІВЧАТ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО ТА ІНШИХ ВИДІВ НАСИЛЬСТВА	182
---	------------

3.1. Міжнародні стандарти та український досвід інтерв'ювання хлопців і дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального та інших видів насильства	183
3.2. Рекомендації щодо проведення опитування дитини з обов'язковою ретельною попередньою підготовкою фахівця стосовно врахування їхніх вікових особливостей. Моделі проведення допитів	197

ПРО АВТОРІВ.....	238
-------------------------	------------

**У МЕНЕ БУЛО ВСЕ – ЖИТТЯ,
ЯКЕ Я ДУЖЕ ЛЮБИЛА.
ЯКЕ ТАК ДОВГО І НАПОЛЕГЛИВО ЖИЛА,
СТІЛЬКИ РАЗІВ ЙОГО ОБИРАЮЧИ.
ЖИТТЯ, В ЯКОМУ Я МОГЛА ДОЗВОЛИТИ СОБІ
НЕ ЛИШЕ НАЙНЕОБХІДНІШЕ.
ЖИТТЯ, ЯКОГО У МЕНЕ ТЕПЕР НЕМАЄ...**

Ксенія Харченко

Щоденники про війну. Ксенія Харченко (pen.org.ua)

Вступне слово

Офіс генерального прокурора України на кінець лютого 2024 року сповістив, що внаслідок збройної агресії росії в Україні загинули щонайменше 590 дітей. Отримали поранення понад 1427. І це лише за офіційно підтвердженими даними. Справжні цифри можуть перевищувати у декілька разів офіційні.

Війна на сході України стала для всіх великим викликом. Вона стала психотравмівним фактором для багатьох дітей, зокрема:

- тих, що пережили окупацію, або перебувають у зоні бойових дій.
- Тих, що зазнали тортур, гвалтування або стали свідками цих подій. А також тих, що стали свідками смерті власних батьків, сестер і братів.
- Також тих, хто після масованого знущання та гвалтування власного тіла замовк, інколи назавжди (бо так функціонує центр Брокка), не маючи інших засобів для компенсації пережитого.
- Тих, хто кожну ніч та день сидить у бомбосховищах, має панічні атаки...

Це можна перерахувати довго...

Психологічна допомога та підтримка дітей війни, цифра яких лише на теренах України сягає понад мільйон, є в центрі особливої уваги українських науковців та практиків. Війна поставила перед дитячими психологами, психотерапевтами, юристами, соціологами, педагогами, медиками нові виклики, зокрема зумовлені необхідністю створення української національної системи свідчення, допиту, інтерв'ювання та одночасного надання психологічної допомоги дітям і дорослим, постраждалим від воєнних дій.

Доведено, що психологічна допомога дітям, не може надаватися лише в окремих випадках чи ситуаціях, вона має пронизувати усі виміри їхнього життя: самосприйняття, сім'ю, групи однолітків і різноманітні спільноти, громаду, суспільство та державу загалом. Натепер ситуація у галузі свідчення, допитування (інтерв'ювання) та допомоги дітям війни є доволі кризовою: з

одного боку, існує накопичений роками зарубіжний досвід, а з іншого – він почасти суперечливий і його складно адаптувати до реалій сучасної України, на території якої триває війна, а отже, говорити про цілком безпечний простір, в якому можливі збір інформації про множинні тортури дітей та паралельно надання їм ефективної психологічної допомоги, ще зарано.

У пропонованому напрацюванні автори діляться новими здобутками зарубіжних та українських учених (юристів, дитячих психологів і психотерапевтів), які можна і варто застосовувати у комунікації з дітьми, які потерпіли або стали свідками різних видів і форм насильства.

Передмова

Становлення і розвиток суспільства, перебування індивіда у воєнній реальності та адаптації до неї, специфіка служби у правоохоронних органах, нові реалії ведення допиту потерпілих, що накладає відбиток на правову поведінку правоохоронця та психолога, формування професійних якостей і впорядкування стихійно набутих у процесі служби знань, – це ті проблеми, вирішення яких потребує застосування результатів різнопланових філософсько-психолого-правових досліджень та глибшого пізнання структури індивіда (особливо, що стосується катованих та зґвалтованих дітей) з метою вироблення нових екологічних форм і методів допиту (інтерв'ювання) задля встановлення реальних фактів геноциду та подання позову до суду в Гаазі.

Реалії диктують необхідність застосування нових аспектів у формуванні правомірної поведінки індивіда, особливо працівника правоохоронних органів. До вирішення цих завдань вже долучилися філософія права, юридична і соціальна психологія та психотерапія, криміналістика, кримінологія та інші науки. Майже у всіх зазначених науках застосовуються здобутки й методи таких напрямів, як вербальний біхевіоризм і герменевтика, що пропонують якісно новий підхід до розуміння правової комунікації як основи цивілізованих правовідносин. Саме тому процес формування поведінки особи в контексті правової реальності, інтерпретованої в усвідомленні вчинки і дії, необхідно розглядати у комплексному підході правознавства, філософії і психології.

В умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства вербально-поведінковий аспект діяльності правоохоронних органів став однією із важливих, фундаментально-прикладних проблем, що потребують детального аналізу та розробки. На даний час відсутні комплексні дослідження щодо правової інтерпретації застосування вербального біхевіоризму в діяльності правоохоронних органів України, зокрема у сфері провадження опитувань (інтерв'ювання).

В українській і зарубіжній науковій літературі проблеми поведінки людини, можливості впливу на неї, її коригування і навіть прогнозування за допомогою вербальних засобів, були відображені у працях вчених із різних галузей знань.

У пропонованій монографії – це критично осмислені наукові положення і розробки, що містяться у працях із:

- філософії права (в осмисленні методологічних концепцій юрилічної практики): О. Балинської, В. Бачиніна, В. Бігуна, В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Гвоздіка, Г. Гурвіча, М. Гуренко, О. Данільяна, К. Жоля, А. Козлпправоохоронних органівького, М. Козюбри, М. Костицького, С. Максимова, О. Манохи, А. Мережка, Л. Петражицького, Л. Петрової, С. Пракаша, С. Сливки, Р. Циппеліуса, Б. Чміля, Г. Чумаченко та ін.;

- біхевіоризму (у вивченні дії методів впливу, навіювання та переконування у процесах формування правомірної поведінки): Г. Лефрансуа, Б. Скіннера, Е. Толмена, Е. Торндайка, Дж.Б. Уотсона, К. Хола та ін.;

- філософії та психології комунікативістики (в аналізі комунікативної взаємодії суб'єктів у правовому полі): К.-О. Апеля, Ж. Бодрійяра, Д. Бюлера, Ю. Габермаса, В. Гьосле, А. Єрмоленка, Л. Климанської, В. Кульмана, А. Токарської та ін.;

- філософської та юридичної герменевтики (у моделюванні правового поля соціокультурного простору): А. Бернюкова, М. Гайдегера, Х.-Г. Гадамера, В. Гончарова, Т. Дудаш, О. Мережка, Ч. С. Пірса, П. Рікера, О. Розенштока-Хюссі, П. Ульріха;

- психології (у демонстрації особливостей сутності людини): А. Адлера, В. Вілюнаса, Ю. Гіппенрейтер, І. Ізарда, Г. Католик, М. Коула, К. Левіна, З. Фройда, Х. Хекхаузена, К. Юнга та ін.;

- юридичної психології (у вивченні основних психічних явищ правовідносин): К. Бартола, Д. Бочарова, М. Костицького, В. Христенко та ін.;

- юридичної та нейро-лінгвістики (у підборі вербальних конструкцій для виклику необхідної реакції інтерв'ююваних): Н. В. Артикуци, Ф.С. Бацевича, В. Беньяміна, С.В. Бобровник;

- соціології та юридичної соціології (при аналізі поведінки працівника правоохоронних органів як соціального суб'єкта): Е. Дюркгейма, В. Казимирчука, Ж. Карбоньє, Д. Ратмена, Е. Фрома та ін.;

- соціальної психології (щодо аналізу співвідношення індивіда й суспільства): Н. Бондаренко, І. Козубовської, Н. Малєвої, О. Низовець, І. Субашкевич, Ю. Товстокори, Т. Тригуб, В. Шутца, та ін.;

- теорії права (у систематизації понятійного апарату): Д. Гудими, Р. Дворкіна, В. Дудченко, М. Кельмана, О. Мурашина, Ю. Орлова, П. Рабіновича, С. Рабіновича та ін.;

- кримінології (у розробці моделі виявлення протиправної поведінки): К. Р. Бартола, В. Грищука, О. Джужі, А. Зелінського, О. Костенка, О. Кулика, П. Михайленка та ін.

Наукова особливість пропонованої монографії полягає в тому, що вперше в українській науці здійснене міждисциплінарне дослідження і комплексний філософсько-правовий аналіз застосування методології вербального біхевіоризму у діяльності правоохоронних органів, визначено чинники мовленнєво-психологічного впливу у процесі допиту (інтерв'ювання) хлопців і дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства. Зокрема:

як філософські, теоретико-правові та вербально-біхевіористські чинники правової комунікації визначені правове поле і правова поведінка як опредметнення його парадигми в діяльності соціального суб'єкта;

розкрито спільні методологічні засади вербального біхевіоризму, герменевтики, комунікативної філософії, психології, соціології та юридичних наук через аналіз їх взаємозв'язку у формуванні правомірної поведінки;

проаналізовано ідеальну організацію правового поля як основи міжсуб'єктної правової комунікації через розуміння (герменевтику) та рефлексивну інтерпретацію (вербальний біхевіоризм) правового оточення соціальним суб'єктом;

показано правову основу соціальної сутності людини через аналіз нових підходів до підтвердження взаємозв'язку мовленнєвого і поведінкового реагування, зокрема у процесі особливостей інтерв'ювання хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства;

подальшого наукового розвитку набув підхід до ролі вербального біхевіоризму як методу формування правового світогляду з подальшим втіленням у правомірній поведінці, що є одним із важливих чинників роботи психолога та криміналіста при інтерв'юванні хлопців і дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства;

через аналіз герменевтики допиту (інтерв'ювання хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства) запропоновані варіанти законодавчого врегулювання цих процесів;

на основі аналізу вербального біхевіоризму окреслено новий підхід у виявленні нових можливостей при інтерв'юванні хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства;

вперше вербально-біхевіористська техніка запропонована як варіант вирішення проблем формування правомірної поведінки працівника правоохоронних органів у процесі інтерв'юванні хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства, що розглядається як набутий феномен.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони дають цілісне, адекватне розуміння значущості даної проблематики, наукове обґрунтування її загальнотеоретичної та методологічної характеристик; можуть бути корисними у подальших дослідженнях застосування методу вербального біхевіоризму в діяльності правоохоронних органів України, зокрема у процесі психологічного забезпечення.

РОЗДІЛ 1

**Балинська О.М.
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНОГО
БІХЕВІОРИЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ
ОРГАНІВ**

1.1. Концептуально-правове і вербально-біхевіористське обґрунтування правової комунікації як способу інтерв'ювання

*Видатний лікар 20 століття
Генрі Мюррей сказав одного разу,
що немає нічого настільки потужного,
як добре сформульоване питання.*

Філософія права як міждисциплінарна наука, що втілює результати пізнання зі сфери філософії та правознавства, існує понад дві тисячі років. За цей час її арсенал наповнився значним інтелектуальним потенціалом, причому не лише зі сфери самого права, але й суміжних із ним галузей [див.: 19; 30; 40; 45; 60; 78]. Так, проблеми формування правового світогляду і правомірної поведінки індивіда, який репрезентує сферу правозастосування та правоохорони, були предметом дослідження багатьох науковців.

У контексті даного дослідження філософія права є радше синтетичною галуззю знань, що спроможна запропонувати найбільш придатний науковий інструментарій та окреслює потенційне проблемне поле через граничні взаємовідношення «людина – право» (філософія права, юридична деонтологія), «людина – суспільство» (соціальна філософія, етика, юридична соціологія), «людина – світ» (філософія, біоетика).

Філософія права стає виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту, у якому право виступає значущою ознакою соціуму. Філософська рефлексія модерного правового поля є власне тією філософією права, що зобов'язана звернутися до порівняння традиційних, класичних положень філософії права з новітніми підходами до трактування правовідносин, зокрема процесів формування правового світогляду і правомірної поведінки у новому соціокультурному контексті [див.: 34]. Окреслюючи коло нашого дослідження лише певним аспектом життєдіяльності соціального суб'єкта у правовому полі (діяльність правоохоронних

органів), включаємо до методології аналізу проблем постмодерної філософії права герменевтику [28] і вербальний біхевіоризм [66] як два основні напрями вивчення міжсуб'єктної комунікації.

Найбільш комплексним дослідженням з історії становлення та розвитку філософії як підґрунтя філософії права є тритомне видання В. Татаркевича «Історія філософії». Зокрема, у третьому томі «Філософія ХІХ століття і новітня» [72] особлива увага приділена розчленуванню філософії на психологію, логіку, етику й естетику, а також висвітлено філософські проблеми основних психологічних шкіл, зокрема біхевіоризму, який автор визначив у манері оновленої транскрипції як бігевіоризм – «психологію без душі» [72, с. 354].

В. Татаркевич, спираючись на дослідження біхевіоризму, доводить, що знання законів, які керують фактами, дає можливість науці передбачати подальші факти. Тобто, автор відстоює основну тезу біхевіористів, що накопичення фактів спостережень за поведінкою суб'єкта дає підстави у кожному окремому випадку у даній ситуації (при даному стимулі) передбачити, якою буде реакція, або ж, якщо наявна реакція, – якою ситуацією (стимулом) вона викликана. Аналогічно, на нашу думку, встановлюються закони правової комунікації – не лише реєстрація фактів правових відносин, але й опрацювання цього матеріалу і виявлення сталих зв'язків між цими фактами. Тому вважаємо доцільним застосування вербально-біхевіористського методу у процесах правової комунікації та правовідносин у цілому, що забезпечить акумуляцію вербалізованих (омовлених) право-випадків, право-ситуацій, право-вчинків, право-фактів, право-явищ тощо, а також на основі сформованого ціннісно-орієнтаційного правового світогляду сприятиме продукуванню прийнятних для конкретних право-умов дій, тобто правомірної поведінки.

Правовий психологізм досліджується, зокрема, у праці А. Козловського «Право як пізнання: Вступ до гносеології права» [44]. Автор наголошує, що сьогодні право трактується передусім як право людини, тому воно має спрямовуватися на неї, прагнути організувати її поведінку через вплив на її свідомість, волю, почуття [44, с. 157-158]. В

результаті глибокого аналізу А. Козловський підсумовує, що психологія – це механізм адаптації людини до вимог права і водночас що саме право породжується психологією [44, с. 158].

Такий дуалізм підходу до гносеологічних позицій у дослідженні права, викладених А. Козловським, може бути основою у формуванні правового світогляду та правомірної поведінки працівника правоохоронних органів через застосування методології вербального біхевіоризму. Сприймаючи право як правове мовлення, можна стверджувати, що право є наслідком психологічних зусиль правотворців, втіленням їхніх взємоузгоджених правових прагнень і велінь, а отже, і психологічним концентратом організаційних та координаційних норм і вимог. У цьому контексті вважаємо, що право є виразником правової основи соціальної сутності людини і водночас вектором оптимізації регулятивно-правових механізмів поведінки соціальних суб'єктів, зокрема працівників правоохоронних органів.

Аналізуючи психологічну теорію Л. Петражицького, А. Козловський називає її концептуальною основою психологічного напрямку у світовому правознавстві, основним і кінцевим завданням якого є розробка теорії структурно-функціональної дії психологічних констант у процесі правореалізації та правового пізнання [44, с. 174]. Акцентуючи на мовленнєвій домінанті складного гносеологічного механізму функціонування права, таким чином визнаємо провідною роль вербальної поведінково-регулятивної константи у процесах правовідносин, зокрема у правовій комунікації.

Новий підхід до філософського осмислення правової реальності як особливого феномена здійснений у монографії С. Максимова «Правова реальність: досвід філософського осмислення» [54]. Зокрема, аналізуючи неklasичні концепції природного права, автор трактує проблему філософського обґрунтування права через його закоріненість у людському бутті, тобто подає право як результат «внутрішнього світу» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації) [54, с. 115].

Позиція С. Максимова щодо розуміння правової реальності як «артикульованого у мовленні право-буття» [54, с. 129] співзвучна із підходом вербального біхевіоризму, застосування методології якого, на нашу думку, сприятиме подальшому розвитку герменевтичної онтології право-розуміння. Вдосконалення правової основи соціальної сутності людини у герменевтичному та вербально-біхевіористському вимірі сприятиме створенню належних умов для формування правомірної поведінки соціального суб'єкта [див.: 2]. Практико-прикладний аналіз конкретно-ситуативних аспектів правових відносин і правової реальності в цілому здатний забезпечити варіативність право-прийнятних правил поведінки, реалізація яких тісно взаємопов'язана з їх розумінням.

Зважаючи на те, що ми вводимо науку про поведінку у контекст правової комунікації, тобто природно-правового середовища спілкування людини, ключовими є погляди щодо філософії права, викладені у монографії С. Сливки «Природне та надприродне право» [68]. Автор праці акцентує увагу на тому, що людина як мікрокосмос, мікроприрода є уособленням законів Природи і водночас є об'єктом їх дії. Людська сутність є виразником природного права, що накладає на людину певні обов'язки, визначає орієнтири її життєдіяльності, поведінки у природно-правовому просторі. С. Сливка наголошує, що дослідження природного і надприродного права викликане саме поведінкою людини, а негативну (протиправну) поведінку слід трактувати як спотворене розуміння людиною того, що джерелом будь-якого права є Природа. Вчення про природне право сприяє усвідомленню людиною того, що таке сенс життя, як сприймати правове оточення, якою має бути правомірна поведінка тощо [68, с. 211].

Погоджуючись із автором даної монографії щодо підходу у вивченні правової поведінки, ми однак у визначенні філософсько-правового аспекту одним із основних у нашому дослідженні орієнтуємося не лише на природне право як першооснову системи позитивного права, а на тісний взаємозв'язок природного права із позитивним. У процесі дисертаційного дослідження ми спробуємо

виявити як природничі, так і позитивістські аспекти у процесі формування правової поведінки через засоби мовленнєвого впливу. Тобто, філософсько-правовий зріз психології поведінки працівників правоохоронних органів аналізуватимемо як поєднання природно-правового впливу правової комунікації у процесі правовідносин та позитивно-правового регулювання поведінки через герменевтичний «фільтр» оцінювання.

Поняття, предмет і функції філософії права широко висвітлені у праці В. Бачиніна та М. Панова «Філософія права» [19], у якій, зокрема, розглянуті питання філософсько-правової антропології, що дозволяє проникнути у природу права через пізнання сутності людини і сприяє розумінню останньої через пізнання сутності права [19, с. 273]. Саме цей «антропологічний поворот» у правомисленні був поштовхом до виділення нами психологічного чинника у правовідносинах.

На основі цього ми вирізняємо з цілісності особи правоохоронця його мовленнєво-поведінкову психологію як основу професійної діяльності, що базується на безпосередньому комунікуванні у сфері правовідносин. Абстрагуючись від основних функцій філософії права, викладених у зазначеному виданні, ми вивчатимемо дотичність між методологічною парадигмою вербального біхевіоризму та філософією права, виділяючи елементи мовленнєво-поведінкової психології у постулатах філософії права, а також позитивістські та природничі аспекти – у теорії вербального біхевіоризму.

Окремі аспекти мовленнєво-поведінкової психології діяльності правоохоронних органів розглядаються у таких працях С. Сливки, як «Правова деонтологія» [67], «Юридична деонтологія» [71]. У цих дослідженнях з позицій новітніх знань і досягнень науки та передового досвіду юридичної практики відображена роль правової (юридичної) деонтології, що покликана формувати саме професійний світогляд, знайомити із сучасними підходами до юридичної діяльності, сприяти вирішенню загальних юридичних ситуацій.

На основі вищезазначених праць із проблем правової (юридичної) деонтології ми окреслимо її пріоритетні напрями, спільні з вербальним біхевіоризмом. Зокрема, зазначимо, що, як і деонтологія, вербальний біхевіоризм не пропонує готових універсальних норм мовленнєво-поведінкових конструкцій для будь-якої ситуації; натомість у силу специфіки методу спостереження цей напрям, який переріс уже в самостійну науку про поведінку, зауважує вербально-поведінкову рефлексію індивіда у кожній окремій ситуації (у тому числі правовій) і може прогнозувати реакцію цього індивіда за схожих обставин.

Антропологічні основи права широко розглянуті у колективній праці «Філософія права» за редакцією О. Данільяна [78]. Гуманістичну природу права автори праці вбачають у здатності людини до права. Однак людина тут розглядається не стільки як внутрішня психологічна структура особистості, скільки як те, як ця особистість представляє себе іншим, соціуму [78, с. 199]. Тобто, немає аналізу «людини юридичної» як атомарного індивіда, що особливо важливо при аналізі особистості працівника правоохоронних органів як репрезентатора індивідуальної правопозиції у процесі правовідносин.

Індивідуалізація вербального біхевіоризму у діяльності правоохоронних органів відображена у власній рефлексивній діяльності соціального суб'єкта. Феноменолого-герменевтична філософія права, у розумінні О. Данільяна, за довільними формами об'єктивного права прагне розглянути конкретного суб'єкта, носія дійсного правового світогляду [78, с. 200]. Зовнішній (суто соціальний) план виявлення світогляду, розгортання світоглядної позиції у соціальному просторі розкривається у методології вербального біхевіоризму як теоретико-прикладного напрямку, спроможного вдосконалити правову основу

людини – один із пріоритетів сучасного українського суспільства, в якому гостро постала проблема цивілізованих правових відносин.

Протиправна поведінка у філософії права трактується як одна із проблемних сфер, невідривно пов'язана із проблемою правомірності. Саме таку позицію відстоює В. Бачинін у книзі «Філософія права і злочину» [20]. Філософія правомірної та протиправної поведінки розглядається тут у широкому культурно-історичному контексті. Тому ми знайшли у цій книзі багатий теоретичний матеріал для аналізу вербально-біхевіористського аспекту процесів формування правомірної поведінки.

Погоджуючись із позицією В. Бачиніна щодо застосування при аналізі права і злочину теорії відносності, тобто сприйняття цих правових феноменів як цілісної єдності, що врівноважують один одного [20, с. 455], ми трактуємо *правову комунікацію* як природну форму спілкування між соціальними суб'єктами у процесі правових відносин, що передбачає позитивний аспект координації та регулювання цього процесу.

Аналіз актуальних питань протиправної поведінки наводиться також у науково-практичному виданні А. Зелінського «Кримінальна психологія» [41]. На основі цього аналізу та беручи до уваги різноманітність каузо-об'єктів при вивченні рівня усвідомленості поведінкових проявів індивіда, ми запропонуємо власне бачення можливостей виявлення правомірної та протиправної поведінки з огляду на вербально-психологічний аспект [9].

Із зарубіжних дослідників, які займалися вивченням методології вербального біхевіоризму у правоохоронній сфері, варто звернути увагу на американського професора, клінічного психіатра та психолога-консультанта поліції в місцевих, муніципальних, державних і федеральних правоохоронних органах К. Р. Бартола, відомого з авторських курсів психології злочинності та злочинної поведінки, кримінології, юридичної, судової та виправно-трудоваї психології [18]. Поєднуючи цей метод із когнітивно-поведінковим та інтеракціоністським підходами, цей вчений аналізує причини злочинної поведінки, а також розкриває проблеми процесів

діагностики, запобігання, профілактики та виправлення. Останні його розвідки стосувалися також шкільного насильства.

Фундаментальним результатом діяльності сучасних вітчизняних науковців стала шеститомна «Антологія української юридичної думки», перший том якої «Загальна теорія держави і права, філософії та енциклопедії права» – ґрунтовна монографічна історико-наукознавча праця, у якій особливо важливою є характеристика закономірностей і тенденцій розвитку вітчизняної юридичної науки.

Оригінальним є підхід до аналізу юридичного мислення німецького філософа права Р. Ципелюса, чия праця «Юридична методологія» [49] справила певний вплив на сучасних вітчизняних науковців. Автор вважає керовану розумом совість особи вирішальною інстанцією наших моральних поглядів і розуміння справедливості. Дослідник виводить теорію, що об'єднує позиції сприйняття права як регулятора зовнішньої поведінки людини і як структури нормативних смислових навантажень. Розвиваючи ідею Р. Ципелюса, у наступних розділах ми зробили спробу викласти власний підхід до розуміння закону як вербального регулятора правової поведінки через розуміння й рефлексивну оцінку правоточення.

У монографії К. Жоля «Філософія і соціологія права» [40] вперше поєднана тематика двох конкуруючих між собою дисциплін. Автор через глибокий аналіз філософських і соціологічних досліджень проблем права в історичному ракурсі доходить висновку, що «співдружність юристів, філософів, соціологів і психологів сьогодні абсолютно необхідна для плідного розвитку гуманітарних наук і взаємного збагачення новими знаннями представників різних наукових дисциплін, не кажучи вже про практичну користь у справі вирішення соціально значущих проблем» [40, с. 7].

Беручи за основу погляди К. Жоля, ми здійснили аналіз методології філософії права та вербального біхевіоризму у контексті їх адаптації до конкретної соціально-діяльній сфери –

правоохоронних органів. Парадигмальний взаємозв'язок цих наукових дисциплін сприятиме вирішенню цілої низки проблем загальнодержавної ваги, починаючи із формування правомірної поведінки соціального суб'єкта і закінчуючи боротьбою зі злочинністю в цілому.

Ми вважаємо, що у дуалізм соціології і філософії права слід ввести і психологічний чинник, який забезпечить комплексність підходу до індивідуалістичних проблем діяльності працівника правоохоронних органів, зокрема щодо питань формування його правомірної поведінки. Однією з ключових, з огляду на філософсько-правовий аспект мовленнєвої та тілесної поведінки людини у соціумі, є праця одного з найвидатніших філософів сучасності П. Рікера «Право і справедливість» [63], присвячена питанням філософії права, взаємозв'язку моралі, права і політики, виведення правової проблематики із затінення, зумовленого політизацією теми насильництва у ХХ ст. Генезу уявлень про справедливе і несправдливе автор визначає через первинне входження людини у сферу права з обуренням несправдливістю. Рікер розвиває філософію, в якій «право могло би бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності» [63, с. 21].

Праця П. Рікера стала, по суті, підґрунтям нашої позиції щодо можливості вирішення правових конфліктів засобами вербального біхевіоризму, тобто комунікативно. Мовленнєвий вплив права (зокрема через посередництво правоохоронних органів) здатний реалізуватися у позитивну маніпуляцію діями право-суб'єктів, визначаючи межі дозволеності, правоприйнятності шляхом «ненасильництва» [див.: 46].

Психологічна теорія права розглядається також у книзі С. Пракаш «Юриспруденція. Філософія права» [83]. Тут, власне, подаються американські реалістичні теорії, що за своїм змістом близькі до методології поведінкової психології: право трактується як сукупність правил поведінки, як прогноз майбутнього рішення суду, як діяльність офіційних служителів закону і як узагальнення

поглядів, висловлених під час судового процесу, та потенційних наслідків судових рішень.

Такі трактування права (С. Пракаш) близькі до теорії вербального біхевіоризму у діяльності правоохоронних органів, аналізованої у нашому дослідженні. Однак автор не наголошує на мовленнєвому впливі права, розглядаючи процес управління права поведінкою людини з моменту його розуміння, тобто з моменту сприйняття, у даному випадку – реакції,

а не стимулу. Ми ж акцентуємо на тому, що процес правових відносин починається із законотворчості як волевиявлення прагнення до впорядкованого співжиття громадян держави і полягає власне у здійсненні вербального впливу на індивіда з метою подальшого відтворення сприйнятого у його правовій поведінці.

Теорія біхевіоризму дуже близька до основних позицій позитивізму. Для обох характерні відносність будь-якого знання, обмеження науки фактами (причому виключно зовнішніми), визначення завдань науки як передбачення фактів, поширення природничого трактування фактів на гуманітарні науки, акцент на суспільну зумовленість і на суспільні наслідки науки тощо. Позиції класичного біхевіоризму ускладнилися через інтеракціонізм (Дж. Мід), що проявилось у Ю. Габермаса та К.-О. Апеля (теорія комунікації).

З одного боку, Апель обстоює нередукованість розуміння до пояснення [1, с. 72-74], з іншого – він услід за Кантом стверджує безумовне знамення етичної раціональності, що виходить за межі будь-якої герменевтичної раціональності. Загалом Апель висуває типологію чотирьох форм раціональності, згідно з якою кожна наступна форма обґрунтовує попередню (а не навпаки): наукова, технологічна, герменевтична та етична раціональності. Оскільки Апелева етика

базується на засадах тлумачення поняття “комунікація”, можна сказати, що комунікативна раціональність містить і герменевтичну, і етичну раціональності: поворот від опису чистих процесів комунікації до їх нормативної орієнтації на умови ідеальної комунікативної ситуації є, за Апелем, переходом від герменевтичної до етичної раціональності.

В. Гьосле, послідовник Апеля, один із провідних сучасних німецьких філософів, здійснюючи конструктивну критику теорії раціональності Апеля у своїй праці «Практична філософія у сучасному світі» [33], відзначає, що ідея раціонального консенсусу втрачає будь-який сенс, якщо не існує об’єктивної ієрархії цінностей і благ [33, с. 77]. До того ж, «етичну раціональність не слід редукувати до комунікативної раціональності, навіть віддаючи перевагу окремим формам комунікації – формам, які етика дискурсу, щоправда, не аналізує, зводячи комунікацію до обміну аргументами» [33, с. 77].

Беручи за основу комунікативну раціональність і водночас не претендуючи на глибокий аналіз так званої етичної комунікації, ми тим самим витісняємо категорію «свідомість» категорією «світогляд», зміщуючи при цьому акценти з глибинних, екзистенційних до більш формалізованих, чітко проявлюваних позитивістських аспектів життєдіяльності соціального суб’єкта.

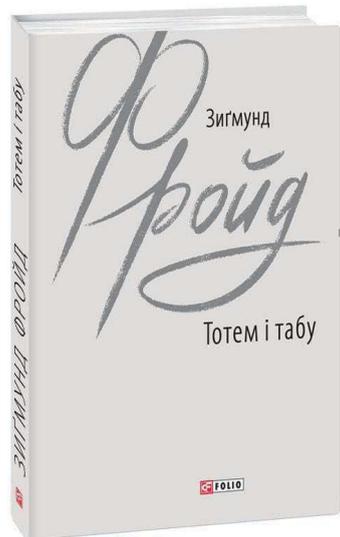
Проблематика комунікації стала предметом дослідження юриспруденції, вже будучи «опрацьованою» мовознавцями, психолінгвістами, семіологами, структуралістами тощо. Тривалий час говорять навіть про комунікативну філософію [див.: 65]. Тому лінгвістичний і психологічний аспекти аналізу комунікування позначилися і на правовій комунікації.

Початок психолінгвістики дав саме український філософ-мовознавець О. Потебня. Аналітичне дослідження загальнотеоретичних проблем, що стосуються розвитку мовлення і мислення у їх взаємозв’язку, тобто співвідношення процесів продукування мовлення, його впливу і сприйняття почутого, викладене у праці «Думка і мова» [59]. Однак автор обмежується виведенням теорії взаємодії мислення і мовлення, аналізуючи їх як

процеси внутрішньо психологічного походження, але не подаючи результатів їх взаємозв'язку, тобто зовні проявлених дій. На основі глибоких філософсько-лінгвістичних досліджень О. Потебні, а також беручи до уваги вчення сучасних психологів та мовознавців, ми спробуємо адаптувати теорію мисленнево-мовленневих можливостей людини до її діяльнісного аспекту, зокрема поведінкового реагування на сприйняте мовлення іншого суб'єкта, насамперед у сфері правовідносин.

Оскільки розуміння «внутрішньої форми» слова може затиратися, то актуальною, за концепцією Потебні, є потреба його перманентного поновлювання й реінтерпретації (або наративності і дискурсу, які знаний львівський філософ А. Карась вважає їх відповідниками [42]). Це дало поштовх розвинути думку щодо необхідності перманентного підкріплення знакової інформації, що надходить у право зі суспільства та навпаки.

Історія вивчення процесів вербального впливу на співучасника комунікації походить від теоретичних розробок американського психолога Б.Ф. Скінера. Основні положення його концепції були викладені у книзі «Вербальний біхевіоризм» [66]. У цій праці вперше було введено поняття вербального біхевіоризму як напряму психології, в основі якого лежить дослідження мовленнєвого подразнення психіки людини і відповідної поведінкової реакції, а також власне мовленнєвої поведінки індивіда. Незважаючи на понад піввікову історію становлення і розвитку, поняття вербального біхевіоризму не змінило свого значення, збагатившись лише здобутками нових тенденційних досліджень. Саме цей напрям мовленнєво-поведінкової психології ми

беремо за основу нашої дисертації, ввівши його у контекст специфічності окремої сфери застосування – діяльності правоохоронних органів.

Сучасні дослідження вербального біхевіоризму розходяться залежно від предмета дослідження і сфери застосування результатів цих досліджень. У нашій роботі ми здійснили спробу об'єднати найбільш характерні аспекти вербального біхевіоризму.

Передбачаючи вербально-психологічний вплив, правова комунікація здійснює до певної міри маніпуляцію свідомістю комунікантів. Вдаватися до аналізу ймовірності застосування маніпуляційних технологій у діяльності правоохоронних органів немає аргументованих підстав, адже втручання у психіку, маніпуляція свідомістю (чи підсвідомістю) не мають правового обґрунтування і підтвердження [73; 74]. Ця сфера і надалі залишається мало вивченою і потребує окремого ґрунтового дослідження.

Ряд психологічних напрямів, у яких акцентується на розвитку психічних процесів індивіда на протигагу розумінню їх лише у статиці, становлять теорію динамічної психології. Залежно від того, як вирішується питання рушійних сил психологічного розвитку особистості, ця теорія розгалужується на низку шкіл.

Окремим напрямом динамічної психології, методологія якої важлива у процесі правової комунікації, є теорія особистості. Згідно з цим підходом, розвиток і становлення особистості, зокрема працівника правоохоронних органів, до певної міри залежить від оточення, а також міжсуб'єктних стосунків. Тобто, правовий світогляд є відтворенням сприйнятого правового оточення, а правова поведінка – рефлексивним проявом впливу цього оточення і виразником рівня розуміння його вимог.

Психоаналіз є наступним напрямом динамічної психології, який набув значного поширення у Європі та Америці у ХХ ст., зокрема у сфері правовідносин. Методологія цього психологічного напрямку описана у праці З. Фрейда «Тотем і табу» [80]. Автор цієї теорії ставить у центр уваги рушійні сили душевного життя людини, мотиви, прагнення, сенс.

Порівняльний аналіз теорії психоаналізу та вербального біхевіоризму наголошує на доцільності застосування останнього у сфері діяльності правоохоронних органів. Адже психоаналіз – це, в загальному, аналіз «мовленнєвого звіту» про власні відчуття і поведінку індивіда; натомість вербальний біхевіоризм – аналіз об'єктивно спостережуваних мовлення і поведінки. В силу специфіки правовідносин паралельне застосування психоаналізу і вербального біхевіоризму забезпечить максимально комплексний підхід до розкриття психологічної соціальної сутності право-суб'єкта, виявлення рівня правомірності продукованих мовленнєвих і поведінкових рефлексій.

Правову комунікацію як поняття почали застосовувати у науковій літературі порівняно недавно і здебільшого у філософсько-правових виданнях. Наприклад, у монографії О. Мережка «Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного)» [55] автор серед методів пізнання міжнародного права окреме місце відводить комунікативному, психологічному та психоаналітичному методам. Абстрагуючись від міжнародного права і застосовуючи позицію О. Мережка до права в цілому (як комплексу норм і вимог, що регулюють правову поведінку членів соціуму), вважаємо доцільним зазначене раніше визначення правової комунікації доповнити трактуванням її як міжсуб'єктного спілкування учасників правовідносин, що базується на індивідуально-психологічних засадах.

Сучасні дослідження мовленнєво-поведінкової психології, зокрема у сфері діяльності правоохоронних органів, тісно пов'язані з теорією комунікації в цілому та концепцією інформаційної війни зокрема. Проблематика інформаційних війн розглядається, наприклад, у книзі Р. Харіса «Психологія масових комунікацій» [див.: 82]. Автор розкриває таємниці впливу на людину засобів масової інформації, управління та маніпулювання масовою свідомістю, а також вчить, як не стати заручником комунікаційних маніпуляцій і як забезпечити

комунікаційну безпеку. Збагачений такими знаннями, працівник правоохоронних органів не лише самовдосконалиться, але й підніме на належний рівень правову комунікацію як основу правових відносин у цілому. Тобто, аналізуючи позиції автора, викладені у цій книзі, ми можемо стверджувати, що, володіючи «таємницями» вербального впливу і психологічного захисту, працівник правоохоронних органів виховає в собі не лише інформаційну, а й комунікаційну культуру професійної діяльності.

Комуникативістика належить до тих сфер людської життєдіяльності, чії теоретичні розробки базуються на безпосередньому практичному їх застосуванні. Проблеми сучасної практичної філософії як прикладної етики розглядаються у книзі А. Єрмоленка «Комуникативна практична філософія» [39]. На засадах комуникативних парадигм К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Д. Бюлера, В. Кульмана, П. Ульріха, В. Гьосле автор аналізує питання дискурсивного обґрунтування принципів моралі, взаємовідношення універсалістських норм із цінностями соціокультурних життєвих форм, функціонування моральних належностей у системах сучасного суспільства – політиці, економіці, науці, культурі тощо. Проте автор виключив з уваги один із найважливіших аспектів функціонування будь-якого цивілізованого суспільства – забезпечення правопорядку, правозахисту та правоохорони. Зasadничі положення, викладені у цій книзі, можуть бути використані для розробки так званої «право-комуникативної філософії» діяльності правоохоронних органів, окремі аспекти якої ми виклали у нашому дослідженні.

Вербальний біхевіоризм (психологія впливу мовлення та поведінкової реакції на цей вплив) тісно пов'язаний із семіотичним підходом до розуміння правовідносин, де суб'єкти права послуговуються нормами права як знаками тільки у словесному вигляді [див.: 23: 25: 26; 27: 56]. Йдеться про так званий семіоз права – чотирикопонтентну єдність правових норм, правової дійсності, суб'єкта права, правової поведінки. Правові норми (знаки) вказують на щось (зі середовища правової дійсності) для когось (соціального суб'єкта), який інтерпретуючи певним чином отриману інформацію діє (проявляючи це у певній формі правової поведінки, що супроводжується в окремих випадках відповідальністю) [див.: 15; 31].

Ч. Моріс – один із розробників теорії семіозу – також наголошував на цьому, пояснюючи це тим, що «протягом майже всієї своєї історії семіотика пов'язувала себе з інтроспективною психологією та психологією спроможностей» [57]. Згідно з теорією біхевіоризму (не в розумінні його основоположного лідера Дж. Уотсона [76], а радше новаторського, вербального підходу Б. Скіннера [66]), стимул (у нашому випадку – право), що за допомогою проміжної змінної (норми) впливає на інтерпретатора (соціального суб'єкта) і викликає певну реакцію як інтерпретанту (узагальнення сприйнятого).

Видатний дослідник у сфері знаковості У. Еко наголошував, що для семіології «важливо зрозуміти, як у тому чи іншому контексті низка звуків, які створюють певне слово, вклинюючись у систему лінгвістичних конвенцій, набуває властивого йому значення і які образи породжує це слово в уяві адресата повідомлення, людини певних культурних навиків» [38, с. 51]. Тобто, з точки зору цього дослідника-семіолога, важливим є зв'язок між словом і явищем (поняттям, річчю і т. д.), на яке воно вказує; цей зв'язок він називає референцією («інформація, яку назва повідомляє слухачеві»), що є безпосередньою і взаємною. Маючи на увазі певне явище із правової дійсності, ми називаємо його тим поняттям, яке відтворює його у праві; і навпаки, вимовляючи, наприклад, слово «омбудсмен», розуміємо, що йдеться

про посадову особу парламенту, яка пильнує за законністю дій державних органів і службових осіб у контексті забезпечення й дотримання прав і свобод людини. Такі напрями взаємозв'язку У. Еко називає по-різному: якщо йти від значення до знаку, отримуємо відношення ономастики, якщо ж узяти точкою відліку звук чи письмо, ми отримуємо відношення семасіологічного порядку (певний звуковий чи текстовий образ набуває певного значення) [38, с. 51]. Ці процеси можуть міняти напрям, але залишатимуться невпинно динамічними; саме їх слід називати поняттям «зміст».

Мовну грань розуміння права Т. Дудаш позначає терміном «правоназивання», цим вона обґрунтовує і доповнює наукову гіпотезу П. Рабіновича про те, що слово «право» використовується для позначення низки понять про різноманітні соціальні явища аж ніяк не випадково [див.: 36; 37]. Дослідниця, зокрема, зазначає: «... саме правоназивання виступає необхідною (хоча й недостатньою) детермінантою того чи іншого праворозуміння: такому називанню об'єктивно притаманна здатність змістовно скеровувати праворозуміння у певному напрямі» [36, с. 13]. При цьому вона розмежовує поняття правоназивання (як правонамінаційний процес) і правопозначання (як позначення первісних мононом тим чи іншими знаками та символами).

З такої («буквальної») токи зору, називання у праві полягає у вербальному відтворенні того, що безпосередньо відбувається у правовій площині, переписі, омовленні правової дійсності. Але, враховуючи поліваріантність останньої, практично не можливо «буквально» описати всі право-випадки; для цього використовують прийоми аналогії (виявлення подібності, схожості загалом відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями), абстрагування (метод відволікання, який дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку), класифікації (розподілу або групування предметів, явищ або понять за спільними ознаками, властивостями), синтезу (узагальнення досліджень окремих елементів у єдине ціле) тощо. І

уже на основі цього формулюють збірні поняття, де право виступає певною знаковою моделлю.

Здебільшого всі комунікативні схеми починаються з адресанта, саме він є джерелом виникнення інформації. Однак у випадку з правовим повідомленням його джерелом є не право-творець, а те, що знаходиться навколо нього, оточення, звідки він бере інформацію для узагальнення й уніфікації типів правових випадків, вчинків, дій, подій, явищ і т. д. Джерелом виникнення правової інформації залежно від теорії походження права вважають: 1) норму права (позитивізм); 2) ідею права (природне право); 3) суспільні відносини (соціологічний підхід); 4) емоції та прагнення членів спільноти (психологічний підхід); 5) соціальні цінності (аксіологічний підхід); 6) потребу врегулювання відносин між людьми (інструментальний підхід); 7) детермінованість, причинно-наслідковість умов життя (генетичний підхід); 8) сукупність суспільних явищ (системний підхід); 9) суспільно-економічний відбір (класовий підхід); 10) догму права (аналітичний підхід); 11) мову як засіб спілкування (лінгвістичний підхід); 12) поведінку як спосіб існування (біхевіористський підхід) тощо. Можна продовжити цей перелік концепцій праворозуміння, однак, на нашу думку, найперспективнішою є інтегративна концепція права, що полягає у поєднанні всіх попередньо названих та багатьох інших теорій і передбачає сприйняття його (права) як сукупності всіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень окремого суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто джерелом права, а отже, і правового повідомлення є підстави вважати всю

сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство». Отже, згідно з інтегративним підходом, джерелом виникнення правового повідомлення є суспільство.

Ідентифікація можливостей і прагнень людини з правовим повідомленням залежить від взаємодії систем сприйняття, внутрішньої репрезентації і відтворення змісту розкодованої інформації через поведінку. Створення такої уніфікованої мови когнітивних структур мислення і людської поведінки змогла би звести до спільного знаменника розмаїття гносеологічних намірів, схем референції правової дійсності та способів мислення. Можна навіть говорити про адресатів правового повідомлення як певну змодельовану аудиторію, реакцією якої на сприйняту інформацію має бути запрограмований (бажаний) тип поведінки. Це положення близьке до теорії вербального біхевіоризму – напряму психології, який постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу.

Радикальні позитивісти (як і представники класичного біхевіоризму) вважають, що для правослухняної поведінки важливо лише фактично додержувати вимог права і не потрібно доводити свою прихильність до цих вимог. Однак вербальний біхевіоризм відстоює необхідність усвідомлення доцільності правослухняних дій. Слід погодитися з цим: лише свідоме визнання приписів права сприятиме формуванню істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значимих. Вербальний біхевіоризм у цьому контексті відображає як позитивістську позицію механістичності додержання правових норм, так і природну необхідність визнання цих норм свідомістю, зорієнтованих на розвиток власне адаптивних властивостей і рис соціального суб'єкта. Вербальний біхевіоризм ліг в основу новітніх технологій управління протиправної поведінки, його активно

використовують у сфері політики, а також у юриспруденції, щоправда, поки що здебільшого в системі слідчо-оперативної діяльності, застосовуючи словесні символи, знаки, коли це потрібно для отримання очікуваної реакції (як поведінкової, так і мовленнєвої) [див.: 3; 5; 6; 9 та ін.].

Однак у масовому потоці суспільних повідомлень (куди входять і правові), які дедалі потужніше заповнюють соціокультурний простір, соціальний суб'єкт багаторазово збільшує міжособистісні комунікативні контакти, намагаючись сприйняти безліч знаків, образів, символів, які вже сформовані у його свідомості і з якими він зв'язав отримані ззовні, щоб ідентифікувати і визначити їх значимість чи непотрібність для себе. Французька дослідниця найновітніших течій світової науки Ж. Рюс, проводячи рентгенографію сучасних суспільств, наголошує на крахові усталених істин та виникненні нових орієнтирів, які «виконують важливу знакову функцію – позначають соціальний статус людини, яка споживає престиж і соціальний код, а не речі практичного використання» [64, с. 420]. Тобто ми вже настільки інформаційно насичені, що змушені стратифікувати споживану інформацію за тематичними знаками і кодами, таким чином спрощуючи оточуючу дійсність і суспільні контакти. Соціальна інформація – це «тільки стрічка, перфорована посланнями та сигналами, які той, хто приймає, зчитує за тими самими правилами перфораційного коду» [64, с. 423]. Вдосконалення соціальної уяви, вивчення численних вимірів сприйняття знаків, пошук нових шляхів кодування і декодування суспільно значимої інформації – все це соціальні грані новітньої людини як активного актора суспільної комунікації.

Отже, правові повідомлення, базовані на суспільних відносинах, стають засобами формування моделей, що в сукупності утворюють суспільну структуру як уніфіковане світобачення. Вони є інструментом для означення правової дійсності й водночас засобом її розуміння. Поєднуючи в собі цілу низку семіотичних характеристик, правове повідомлення може бути вербально-текстовим передбаченням можливих правових явищ, застереженням

від небажаних дій і вчинків, вольовим приписом, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що описує модель поведінки соціального суб'єкта через омовлення її чітких стандартів і критеріїв.

Найяскравішим прикладом знаковості у поведінці людей в контексті біхевіоризму є використання типів мімічних і кінетичних рухів. Іншими словами, це використання усталеного трактування часто повторюваних, а іноді навіть ідентичних рухових реакцій на один і той самий збудник (наприклад, опускання очей, коли соромно або є що приховати; потирання носа під час брехні; покусання губи при хвилюванні; надмірна жестикуляція руками в емоційно збудженому стані тощо). Це власне ті семіотичні, знакові дії людини, розуміючи значення яких можна з упевненістю сказати, який стимул їх викликав (гнів, радість, сором, бажання щось приховати, страх і т. д.). Повертаючись до контексту нашого дослідження, мусимо зауважити, що йдеться про дії не тільки адресата, на чю реакцію власне і розраховує адресант, а й про дію самого адресанта. Адже він може спеціально використовувати саме такі збудники (як вербальні, так і невербальні), щоб викликати необхідну реакцію: налякати, збадьорити, змусити повірити, розсердити та інше).

З позицій вербального біхевіоризму правові відносини є сукупністю певних актів комунікації з виокремленими специфічними типами дуалістичних відношень «адресант – адресат». По-перше, поведінка соціальних суб'єктів у суспільстві є джерелом інформації про те, що є бажаним і корисним для загалу та як можна взаємоузгодити різні інтереси цих суб'єктів (тут суспільство – це своєрідний адресант); ця інформація адресується право-творцеві (до моменту створення права це може бути тільки умовна назва з проекцією на його майбутню діяльність), який на її основі (як адресат, що адекватно сприйняв подану йому інформацію) формулює загальні правила співіснування (право). По-друге, держава (як адресант) у словесній формі передає соціальним суб'єктам (своїм адресатам) правову інформацію, сподіваючись на

їхню певну реакцію – позитивну поведінку, дозволену і схвалювану правом, водночас застерігаючи про покарання за негативну поведінку, заборонену правом. По-третє, самі ж соціальні суб'єкти, вступаючи у правові відносини, комунікують і також сподіваються на певну реакцію своїх правових адресатів (наприклад, одні повідомляють умови договору й чекають їх виконання від інших; домовляються про шлюбні відносини; погоджуються виконати певний обсяг роботи взамін на певну оплату; вносять плату і сподіваються на певні послуги – здобуття освіти, організацію дозвілля, впорядкування побуту тощо). Й у всіх цих випадках яскраво проявляється основний біхевіористський механізм «стимул – реакція». У першому: суспільна поведінка – це стимул, право – реакція; у другому: право – стимул, поведінка соціальних суб'єктів – реакція; у третьому: поведінка соціальних суб'єктів виступає одночасно і стимулом, і реакцією з ремаркою лише на те, що йдеться про різних соціальних суб'єктів, де одні – стимули (адресанти), інші – реакція (адресати).

Мовою комунікації в даному випадку стимул – це адресант (причому це може бути як суб'єкт, так і його діяльність), а реакція – комунікативний результат діяльності адресата. Тобто назагал біхевіористський підхід до аналізу права в контексті адресованості й адресності по-іншому можна назвати діяльнісним, процесуальним, бо власне поведінка як різновид комунікативної діяльності є джерелом і наслідком функціонування права.

Іншими словами, мова (у т. ч. мова права чи право як текст) використовується для досягнення певних цілей, наприклад, для отримання необхідної поведінки соціальних суб'єктів (ця методика була детальніше описана у теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна та теорії вербального біхевіоризму Б. Скінера). Елементарні «польові спостереження» наочно демонструють вплив мови (тексту) на повсякденну поведінку людини. В. Руднев наводить приклад обережної поведінки людей на бензиновому заводі біля складу з бензиновими цистернами та відверто необережної біля складу з написом «Порожні цистерни» (хоча порожні цистерни

небезпечні так само через вміст у них вибухових випарів, але лінгвістичний аналіз орієнтує людей на слово «порожні» та, ймовірно, передбачає відсутність будь-якого ризику). Те саме відбувається і з невербальними правовими знаками. Наприклад, усім добре відомі випадки, коли наявність на дорозі інспектора Державної автомобільної інспекції (або навіть службової машини зі встановленою атрибутикою Патрульної поліції) «змушує» водіїв зменшувати швидкість, додержувати правил дорожнього руху, а пішоходів – все-таки дочікуватись зеленого світла світлофору, щоби перейти вулицю. [79]

Проаналізовані вище видання не вичерпують весь спектр філософсько-правових і вербально-біхевіористських позицій у науковій літературі та не обмежують проблему комунікативних процесів у сфері діяльності правоохоронних органів. Ми виділили тільки ті праці, що найбільш тематично дотичні і вирізняються оригінальністю парадигмальних підходів до досліджуваної проблематики.

Усе вищезазначене дає підстави відстоювати провідну роль вербально-біхевіористської домінанти у філософсько-правовому методологічному підході до сфери діяльності правоохоронних органів як одного із автентичних середовищ реалізації правової комунікації. Виділяючи серед основних чинників правової комунікації правомірну поведінку (через вербальний біхевіоризм) і правове поле (у контексті юридичної герменевтики), ми наголошуємо на важливості таких міждисциплінарних досліджень цих феноменів.

1.2. Основні засади вербального біхевіоризму як методу мовленнєвого впливу в юриспруденції

Слово – це один з найважливіших інструментів людини, який може викликати як позитивні, так і негативні наслідки.

Чітко виражений діяльнісний аспект і нові реалії початку ХХІ ст. потребують залучення психологічних методів у різних сферах життєдіяльності людини. Так, у діяльності правоохоронних органів надзвичайно важливим є взаємозв'язок поведінкової психології (зокрема у контексті формування правомірної поведінки) з іншими науками, у яких поведінка людини також є основним предметом вивчення. Враховуючи специфіку тематики нашого дослідження, ми сконцентруємо увагу на взаємозв'язку вербального біхевіоризму з юридичними науками і визначимо їх спільні методологічні засади щодо формування правомірної поведінки людини у соціумі.

Взаємозв'язок як перманентний процес (у філософському значенні) передбачає взаємозумовленість об'єктів [77, с. 107], що, у свою чергу, свідчить про наявність певної логічної організації, структури, системи. Якщо розглядати правоохоронні органи як певне єдине і чітко структуроване ціле, елементи якого стосовно цілого та інших частин займають відповідні відведені їм місця, то необхідно визначити, які саме доктрини можуть бути основоположним підґрунтям функціонування цієї органічної цілісності. Зважаючи, що філософською, теоретичною основою є власне методологія [див.: 16], то, щоб зрозуміти принципи правової комунікації як одного із аспектів діяльності правоохоронних органів, доцільно, на наш погляд, застосувати методологію вербального біхевіоризму. Через сукупність прийомів та експериментально доведених способів досягнення мети (формування «заданого» типу поведінки) саме вербальний біхевіоризм спроможний стати методологічною основою теоретично-прикладного дослідження правоохоронних органів у контексті вивчення процесів правової комунікації.

Біхевіоризм як окремий напрям психології виник на початку ХХ ст. (хоча біхевіористські ідеї з'являлися у наукових розвідках ще у ХІХ ст.) на протигагу самонедостатній інтроспективній психології, основним методом якої був процес спостереження за діями власної психіки з метою виявлення законів, що нею управляють [77, с. 184].

Відкидаючи положення метафізичних теорій, що займалися вивченням поняття сутності речей, біхевіоризм був зосереджений на дослідженні зовні проявлюваних поведінкових реакцій. Його філософським підґрунтям були позитивізм і прагматизм. Позитивізм став основою методологічної парадигми біхевіоризму і водночас дав поштовх до його широкої критики. Кінець 90-х років ХХ ст. виявився для України аналогічним до переломного етапу багатьох цивілізованих країн світу початку цього століття. І проблема вивчення поведінки соціального суб'єкта постала надзвичайно гостро й актуально. Тому звернення у нашій роботі до

методології вербально-поведінкової психології при аналізі поведінки людини у соціумі (зокрема правового прояву цих її характеристик) є доречною і навіть нагальною потребою часу. Адже вербальний біхевіоризм постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу, що, у свою чергу, є надзвичайно актуальним для налагодження належного функціонування правової держави.

Методологічною основою біхевіоризму початку ХХ ст. на основі позитивізму стало вчення Е. Торндайка – основоположника “класичної” психології поведінки (біхевіоризму) та об’єктивної психології в цілому.

Слід зазначити, що паралельно із Торндайком розвивалися й інші школи так званої об’єктивної психології. Представники цих шкіл – К. Морган, С. Беєр і Х. Бете (Німеччина), Д. Ньюель і Г. Ле Бон (Франція).

Однак на противагу радикальному біхевіоризму, який трактував мислення як зміни сукупності певних м’язових тканин, нам видається доцільною позиція тогочасних біхевіористів щодо ідеї про нерозривний зв’язок психіки з усіма решта життєвими процесами організму. При цьому психіка розумілася як біологічно корисне життєве пристосування організму до середовища. Відповідно, поведінка сприймалася як гнучкий механізм пристосовницьких реакцій.

Згідно з теорією біхевіоризму, кожна реакція має включати сприйняття організмом впливу оточуючого середовища, внутрішні процеси в самому організмі, що дають поштовх відповідному актові організму, і нарешті сам відповідний акт організму (реакційний пристосовницький рух, тілесне реагування тощо). Іноді цей відповідний акт набуває таких невлених, на перший погляд, форм, що видається зправоохоронних органів відсутнім. У таких випадках потрібні особливі прийоми для констатування і спостереження його [див.: 79] (наприклад, при внутрішньому мовленні, так званому безмовному мисленні; при зміні пульсу, частоти дихання та інших соматичних реакціях, що становлять основу емоцій).

Основне завдання біхевіоризму, яке сформулював послідовник Торндайка – Д. Уотсон, полягало у накопиченні спостережень за поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку, при даному стимулі (ситуації) біхевіорист міг сказати наперед, якою буде реакція, або – якщо дана реакція – якою ситуацією ця реакція викликана [76].

Коментуючи виражене у такій конкретній формі основне положення науки про поведінку, можемо резюмувати: якщо біхевіорист (у застосуванні цього методу до сфери діяльності правоохоронних органів це може бути слідчий, суддя, дільничний інспектор міліції тощо) знав би всі факти, то після спостереження за індивідом (підозрюваним чи злочинцем), який виконує певні дії, він зміг би вказати на факт, що викликав саме цю дію – феномен передбачення; або ж коли суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (у нашому контексті – правомірної), біхевіорист (представник сфери правоохоронних органів) зміг би організувати певну ситуацію як стимул, після чого була б виконана необхідна дія (для прикладу, зізнання, дача свідчень) – феномен управління. Єдине, що викликає у нас застереження у цьому контексті, – це те, що біхевіоризм у класичному варіанті займається передбаченням дій людини та управлінням ними, але не бере до уваги і не аналізує феномен свідомості, яка є основою цих дій. Адже за класичним визначенням, біхевіоризм – це провідний напрям психології поведінки, який вважає основним предметом психології не свідомість, а поведінку, що розуміється як сукупність рухових і зведених до них словесних та емоційних відповідей (реакцій) на вплив (стимули) зовнішнього середовища [див.: 3; 6: 9 та ін.].

Натомість *необіхевіоризм*, зважаючи на потужну критику відверто позитивістської методології класичного біхевіоризму у психології та намагаючись подолати обмеженість основної схеми біхевіоризму “стимул – реакція”, ввів до неї опосередковану ланку – так звані “проміжні змінні” [див.: 76].

Отже, коли біхевіоризм початку ХХ ст. демонстрував залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, то необіхевіоризм 50-х років був першою спробою вирішення проблеми поєднання менталістського та наукового підходів. Поштовхом до цього стала праця Г. Райла “Поняття свідомості”, у якій автор визначив свою позицію як *логічний біхевіоризм*. Ментальні терміни Райл переводить у гіпотетичні припущення про поведінку, адже “ментальний феномен як такий зводиться не до актуальної поведінки, а до диспозиції (схильності, налаштованості. – О.Б.) до певної поведінки, що реалізується у певній ситуації, за наявності певних умов” [див.: 62].

З часом і представники “архібіхевіоризму”, прихильники так званого *deskриптивного біхевіоризму* (від англ. descriptive – описовий, наглядний) переглянули свою концепцію на користь мовлення як одного з основних регуляторів поведінки. Зокрема, Б. Скінер, якого вважають одним із теоретиків класичного і водночас найяскравішим представником необіхевіоризму, став ініціатором програмованого навчання у школах, заклавши в його основу управлінську функцію зовнішнього мовлення [66, с. 317].

Найбільш влучну, на нашу думку, характеристику необіхевіоризму дав Е. Фром, який писав так: «Психологія Скінера – це наука маніпулювання поведінкою; її мета відшукування механізмів «стимулювання», що допомагають забезпечувати необхідну «замовникові» поведінку» [81, с. 117].

У цілому теорія *вербального біхевіоризму* належить Б. Скінеру, згідно з нею, психологічне завдання вивчити мову – двоєке: по-перше, описати типи мовленнєвих висловлювань; по-друге, пояснити їх виникнення і вплив. Крім цього, Скінер вивів свою теорію розуму, думки і філософії, яку сформулював так: «... потрібно дослідити поведінку окремої людини, бо свідомість – це приватне і суб’єктивне, а не публічне й об’єктивне» [66, с. 27].

Відверті позитивісти (у тому числі й представники класичного біхевіоризму) вважають, що для правомірної поведінки важливо

лише фактично додержувати вимог права і не потрібно доводити свою прихильність до цих вимог. Однак вербальний біхевіоризм відстоює позицію необхідності усвідомлення доцільності правомірних дій. Ми згідні з цим: лише свідоме визнання норм права сприятиме продукуванню істинно правомірної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значущих. Вербальний біхевіоризм у цьому контексті відображає як позитивістську позицію механістичності додержання правових норм, так і природну необхідність визнання цих норм свідомістю. У цьому ще один постулат, спільний для вербального біхевіоризму і філософії права. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибинної інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природно-правових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – вважають В. Бачинін та М. Панов [19, с. 140-141]. Вони також наголошують на тому, що і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток у особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [19, с. 121]. Про цілу низку природно-правових підходів у юридичній практиці та юридичному регулюванні суспільних відносин говорить також С. Рабінович [див.: 61]. На розвиток власне адаптивних властивостей і якостей спрямовані також відповідні засоби впливу вербального біхевіоризму [див.: 10].

Як і вербальний біхевіоризм, так і багато філософських концепцій (у тому числі філософія права) зорієнтовані на принцип пріоритетності безпосередньої комунікації між суб'єктами. В. Бачинін і М. Панов вбачають у спілкуванні і взаємодії «джерело обопільного удосконалювання, шлях до трансформації виникаючих колізій у продуктивні культурогенні імпульси» [19, с. 117];

біхевіорист Е. Торндайк також твердить, що лише «під планомірним, систематичним, самодержавним мовленнєвим впливом із хаосу некоординованих рухів виникає чітка і розумна поведінка людини» [75].

Таким чином, філософія права доби постмодернізму виражає новий соціокультурний контекст. Іноді у цьому контексті право прагне підпорядкувати все правове поле певній єдиній лінії, виробивши певні стереотипи, шаблони мислення і, відповідно, поведінки. Це ілюзорне прагнення звести соціум до прозорості для дискурсу єдності, підпорядкованої єдиному правопорядку. Однак правове поле (у силу наявності об'єктивних і суб'єктивних чинників) розкладається на низку нестикованих ситуацій: йдеться про відхилення від право-норм у бік протиправності. Спільним знаменником у співвідношенні “правомірність – протиправність” виступає право. Тобто, поведінкові рефлексії у процесі правової комунікації залежать не лише від сукупності впливів категоріальних понять право-норми, право-знання, право-регулювання тощо, але й безпосереднього впливу (згідно з біхевіоризмом) соціокультурного контексту (в значенні виконання “соціальної ролі” та безпосереднього перебування у правовому полі соціокультурного простору), про що безпосередньо йтиме мова в наступному підрозділі.

Взаємозв'язок вербального біхевіоризму і філософії права ми детальніше розкриватимемо і надалі у процесі аналізу формування правомірної поведінки працівника правоохоронних органів. У цілому ж вважаємо за доцільне виділити такі їх спільні аспекти, як:

- *предмет дослідження* – поведінка як реагування на правову реальність, тобто пристосування (правомірна поведінка) чи спротив (протиправна поведінка);

- *філософське підґрунтя* – позитивізм (поділ на природне і позитивне право – у філософії права, дослідження лише прямо спостережуваних явищ – у біхевіоризмі);

- *проблемне поле дослідження* – правова поведінка, адаптація до умов оточення та ін.;

- *пріоритет антропологічного підходу* (“антропологічний поворот” – у філософії права, прагнення досягнути і вдосконалити природу людської поведінки – у біхевіоризмі).

Філософія права, як і філософія в цілому, – це надбання інтелектуальних зусиль усіх поколінь людства. Ученням, що займається окремою сферою дослідження, так званою практичною філософією, тобто наукою із практичними порадами щодо поведінки людини, ще древні мислителі називали етику: вона “вчить оцінювати будь-яку ситуацію, щоб зробити можливими етично (морально) правильні вчинки” [77, с. 45]. Етика описує зовнішні прояви діяльності людини. Зовнішня поведінка є також предметом дослідження біхевіоризму, основне завдання якого, як ми зазначали раніше, полягає у спостереженні за поведінкою людини, під якими розуміють будь-які тілесні реакції.

Вербальний біхевіоризм долучає до зовнішньої поведінки й усне мовлення, що сприймається не лише як сукупність змін у гладкій та поперечно-смугастій мускулатурі, додаючи тим самим до ланцюгової реакції аспект внутрішнього мовлення, мислення, свідомого руху думки, яка керує вчинками і діями. Вища мораль, вища етика – закони Всесвіту – також “вимагають додержання “мислених” правил поведінки, а не фізичних” [16]. Саме у додержанні внутрішніх норм свідомого регулювання поведінки соціального суб’єкта в умовах правовідносин зосереджені спільні аспекти таких наук, як юридична етика і вербальний біхевіоризм.

Юридична деонтологія, за визначенням С. Сливки, – один із “продуктів” класифікації теоретичних фахово-етичних положень. Адже на основі вчинків можна “зазирнути” в душу людини, досягнути внутрішні процеси (думки), що передують цим вчинкам і керують ними [68; 69]. Тому вважаємо за доцільне розглядати взаємозв’язок вербального біхевіоризму з юридичною етикою і юридичною деонтологією (як розділом етики, що вивчає проблеми обов’язку та моральних вимог) одночасно.

У цьому контексті важливо зауважити, що “юридична деонтологія на відміну від юридичної етики не розробляє для

людини готових норм, вона спонукає особу сформувати свою норму, і що характерно – для кожного випадку іншу”, як вважає С. Сливка [71, с. 16]. Те саме можна сказати і про вербальний біхевіоризм: він у силу специфіки методу спостереження аж ніяк не нав’язує варіанти певної поведінки, він лише зауважує поведінкове реагування у кожному окремому випадку і може прогнозувати реакцію людини у схожій ситуації. Тобто, вербаліст-біхевіорист спостерігає за типологією обраних мовленнєвих конструкцій, висловлених у відповідь на вплив оточення (почуте, побачене); за комплексом рухових дій тіла (міміка, жести, кінетика); за системою проявлених зовні емоцій і переживань (частота дихання, потовиділення, почервоніння чи блідість тощо). У такі нюанси ні юридична етика, ні юридична деонтологія не вдається, однак ми вважаємо, вона враховує всі ці аспекти при описі професійної поведінки правоохоронця чи девіантної поведінки правопорушника [див.: 29: 58], а також при виробленні спеціальних етико-деонтологічних норм юридичної моралі з метою формування належної правомірної поведінки особи працівника правоохоронних органів або ж перевиховання деформованої поведінки правопорушника. Коли етика – регулятор зовнішньої поведінки людини із набором засобів, запропонованих “ззовні” суспільством, то деонтологія – це “внутрішній імператив обов’язку”, сформований самою людиною. У цьому аспекті вербальний біхевіоризм відтворений у кожній із цих наук, бо засобами регуляції зовнішніх дій організму вважає як зовнішні ситуативні подразники, так і внутрішні свідомі стимули. Вербальний біхевіоризм пропонує механізм впливу на внутрішній світ суб’єкта мовленнєвими засобами з наступним етапом втілення цих ідей у поведінкових механізмах його життєдіяльності.

Важливу роль у становленні юридичної деонтології відіграє соціологія. Адже працівник правоохоронних органів перебуває у постійному контакті із соціумом, що впливає на нього і позначається на формуванні його внутрішніх регуляторів зовнішньої поведінки.

Взаємозв'язок юридичної соціології з вербальним біхевіоризмом проявляється саме у процесі соціалізації працівника правоохоронних органів як суб'єкта певної сфери діяльності, що вирізняється певним типом культури взаємовідносин. Цей процес передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду попередніх поколінь, а отже, і входження в систему цих соціальних відносин [40, с. 336].

На нашу думку, методологія вербального біхевіоризму доцільна при застосуванні її у сфері оволодіння новими видами діяльності (навчання), розширення кола комунікації (спілкування), усвідомлення себе як невід'ємної частини оточуючого соціуму (самоусвідомлення). Всі ці сфери охоплюють процес становлення особистості, тобто соціалізації особи.

Є декілька концепцій соціалізації: деякі з них відстоюють позицію поетапного засвоєння трудової діяльності, базованого на віковому розмежуванні і кількісному вимірі опанованого досвіду; інші віддають перевагу безпосередньому впливу оточення, соціальних груп, що передбачає усунення вікового цензу у становленні особистості.

Соціалізація працівника правоохоронних органів, адаптація до умов його професійної діяльності має свою специфіку, базується на внутрішньому переконанні у правильності зробленого вибору професії та усвідомленні обсягу обов'язку і відповідальності [7].

Те, що людьми управляють перш за все їхні природні внутрішні стихії (емоції, прагнення, уподобання), змушує зважати на них при дослідженні людських взаємин, зокрема у такій чітко регламентованій сфері, як правовідносини. Однак слід зауважити, що ті ж внутрішні стимули виступають і "приборкувачем" цих стихійних проявів. Така дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми співмірності соціуму; правових норм, що керують процесами в ньому; особистості; внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і

відповідних (чи невідповідних) їм. Ця проблематика розкривається у взаємозв'язку “юридична антропологія – вербальний біхевіоризм”, звичайно, з урахуванням положень філософії права, беручи до уваги як предмет дослідження правомірну поведінку [див.: 17: 21; 22; 24; 32].

Залежно від того, як розуміти предмет дослідження антропології: людину як одиничний феномен чи як етнос, – мова йтиме про індивідуальний безпосередній комунікаційний контакт чи потужність засобів масової комунікації. Крім цього, юридична антропологія у своєму методологічному інструментарії часто використовує серед інших методи спостереження, порівняння, інтерпретації [10]. Ця методика близька вербальному біхевіоризму, тому що базується на аудіо-візуальному рівні. Саме аудіо-візуальний аспект становлення людини як особистості є пріоритетним. Адже набуття нею у процесі виховання, освіти, трудової діяльності певної суми знань, орієнтирів, ціннісних положень дають їй можливість концентрувати власні духовні і практичні зусилля для реалізації цієї системи пріоритетів, вирішення сутнісних суперечностей свого перебування у правовому полі, формування соціально і суспільно схвалюваних варіантів поведінки.

Одним із перспективних напрямів розвитку загальної теорії право-розуміння і право-сприйняття вважається з'ясування поняття, суті, соціальної цінності, ролі юридичних відчуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, юридичних наслідувань, навіювань тощо. Тобто, теоретиків права цікавить те, що будь-який індивід не лише сприймає право, юридичну реальність за допомогою розуму, раціонально, оперуючи при цьому науковими категоріями і поняттями, але й певним чином відчуває, емоційно реагує на прийнятті державою правові норми.

У цілому ідея дослідження взаємозв'язку теорії права і психології емоцій не нова: ще на стику ХІХ і ХХ століть знаний професор українського походження Лев Петражицький одним із перших найбільш обґрунтовано виклав цю теорію. Він відстоював позицію, що право закорінене у психіці індивіда: “...

юрист вчинить помилково, якщо почне шукати правовий феномен десь у просторі над або між людьми, у “соціальному середовищі” ..., тоді як цей феномен відбувається у ньому самому, в його психіці, в його поведінці...” [див.: 44, с. 156]. Інтерпретація права з позиції психології поведінки (біхевіоризму. – *О.Б.*), за Петражицьким, дозволяє поставити правознавство (у тому числі й філософію права) на ґрунт достовірних знань, отриманих шляхом спостереження за вчинками осіб (основний метод біхевіоризму. – *О.Б.*). Свою концепцію Петражицький назвав “емоціональною теорією”. Адже саме внутрішні переживання, викликані зовнішніми подіями, почутими фразами чи ситуацією в цілому, є основним спонукальним елементом, що проявляється у подальшій поведінковій діяльності. Концепцію Петражицького заслужено можна вважати однією із перших вдалих спроб простежити процес відтворення юридичних норм у правомірній поведінці.

Оскільки регулятивний вплив право-сприйняття передбачає обов’язкове включення у цей процес правових емоцій та афектів особи, можемо стверджувати, що саме ці правові емоції здійснюють суттєвий вплив на формування юридичного “обличчя” суспільства. Адже від того, який тип право-розуміння превалює у суспільстві, залежить ступінь суспільно-правового розвитку законодавства, законності, правового і суспільного порядку в цілому.

На нашу думку, застосування методологічних засад вербального біхевіоризму у вдосконаленні механізмів виховного та мотиваційного впливу на правову поведінку соціального суб’єкта сприятиме адекватному сприйняттю та реалізації суспільством у цілому прийнятих законодавцем нормативно-правових актів. Така правова політика забезпечить вирішення проблем поєднання позитивних знань про право зі суспільним ідеалом.

Якщо порівнювати політологію із вербальним біхевіоризмом, то вважаємо за необхідне зазначити, що методологія мовленнєво-поведінкової психології перейшла у політичну науку із психології та соціології як теорія, згідно з якою основним об’єктом

дослідження є політична поведінка, що вивчається за допомогою методів збору та аналізу емпіричних (що відображають дійсність як зовнішні зв'язки і відносини, включаючи все, доступне спогляданню) та верифікованих (що перевіряють істинність і встановлюють достовірність) даних як основи власне сцієнтистських (наукових) досліджень [43].

На Заході психологізація політичної поведінки стала одним із постійних та основних напрямів розвитку політології. Положення політичної психології застосовуються у дослідженні таких питань, як електоральна поведінка, політичне лідерство, політична співпраця, мова політики тощо. У зв'язку з цим набув значного розвитку напрям, у центрі якого було зосереджене вивчення політичної поведінки – *політичний біхевіоризм* [див.: 43].

Якщо провести аналогію зі сферою діяльності правоохоронних органів, то в центрі уваги вербального біхевіоризму постане правова дія, перетворення правової інформації у волю, що спирається на юридичні механізми. Правові процеси слід сприймати як антагонізм правомірності та протиправності. Біхевіористи оперують набором типів і форм поведінки, базуючись на даних різних наук. На цій основі будуються моделі поведінки у типовій правовій ситуації. Але у будь-якому випадку об'єктом вивчення залишається правова поведінка реальних, конкретних людей. Завдання вербально-біхевіористського дослідження – не лише дати точний реалістичний і формалізований опис причин та мети поведінки, а й запропонувати практичні орієнтири у правовідносинах. Тут об'єктом дослідження будуть не тенденції і групи, а конкретні мотивації індивіда, що спричинили певну поведінку і спонукали до прийняття певного рішення. Акцент при цьому робиться не тільки на те, що безпосередньо впливає на індивіда, тобто вплив сім'ї, найближчого оточення. Правоохоронним органам біхевіористи можуть запропонувати систематичне спостереження за правовими процесами, що базуються на втіленні реальних соціальних і правових спонук, стимулів. Такий підхід відкриває можливість аналізувати причини розбіжностей між стійкими правовими

принципами і прийнятими конкретними рішеннями, орієнтує на відмову від пошуку визначального впливу будь-якого одного чинника на поведінку людини.

Поширенню парадигми вербального біхевіоризму у сфері правоохоронних органів має сприяти прагнення вивчити механізм поведінкових і комунікаційних правовідносин соціального суб'єкта і суспільства. Сильний аспект цього – втеча від індокринатії (індокринатія – одне із явищ сучасної цивілізації, що стоїть нарівні з пропагандою, рекламою, “промиванням мозку”, тобто із так званими гуманітарними і політично-правовими інформаційними технологіями, суміжними з теорією інформаційної (або психологічної) війни).

Сфера діяльності правоохоронних органів завжди була пов'язана з вивченням поведінки людини, зіставленням її з вимогами права та відповідним результативним оцінюванням (заохочуванням чи покаранням). Дослідженням психічного стану особи у контексті його правового значення, пошуком науково обґрунтованих методів унеможливлення правопорушень шляхом психологічної корекції рис і якостей особи займається юридична психологія [див. 23]. У центрі уваги цієї науки знаходяться психологічні проблеми узгодження людини і права як елементів системи правовідносин. До сфери зацікавлень юридичної психології входять також закономірності правомірної поведінки, її ролі у формуванні “іmunітету” особи до криміногенної ситуації. Застосування методології вербального біхевіоризму у правовому вихованні з метою формування “необхідного” суспільству типу поведінки вважаємо одним із найбільш доцільних.

Адже саме вербальний біхевіоризм є тією наукою, що займається вивченням поведінкових реакцій на зовнішні стимули-подразники, у тому числі й мовленнєві. Крім цього, запропоновані вербалістами методи і засоби дають змогу полегшити розуміння тих чи інших вчинків і видозмінити цю поведінку у разі необхідності. Психологія поведінки шляхом систематичних спостережень за діяльністю особи сприяє формуванню тих узагальнень, законів і

принципів, що лежать в основі поведінки людини, у її вчинках і словах, а тому може визначати ймовірні причини ситуації або стимули, що дали поштовх до такої реакції, а також за даною ситуацією – передбачати можливу реакцію.

Вважаємо, що такі знання і вміння надзвичайно важливі і цінні у діяльності тих, хто безпосередньо спілкується з людьми у процесі своєї фахової діяльності, тим більше прагне отримати максимум інформації, вміти розрізняти правдиві дані і зумисне спотворені та шляхом мовленнєвого психологічного впливу (звичайно, у межах, дозволених законом) коригувати правову поведінку співрозмовника у бік правомірності [15]. Синтез юридичної психології і вербального біхевіоризму, на нашу думку, сприятиме їх взаємному збагаченню, а також вирішенню однієї з найбільш актуальних проблем сучасності – підвищення ефективності взаємовідносин у суспільстві, зокрема у сфері діяльності правоохоронних органів.

Взаємозв'язок вербального біхевіоризму із фундаментальними і професійно зорієнтованими юридичними науками та навчальними дисциплінами вважаємо за доцільне розглядати у комплексі юридичної психології: елементи кримінального права і кримінології – як кримінальна психологія; криміналістики, кримінального процесу, кримінально-виконавчого і кримінально-процесуального права – як психологія процесуальної діяльності; судової медицини та судової психіатрії – як психологічна характеристика окремих процесуальних дій тощо [12: 41; 47; 48; 50; 52; 53].

При цьому вважаємо за необхідне зазначити, що поняття “юридична психологія” іноді ототожнюється з термінами “правова психологія”, “судова психологія”, натомість М. Костицький наділяє усі ці поняття різними методологічними і теоретичними нюансами, що склалися упродовж історії становлення цих наукових напрямів і різнять їх між собою [51].

Методологічні засади вербального біхевіоризму використовуються практично у всіх сферах цієї науки (при цьому зазначимо, що даний дослідник визначив її як судову психологію). З одного боку, через безпосереднє спілкування експерта-

криміналіста з підозрюваним чи злочинцем можна встановити обставини, що зумовили формування злочинної установки, мотиви виникнення злочинного умислу, вчинення злочину, а також створення злочинного стереотипу поведінки. З іншого – вербаліст-біхевіорист досліджує механізм вироблення імунітету особи до криміногенної ситуації і розробляє рекомендації щодо індивідуальної профілактики злочинності. Це аспекти кримінальної психології.

Психологія тероризму значно відрізняється від попередньої абсолютно іншими мотивами і об'єктами злочину. Однак і в цій сфері велике значення мають професійна кваліфікація спеціальних служб, застосування ними психологічних знань, особливо вербального впливу на поведінку терористів.

Психологія потерпілого вимагає надзвичайних зусиль слідчого, який веде допити, для налагодження психологічного контакту і вироблення у співрозмовника морально-вольових якостей, що забезпечили би психологічний захист [див.: 4: 11].

Психологія неповнолітніх пов'язана з процесом соціалізації, адже вплив на неповнолітнього злочинця, правосвідомість якого ще не остаточно сформувалася, а система правових цінностей і пріоритетів визначається хаотично й спонтанно, потребує “перекриття” впливу попередніх негативних чинників зовнішнього середовища.

Психологія судового процесу цілком побудована на вербалізації і спрямована на виховний вплив на всіх його учасників, а також зорієнтована на розробку рекомендацій щодо підвищення ефективності правосуддя в цілому.

Виправно-трудова психологія – це в основному методика перевиховання, реабілітації та адаптації свідомості колишніх злочинців, ресоціалізації їхньої поведінки у нормальному соціальному середовищі.

Як бачимо, застосування методологічної парадигми вербального біхевіоризму у всіх сферах юридичної психології надзвичайно актуальне і необхідне, оскільки будь-який аспект соціально відхиленої (девіантної) поведінки потребує негайної кореляції з метою приведення її у відповідність до встановлених

соціумом правових вимог і норм. У цьому контексті саме вербальний вплив забезпечує максимальний ефект.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можемо зробити декілька висновків, яких дійшли у процесі аналізу методологічних засад вербального біхевіоризму в юридичних науках, зокрема щодо формування правомірної поведінки. Неодноразово науковці-правники відзначали неможливість ізоляції юриспруденції через самонедостатність її методологічних механізмів, які забезпечували б цілісну елітарну правоосвіту, вирішували би проблеми підготовки працівників правоохоронних органів, озброєних знаннями методології міждисциплінарного підходу, здатних синтезувати зміст конкретних наук і дисциплін та застосовувати свої навички у практичній діяльності. Ми поділяємо думку багатьох дослідників правотворчої, правозастосовної і правоохоронної сфер, які вважають, що лише комплексний підхід до проблеми сприятиме всебічному і глибокому її вирішенню.

Пропонуємо до вже науково доведених методологічних засад діяльності правоохоронних органів долучити вербальний біхевіоризм, як напрям, що вивчає вплив на співрозмовника, мовленнєвий прояв його внутрішніх переживань і поведінкове реагування на зовнішні стимули правової реальності.

Беручи до уваги вищенаведене, вважаємо, що вербальний біхевіоризм має достатньо підстав стати методологічною базою наукового пізнання та аналізу сфери діяльності правоохоронних органів у зрізі правової комунікації як основи правовідносин. Адже історія розвитку і становлення правового поля підтверджує важливість і необхідність вербалізації всіх його сфер: від омовлення норм права (законотворчість), через мовленнєвий взаємовплив на поведінку всіх учасників правовідносин (правозастосування) і до вербально-поведінкового прояву як деформованої правосвідомості злочинців (правопорушення), так і високої правової самодисципліни та самоконтролю працівників правоохоронних органів (правомірність і правозахист).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / Пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера, 2009. 430 с.
2. Балинська О.М. Біхевіористська модель формування людської поведінки. *Вісник Львівського ін-ту внутр. справ.* 2003. № 3. С. 475-481.
3. Балинська О.М. Вербально-біхевіористська домінанта правосвідомості у процесі правової соціалізації правника. *Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ.* 2006. № 3. С. 353-362.
4. Балинська О.М. Вербально-біхевіористський метод вирішення морально-правової конфліктної ситуації допиту. *Вісник Львівського ін-ту внутр. справ.* 2003. № 1. С. 110-116.
5. Балинська О.М. Застосування методу вербального біхевіоризму у практичній діяльності працівників правоохоронних органів: до постановки питання. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ.* 2002. № 1. С. 161-166.
6. Балинська О.М. Особливості формування правосвідомості та правомірної поведінки сучасного правоохоронця засобами вербального біхевіоризму. *Підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів в умовах формування правової держави:* Зб. наук. пр. Львів, 2004. С. 130-135.
7. Балинська О.М. Правова комунікація: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 212 с.
8. Балинська О.М. Правова природа людини у вербально-біхевіористському вимірі. *Науковий вісник Львівського юрид. інту.* 2005. №3. С. 267-277.
9. Балинська О.М. Правосвідомість як регулятор правомірної поведінки і визначник професіоналізму працівника правоохоронних органів та цивілізованості суспільства. *Вісник Львівського ін-ту внутр. справ.* 2004. № 1. С. 465-472.

10. Балинська О.М. Природно-правова типологія поведінки людини. *Науковий вісник Львівського юрид. ін-ту*. 2004. № 2 (2). С. 320-326.
11. Балинська О.М. Процес спілкування слідчого з підозрюваним мовою психолога (вербально-біхевіористський аспект). *Вісник Львівського ін-ту внутр. справ*. 2002. № 2. С. 152-158.
12. Балинська О.М. Роль взаємозв'язку біхевіоризму з іншими науками у становленні правосвідомості та формуванні правомірної поведінки. *Вісник Львівського ін-ту внутр. справ*. 2003. № 2. С. 275-282.
13. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
14. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): Словник (категорії, поняття, терміни). 2-е вид., доп. і перероб. Львів: ПАІС, 2008. 164 с.
15. Балинська О.М. Філософсько-правова варіантність у визначенні психології правомірної та протиправної поведінки. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ*. 2005. Вип. 4. С. 184-197.
16. Балинська О.М. Юридичний біхевіоризм як наукове підґрунтя правової комунікації. *Європейські інтеграційні процеси і трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: Міжнародний науковий семінар, 23-24 вересня 2005 р. К., 2005. С. 7.*
17. Балинська О.М. Юридичний біхевіоризм: до постановки питання. *Психологічні аспекти національної безпеки: Міжнародна науково-практична конференція, 22-23 березня 2007 р. Львів, 2007. С. 26-29.*
18. Бартол К., Бартол А. Вступ до судової психології: Introduction to Forensic Psychology / Curt R. Bartol, Anne M. Bartol. SAGE Publications, Inc. 736 p. / Published: January 2021. URL: <https://www.amazon.com/Introduction-Forensic-Psychology-Research-Application/dp/1412991757>
19. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Київ: Ін Юре, 2002. 472 с.
20. Бачинін В. Філософія права і злочину. Харків: Фоліо, 1999. 607 с.

21. Бігун В. Людина в праві: аксіологічний підхід: Автореф. дис. кандидата юрид. наук / Нац. академія внутр. справ України. Київ, 2004. 19 с.
22. Бігун В. Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві. *Теорія та історія держави і права. Часопис Київського університету права*. 2002. № 2. С. 15-20.
23. Black D. *The Behavior of Law*. NY: Academic Press, 1976.
24. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юридична думка, 2011. 384 с.
25. Bosse T. *Analysis of Criminal Behaviour* / Tibor Bosse, Charlotte Gerritsen, and Jan Treur // *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique*. URL: <http://www.springer.com/law/journal/11196>
26. Бочаров Д. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів. *Право України*. 2012. № 7. С. 127-132.
27. Бочаров Д. Юридичний доказ як динамічна знакова конструкція. *Право України*. 2011. № 2. С. 186-191.
28. Гадамер Г.Г. Герменевтика і поетика. Київ: Юніверс, 2001. 288 с.
29. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 524 с.
30. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
31. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2012. 736 с.
32. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 18 с.
33. Гьосле В. Практична філософія у сучасному світі. К.: Лібра, 2003. 248 с.
34. Гьоффе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ: Альтерпрес, 2003. 195 с.

35. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя: політика (глибинні регулятиви психологічного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
36. Дудаш Т.І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Тамара Іванівна Дудаш. Львів, 2008. 18 с.
37. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / Редкол.: Рабінович П.М. (гол. ред.) та ін. – Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів: Край, 2010. 248 с.
38. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / пер. з англ. М. Гірняк. Львів: Літопис, 2004. 384 с.
39. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 488 с.
40. Жоль К. Філософія і соціологія права. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 480 с.
41. Зелінський А. Кримінальна психологія. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 237 с.
42. Карась А. Єдність культури і природи з погляду семіотики. *Основи семіотики* / Дж. Ділі; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карася. Львів: Арсенал, 2000. С. 7-14.
43. Климанська Л.Д. Комунікативні технології в реалізації соціально-політичних проєктів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: 23.00.02. Львів, 2013. 32 с.
44. Козловський А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.
45. Козловський А. Філософія права. Чернівці: Рута, 2003. 128 с.
46. Комунікативна компетентність правників і їх зв'язки з громадськістю: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.С. Токарської. Львів, 2003. 168 с.

47. Коновалова В. Допит: тактика і психологія. Харків: Консум, 1999. 157 с.
48. Коновалова В. Правова психологія. Харків: Консум, 1997. 159 с.
49. Корнута Р.І. Юридична методологія Р. Циппеліуса. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 424-425.
50. Костенко О.М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального правознавства). *Право України*. 2010. № 9. С. 31-40.
51. Костицький М.В. Наукознавчий підхід до структури юридичної психології як науки. *Юридична психологія*. 2016. № 1. С. 5-18
52. Кримінологія: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи. Кн. 1: Заг. частина Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
53. Кримінологія: навч. посіб. / Ю.Ф. Іванов, О.М. Джужа. Київ: Вид-во ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.
54. Максимов С. Правова реальність: досвід філософського осмислення. Харків: Право, 2002. 328 с.
55. Мережко О. Психологічна теорія міжнародного права (публічного і приватного): монографія. Одеса: Фенікс, 2012. 244 с.
56. Мережко О. Юридична семіотика і юридична герменевтика. Державна практика: Газета українських юристів. URL: <http://www.pravo.ua/article.php?id=10001433>
57. Моррис, Чарльз Вільям. У кн.: *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 400.
58. Нікітін А. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості: Автореф. дис. ... кандидата юрид. наук / Нац. академія внутр. справ України. Київ, 2004. 16 с.
59. Потебня О. О. і філософія мови. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnbpcajpcgicclfindmkaj/https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c43e469a-58d9-4c21-95b8-8341a33736be/content>

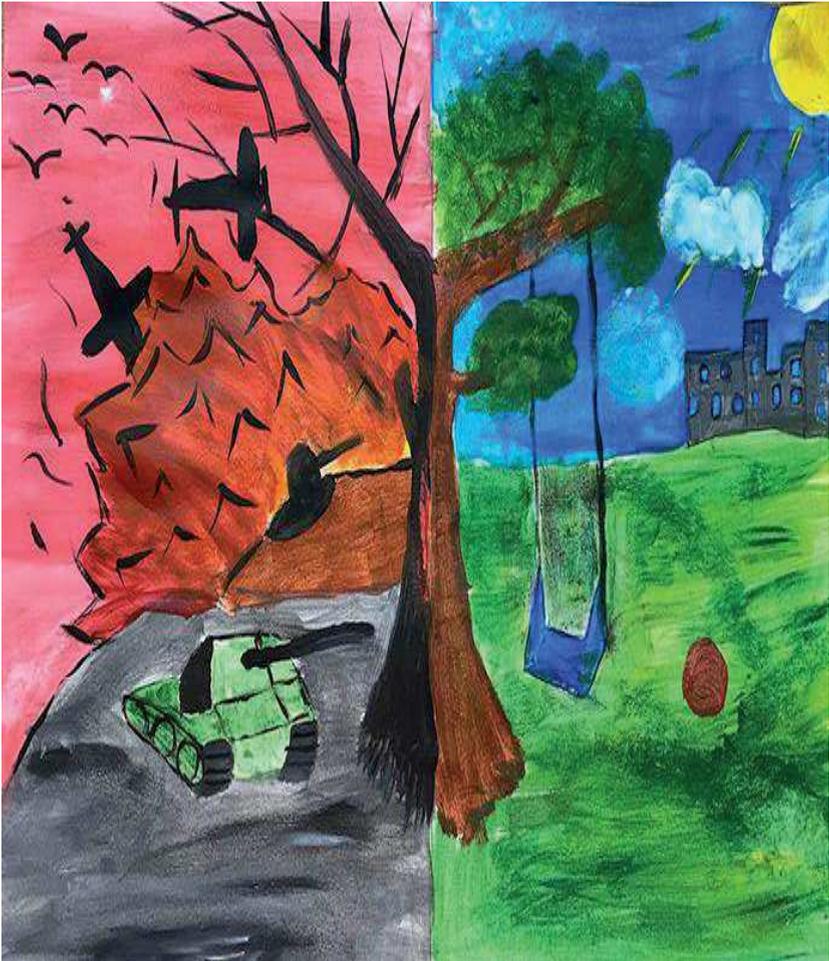
60. Рабінович П. Вітчизняна філософсько-правова і загальнотеоретична юриспруденція: витоки й фундатори. *Проблеми філософії права*. Т. II. Київ; Чернівці: Рута, 2004. С. 218-219.
61. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 576 с.
62. Райл Гілберт. У кн.: *Філософія лінгвістичного аналізу*. URL: <https://zen.in.ua/analitichna-filosofiya/filosofiya-lingvistichnogo-analizu/rayl-gilbert>
63. Рікер П. Право і справедливість. Київ: Дух і літера, 2002. 216 с.
64. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс; пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи, 1998. 669 с.
65. Ситченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
66. Skinner B. Verbal Behavior. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1957. 374 pg.
67. Сливка С. Правова деонтологія. Київ: Атіка, 2003. 20 с.
68. Сливка С. Природне та надприродне право: У 3 ч. Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
69. Сливка С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів: Воля, 2001. 168 с.
70. Сливка С. Філософія права. Львів, 2003. 80 с.
71. Сливка С. Юридична деонтологія. Київ: Атіка, 2003. 320 с.
72. Татаркевич В. Історія філософії: У 3 т. Т. 3: Філософія XIX століття і новітня. Львів: Свічадо, 1999. 568 с.
73. Токарська А.С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія. Львів, 2005. 284 с.
74. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спеціальність 12.00.12. Київ, 2008. 38 с.
75. Торндайк Едвард Лі. У кн.: *Універсальний словник-енциклопедія*. 4-те вид. Київ: Тека, 2006.
76. Уотсон, Джон Бродес. У кн.: ПСИХОЛОГІС. Енциклопедія практичної психології. URL: http://psychologis.com.ua/dzhon_brod es_ uotson.htm

77. Філософія / Л.В. Туберський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. 2-е вид., випр. Київ: Вікар, 2001. 516 с.
78. Філософія права / За заг. ред. О.Г. Данільяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
79. Fishbein D. Biobehavioral Perspectives in Criminology. Wadsworth: Thomson Learning, 2001.
80. Фройд З. Тотем і табу; пер. В. Чайковського. Харків: Фоліо, 2019. 267 с.
81. Фромм Е. Мистецтво любові / Пер. з англ. В. І. Кучменко. Харків: «КСД», 2017. 192 с.
82. Харіс Р. Психологія масових комунікацій. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/harr/index.php
83. Jurisprudence Legal Philosophy: In a Nutshell by Surya Prakash Sinha. West Publishing Company: February 2006.

РОЗДІЛ 2

Католик Г.В., Захарова О.В.

ОСНОВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ ДІТЕЙ В КОНТЕКСТІ ПСИХОТРАВМИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ, ВІКОВИЙ ТА ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТИ

2.1. Що обов'язково повинні знати фахівці, які є учасниками інтерв'ювання (допиту) дітей

Сила пам'яті залежить від мови, розвитку і досвіду.

У 2003, 2009 та 2012 роках вийшли чи не перші публікації в Україні, які описували перебіги життєвих криз у контексті психологічної допомоги дітям. Це дві монографії Г. Католик «Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика» та «Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях».

В них Г. Католик подає рубрику **«Коротке керівництво для подолання кризових ситуацій»**, складене співпрацівниками Віденського центру кризових інтервенцій. Наводимо детальний опис цього документу:

«У кожного з нас є проблеми, і настають часи, коли вони беруть над нами гору і стають кризовими ситуаціями. Такі кризи не мусять обов'язково ставати катастрофами. Навпаки вони можуть стати переломним моментом для інтенсивної перебудови та внутрішнього росту [1; 2; 3].

Цікаво, що китайці використовують для позначення слова “криза” два символи, верхній з яких означає “небезпека”, а нижній “шанс” (можливість). Якщо пригадати собі якусь кризову ситуацію із власного життя, ситуацію, в якій ми не знали, як бути далі, то на думку спадають відчуття шоку, перевантаження, страху, розпачу та біди, туги, недовіри та ворожості, тобто всі ті спогади, які нам не особливо приємні. Але якщо пригадувати далі, то з'явиться і відчуття сили та полегшення, можливо навіть гордості та задоволення, відчуття того, що дали раду складній життєвій ситуації і стали у цьому подоланні більш зрілими, дорослими, можливо також більш автономними. І це дає нам право в безпосередньому зв'язку з життєвими кризами говорити про життєві шанси.

Питання в тому, як ми долаємо проблеми та кризи в повсякденному житті і з якою внутрішньою позицією ми проти них виступаємо. Спершу ми б мали прояснити для себе, що кризи переважно не падають з ясного неба, а розвиваються як правило поступово. Привід, що запускає механізм кризи, не можна плутати з справжнім її корінням. Приводом є подія, що дає останній поштовх для того, щоб існуючі проблеми раптом загострились. Причини криз криються в менших та більших труднощах, які ми переживаємо щодня, але з різних причин не сприймаємо надто серйозно. Переживання кризи робить нас свідомими того, що треба щось робити. Тому такі циклони нам слід принципово розглядати як природну реакцію попередження про те, що пора зайнятися проблемами, бо нехтування цим сигналом може погіршити існуючу ситуацію.

Отже, що можна зробити?

Перш за все не опускає руки і не здаватися, а продумати і вирахувати, що ми, по-перше, можемо зробити самі, а по-друге, де нам знадобиться допомога інших. Коли нам ведеться дуже «погано», ми відчуваємо себе пригніченими від великої кількості неприємностей, найменші вимоги видаються нам тоді ніби неприступні гори, що стоять на шляху. Оскільки усунення всіх

клопотів «одним ударом», тобто зусиллям є абсолютно неможливим, ми мусимо сконцентруватися, в першу чергу, на актуальній проблематиці, а всі інші турботи впорядкувати за терміновістю та існуючими можливостями, щоб знову отримати загальне уявлення про своє становище.

Цим самим ті труднощі, які ми спочатку вважали абсолютно нездоланими, редукуються до своєї фактичної значимості, що вже переживається як перший успіх у подоланні кризи. Отже, ми намагаємось прояснити для себе, які проблемні сфери нашого життя актуалізувалися на даний момент і чого ми хочемо та потребуємо для себе в цій кризовій ситуації, а також як ми можемо цього досягти.

САМОДОПОМОГА ПІД ЧАС КРИЗ (Ch.Aufegger, G.Prugger):

- **Розпізнати реакцію попередження**
- **Впорядкувати проблеми**
- **Чи потрібна стороння допомога?**
- **Сприймати шанси**
- **Розпізнавати небезпеки: переватаження, вагання щодо прийняття допомоги інших**

Допомога інших необхідна при проблемах з партнером, батьками, дітьми, на роботі і т.д., тобто в кризових ситуаціях, у які задіяні інші люди. Допомога полягає в тому, що задіяні суб'єкти спільно обговорюють те, що має змінитися і що кожен для цього зробить. Але допомогти в опрацюванні труднощів можуть і сторонні люди, особливо, коли спільні бесіди, діалоги конфліктуючих сторін (вже) неможливі.

Бувають звичайно також кризи, як наприклад, у випадку хвороби, чи під час багатьох депресій, коли інші люди не настільки безпосередньо задіяні. Саме в таких ситуаціях ми все рівно потребуємо допомоги інших, щоб знайти суть хвороби та завдяки підтримці оточення чи професійної допомоги виробити позитивні можливості змін.

На жаль, ми не завжди поводимось вищеописаним чином. В кризовій ситуації ми відчуваємо себе затиснутими, виснаженими і схильні до почуттів безпомічності та безпорадності. Наші думки рухаються по колу і таким чином ховаються від проблем.

І хоча самі ми не в стані собі допомогти, часто не наважуємось прийняти допомогу від інших, бо думаємо, що ніхто не цікавиться нашими проблемами, що це нікого не стосується, що треба самим давати раду з ними, а не обтяжувати інших. Нерідко ми починаємо тоді сумніватися в сенсі життя і бачимо єдиний вихід у самогубстві. Навіть якщо у нас часом з'являється відчуття абсолютної покинутості та самотності, байдужості та неможливості налагодження контакту з іншими, не слід недооцінювати та відмовлятися від можливості отримання допомоги з боку суспільства. Це даватиметься нам легше, якщо ми будемо вбачати в кризах не особисту невдачу, а дійсно шанс почати 'нове життя'.

Так як ми потребуємо інших в часи, коли наших власних сил не вистачає, так само ми мусимо зважати на те, що інші час від часу теж потребують нашої допомоги. Можливо, якраз в цей момент, хтось із нашого оточення знаходиться в складній ситуації та бореться з собою та зі своїм бажанням попросити нас про допомогу. Як правило, не важко розпізнати, коли іншій людині погано. Часто ми, наприклад, знаємо, що когось спіткав «лихий удар» долі, чи хтось хворів довший час, або просто бачимо, що людина пригнічена, нервова, розсіяна, ми помічаємо, що вона ізольовується, можливо, навіть нас уникає і все більше й більше поринає у своє нещастя.

Як часто в нашій повсякденній роботі в центрі кризових інтервенцій ми чуємо: "За того-то чи таку-то я переживаю, не знаю, що з ним чи нею коїться..."

Завжди, коли ми за когось турбуємось, найпростішим для нас було би сказати про це тій людині чи запитати її про можливі труднощі. Поява можливості поговорити з кимсь про гнітючі почуття, страхи, побоювання чи озлоблення приносить часто безпосереднє полегшення. Але як помічники ми мусимо знати, що

нерідко це озлоблення, а часом і недовіру та ворожість, від яких страждає людина у своєму горі, ми починаємо відчувати на собі. На це не слід реагувати образою та відстороненням, важливим завданням є зрозуміти і визнати ці почуття як важливі в кризовій ситуації. Потрібно дати зрозуміти – я тут і бажаю спільно з тобою розібратися в цій складній ситуації. Якщо помічник сам відчуває себе перевантаженим, він в свою чергу може легше сприйняти допомогу свого оточення чи професіоналів, оскільки він не настільки втягнутий в проблематику.

Ймовірно, що кожному з нас впродовж життя траплятимуться зміни, що вибивають з колії та удари долі, тому ми можемо виявити обачність і підготуватись до таких ситуацій завчасно. Це, звичайно, не означає, що впродовж цілого життя ми маємо прокручувати в уяві найжахливіші події і отруювати собі таким чином радість від життя; це означає - проблеми і труднощі, напр. в батьківському домі, на роботі, з дітьми, під час хвороби, самотності також старіння і смерть треба обдумувати не тільки аж тоді, коли ми безпосередньо з ними стикаємось і просто вимушені це робити

Чим краще я з'ясую для себе мій власний сенс в житті, чим точніше я визначу мою власну позицію щодо хвороби, депресії, старості та смерті, тим краще я зумію самотужки обходити кризові ситуації і тим вільніше я буду себе почувати, приймаючи допомогу, а також надаючи її іншим.

Розглянемо детальніше види криз.

Що таке психосоціальні кризи?

Г. Гролл, Г. Зоннек (*H. Groll, G. Sonneck*) З посиланням на Г. Каплан та Й. Куллберг (*G. Caplan, J. Cullberg*) зазначають, що психосоціальною кризою ми називаємо втрату душевної рівноваги, яку відчуває людина, стикаючись з подіями чи життєвими обставинами, непідвладними їй в даний момент, оскільки їх якість та кількість перевищують набуті попереднім досвідом здібності та

випробувані допоміжні засоби людини для досягнення життєвих цілей або для опанування своєї життєвої ситуації.

З цього дійсно складного визначення стає все ж таки зрозуміло, що психічну кризу зумовлюють багато взаємопов'язаних факторів. Тому, ми розглянемо їх детальніше.

Події та життєві обставини можуть ставати **приводом** для криз. Вони можуть виявлятися як **катастрофи і масові потрясіння**: політичні чи расові гоніння, воєнні дії, стихійні лиха, гірничі або залізничні катастрофи і т.п.

Індивідуальні тяготи (тріби): удари долі або ситуації звичайного життєвого циклу. Переважно вони торкаються якогось *одного* рівня людської ідентичності, але завжди з подальшою дією на два інші рівні:

- а) тілесно-біологічний рівень напр. пубертат (період статевого дозрівання), клімакс, хронічні захворювання
- б) психічний рівень: душевні конфлікти
- в) соціальний рівень: події, які позначені зміною ролі чи втратою статусу, напр. розлучення (дружина - мати-одиначка), тривале безробіття чи заробітчанство за кордоном.

Під кількістю та якістю приводів для криз розуміється не (лише) щось “об’єктивне”, а в першу чергу **те чи інше суб’єктивне значення** того, що відбулося, включаючи можливі реальні та уявні наслідки. У цій суб’єктивності може виражатись і надзвичайно підвищена вразливість (схильність до криз), напр. внаслідок психічних захворювань чи більш ранніх подібних неопрацьованих криз.

Для вирішення чи подолання існуючих труднощів людина потребує як власного досвіду, знань та вмінь, так і найрізноманітніших **допоміжних можливостей, що знаходяться поза її особою**, як напр. фінансове забезпечення, специфічне до ситуації консультування спеціалістами тобто допоміжні засоби (ресурси), надані суспільством. Але найголовнішою є все ж таки **емоційна та реальна підтримка з боку рідних та близьких, друзів та інших людей**, яку правда, кожен мусить вміти активізувати собі на користь.

Травмівні кризи

Куллберг (*Cullberg*) в залежності від того, які індивідуальні труднощі призвели до кризи, розрізняє травматичні кризи та кризи життєвих змін. Цей поділ виявив себе дуже допоміжним у нашій роботі, як для розуміння перебігу кризи, так і для відповідних акцентів у інтервенціях.

Травматичною або ж травмівною кризою є раптова болісна ситуація, яка нагально загрожує фізичному існуванню, соціальній ідентичності, безпеці та/або можливості задоволення фундаментальних потреб. Приклади: смерть когось із близьких, термінальна хвороба, отримання важкого та небезпечного для життя діагнозу, раптова інвалідність, зовнішні катастрофи, які ми спостерігаємо тощо. До цих криз відноситься пережите гвалтування, тортури, перебування у місцях, де чиняться тортури чи інші види насилля тощо.

Також глибоко фруструючими можуть бути: раптова загроза стосункам як, наприклад, зрада чи розрив, соціальна поразка і пов'язані з цим образи...

Типовий перебіг кризи відбувається в чотирьох фазах; гостра стадія охоплює при цьому першу і початок другої фази і триває до 4-6 тижнів.

1-а фаза – шоку: дійсність тримається на відстані. Зовні можна виглядати зібрано, в той час як всередині – повний хаос, часто потім не залишається жодних спогадів про цей час. Душевне сум'яття призводить до безцільних дій (буйство), або коли регресія є надто сильною,- до стану “оніміння”, що означає відсутність комунікації з реальністю.

2-а фаза – реакції: конфронтація з реальністю є неминучою. Робляться спроби інтегрувати дійсність якомога більше адаптуючи її за допомогою захисних механізмів. Особливо частими є феномени витіснення, тенденції заперечення, сильні бажання залежності, раціоналізація подій, соціальна втеча саморуйнівними тенденціями (зловживання алкоголем і медикаментами). Реакція є перш за все емоційною реакцією, коли з неймовірною інтенсивністю з'являються найрізноманітніші почуття.

Небезпека фіксації: коли активізуються інтрапсихічні конфлікти.

Небезпека хроніфікації: коли зовнішні допоміжні структури (соціальне оточення) є незадовільними або у випадку повної соціальної ізоляції. Внаслідок рефлектування причини кризи та її наслідків настає

3-я фаза – опрацювання: йде поступове вивільнення від травми та минулого; з'являють якісь інтереси, будуються плани на майбутнє.

В той час, як фаза реакції відносно чітко відділяється від фази шоку, реакція та опрацювання не тільки переходять одна в одну поступово, а ще й деякий час чергуються. Як для тих, хто шукає допомоги, так і для тих, хто її надає, важливо знати, що хоча в перші тижні кризи опрацювання її причини та наслідків є можливим і приносить суттєве полегшення, все ж ці моменти заспокоєння перебиваються щоразу спалахами фази реакції, хоча в подальшому протіканні кризи все слабшими і рідшими.

4-а фаза – переорієнтація: почуття власної вартості знову зміцніле, з'являється можливість налагодження та збереження стосунків. В цілому життєвий досвід збагатився.

Акценти для психологічних інтервенцій

Фаза шоку: добрий загальний догляд. У випадку сильного шоку **не залишати постраждалого одного**, оскільки неминуче настане фаза реакції з її афективною бурхливістю і відповідно небезпекою! Під час буйства оберегати від тілесних ушкоджень і заспокійливо примовляти. Дати відчуття захищеності та безпеки: дати попити чогось теплого, тілесний контакт (тримати за руки, обіймати і т.п.), дати поспати. Дати повну волю почуттям – ніякого розумового опрацювання. При потребі – снодійне на ніч (= зібратися з силами).

Фаза реакції: постраждала людина повинна якомога більше могли розповісти про подію і свої почуття, тоді вони стають більш конкретними. Як правило “заборонені почуття” (напр. злість, образа на померлого, розчарування в ньому) можуть стати допустимими, визнаними і сприйнятими, оскільки терапевт розуміє і сприймає їх. У багатьох випадках терапевт мусить підбадьорювати і допомагати сприймати та виражати почуття. Терапевт має бути “резонансним дном” для почуттів клієнта (*Bion*: “containing function”), завдяки чому клієнтові стає легше, бо тягар ділиться на двох. Коли страх і розпач не зависають в просторі як **хвороблива** реакція, а можуть за допомогою терапевта розумітися як **адекватне вираження** хаотичних, заплутаних почуттів, протесту, беспорядності та порожнечі, тоді вони втрачають для клієнта свою драматичність. Конфронтація з реальністю повинна відбуватися за обережної підтримки, оскільки потрібно запобігти тенденціям заперечення та викривлення реальності. Корисною для конфронтації може стати і спрямована регресія (напр. лікарняний, медикаменти). Ділову інформацію необхідно повторювати багато разів.

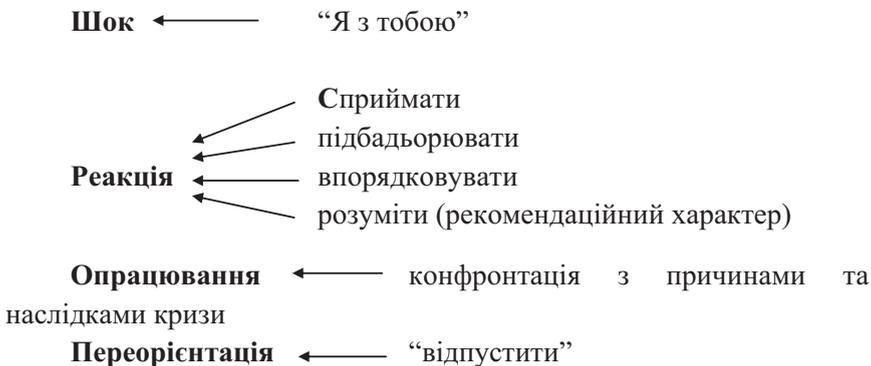
Часто психотерапевт/психолог видається сам собі некомпетентним і мало корисним, особливо, коли клієнт дорікає у неможливості повернути час назад і відвернути нещастя. Але це і не є завданням і можливістю допомоги психотерапевта. Вона полягає у взятті на себе функції “замісної надії” (*Cullberg*) використовуючи знання про види та перебіги криз.

Перебіг травматичної кризи завжди відбувається за описаним зразком; помічник може і повинен обмежитись тим, що за допомогою своїх терапевтичних інтервенцій робити можливим природній перебіг кризи.

Все частіше з’являються повідомлення, що молодий чоловік після автодорожньої аварії з, як правило, незначними матеріальними збитками покінчив життя самогубством. Нерідко, перед цим, він ще доносить сам на себе. Ця трагічна подія може стати більш зрозумілою, якщо припустити, що аварія викликала кризовий шок, в якому постраждалий виглядав для оточуючих нічим непримітно, хіба що трохи відчужено. Але, після цього кризового шоку, неминуче настає друга кризова фаза емоційного збурення, в якій суїцид видається єдиним виходом і, в даному випадку, був безпосередньо здійснений.

Знання про ці взаємозв’язки може легко запобігти деяким суїцидам, коли напр. виконавчі органи не просто здивуються дріб’язковій заяві, а довше і детально розпитають про ситуацію та її наслідки і, в будь-якому випадку, звернуться за підтримкою до друзів чи родичів потерпілого.

Схема інтервенцій для травматичних криз

Кризи змін

Життєві зміни це ситуації, що в цілому стосуються життя і багатьма людьми переживаються як щось позитивне. Приклади: покидання батьківського дому, одруження, вагітність, народження дітей, переїзд, вихід на пенсію, конфронтація з неминучістю смерті, пправоохоронних органівякденні ситуації усіх видів (підвищення по службі, виклик до офіційних інстанцій, домашній ремонт і т.д.).

Кризи життєвих змін виникають (відповідно до кризових причин) не раптово, а розвиваються від кількох днів до максимально шести тижнів і теж набувають за Г. Капланом (*G. Caplan*) **типового перебігу** у чотирьох фазах; при чому, гостра стадія починається лише наприкінці третьої фази і набуває повного свого вираження у четвертій.

1-а фаза: у **конфронтації** з проблематичною подією звикла поведінка при вирішенні проблем (особисті здібності та стратегії, звиклі допоміжні засоби) виявляється недієвою і призводить до наростання напруги і почуття дискомфорту.

2-а фаза: людина відчуває, що не справляється з навантаженням, тобто **чується у ролі невдахи**; його самооцінка падає, в той час як напруга зростає.

3-я фаза: внутрішній тиск призводить до **мобілізації** усіх внутрішніх та зовнішніх ресурсів подолання кризи: робиться щось незвичне, нове (напр. звертається за порадою до консультанта), можливо ситуація інакше оцінюється. Це зусилля може призвести до наступних результатів: або

а) до **подолання** кризи, або

б) до відступу із ситуації з відкиданням поставлених цілей і з **відчуттям резигнації** (розчарування і байдужості). В тлумаченні цієї унікаючої поведінки як стратегії вирішення лежить **загроза хроніфікації**.

Якщо зусилля не призвели до жодного результату і не зробили можливими ні подолання, ні відступ, розвивається

4-а фаза у повному обсязі кризи з нестерпною напругою. Зовні людина часто може ще виглядати в порядку, в той час, як внутрішньо, через викривлення та заперечення дійсності, а також через вихід із комунікації, виникають плутанина і дезорганізація – внутрішній хаос (“нервовий зрив”): людина стає безпорадною і втрачає будь-яку орієнтацію; поведінка та висловлювання стають або безцільними діями (крики, буйство, суїцидні дії) з метою вивільнення напруги, або настає внутрішній “параліч”, що охоплює мислення, емоції та дії. Кінець кінцем така людина потрапляє у залежність від взаємодій та реакцій оточення (близькі люди, випадкові чи професійні помічники).

З послабленням душевного збурення стає можливим **нове пристосування** до зміненої ситуації, досягнення внутрішньої рівноваги. Нове пристосування може відбуватися за допомогою конструктивних (напр. наважитись на з’ясування стосунків), або деструктивних зразків подолання кризи (напр. зловживання алкоголем чи медикаментами).

Кризи змін можуть завершатися у будь-якій фазі, якщо зникає причина кризи або якщо були розвинуті стратегії розв’язання та потенціали подолання кризи.

Прикладом служить 23-річна жінка, котра звернулася до психотерапевта з приводу важкої кризи; до нього вона прибігла безпосередньо з приймальні невропатолога, ледве дихаючи, дуже схвильована, повністю спантеличена. Вона сказала:” Я більше не можу, я не знаю як бути далі.” Що трапилось, тобто що було причиною кризи? Вона з Південного Тіролю, і там також проживає її друг. Вона хоче тут працювати, і мала б найближчим часом здати з цього приводу екзамен, але помічає, що стала працювати недостатньо сконцентровано. Вона познайомилась з молодим чоловіком, в якого закохалася, і це зараз викликає в неї кризу, бо починають хитатися усі її попередні уявлення про життя. Якими були її попередні уявлення? “Я мушу встигати більше за інших і бути кращою, тільки тоді я буду чогось вартя”, і цим вона придушує усі бажання, в тому числі всі задоволення, тримає себе під неймовірним тиском (контролем), строго і точно розподіляючи свій день, і не дозволяє собі ні хвилини відпочинку. І тут вона помічає, що ця мета “я мушу більше встигати, я мушу бути кращою” є недосяжною, бо жало цього порівняння нічим неможливо притупити. Вона відчуває, що підупала морально, і почуває себе зрадницею стосовно свого друга.

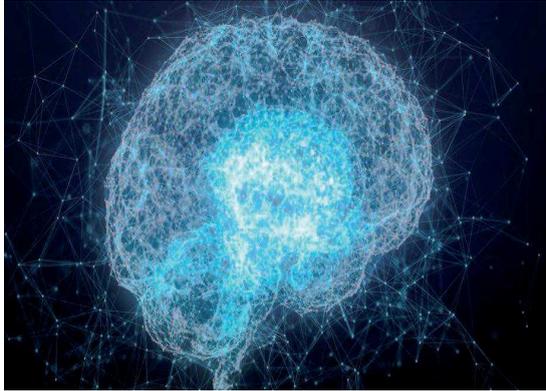
На цьому прикладі ми можемо навчитися: причину кризи можна зрозуміти лише з **суб’єктивної точки зору, не з об’єктивної**. Бо для когось іншого це нове знайомство з молодим чоловіком, в якого вона закохалася, могло б цілком означати початок нового і гарнішого життя. Але для цієї молодої жінки це стало причиною кризи. На цьому місці я б хотів підкреслити, що не тільки так звані *Stressful Life Events*, тобто стресові життєві події, можуть викликати кризи, а звичайно ж і так звані позитивні події, як наприклад, здача екзамену на атестат зрілості або народження давноочікуваної дитини, переселення в інші місця проживання, еміграції та біженство і т.п. Далі ми бачимо з даного випадку, що в цієї жінки внаслідок її специфічного стилю життя була надзвичайно висока вразливість до криз, і не дивно, що в її передісторії можна знайти типові симптоми нервової анорексії та неймовірної

активності (пацієнтка щодня проводила біговий тренінг з метою стати учасницею марафону). Ми питаємо себе, чи достатньо в неї автономії (тобто вродженої енергії, психічної та фізичної витривалості), чи міцно вона стоїть на «власних ногах», чи вміє вона поводитися з труднощами, і як вона це робить? Яким є її ставлення до оточення, чи в цілому відчуває вона себе в товаристві затишно, чи ніби в оточенні ворогів та конкурентів, чи відчуває вона себе на рівні з іншими людьми, чи нижче або вище за них? Чи навчилася, чи розівчилася вона кооперації з ними? І зрештою, як реагує оточення на кризу? Допомагає воно їй, чи заганяє далі всередину, чи можливо уникає?

В чому ж полягає шанс у цьому вищезгаданому випадку? Шанс полягає в тому, що ця молода жінка ще може вчасно переглянути свій стиль життя і відкрити для себе нові можливості, оскільки очевидно, що її дотеперішній стиль не можливо було би витримати довший час [2; 3].

В обох формах гострої кризи постраждали виявляють в цілому високу мотивацію у пошуку і прийнятті допомоги, бо внаслідок ослаблення характерних захисних механізмів їх душевна нужда відчувається дуже сильно. В ослабленні захисту також і полягає **шанс кризи**, відчути в подоланні кризи не лише збагачення, а й зміну особистості»[2; 3].

Із викладеного вище випадку, ніби простої життєвої ситуації, можемо зрозуміти, наскільки важливо обережно відноситись до клієнтів у кризі, особливо до дітей, які переживають набагато складнішу життєву кризу, **травматичну або травмівну** (як її часто називають), **як наприклад**, гвалтування та насилля, або спостерігають ці події зі сторони. Можемо задатись питання: скільки вони витримають самотужки у таких важких психологічних станах ?

2.2. Особливості переживання травми дітьми. Чому так працює мозок? *Нейробіологічні основи переживання травми дітьми*

*Ніхто не запитує, як мотивувати дитину.
Дитина природно досліджує все, що може,
якщо щось не заважає.
І навіть тоді ця тенденція
не вмирає сама, її знищують.*

Б.Ф Скіннер

У психологічній літературі, зокрема В. Горбуновою описуються здебільшого травми 2-х типів: *Травми з великої літери “Т”*, та *Травми з маленької букви “т”*. Уважається, що, травмівні події та досвід можуть спричинити посттравматичні реакції й посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Детальніше розглянемо кожен вид травми [4].

«Травми з великої літери “Т” (шокова травма). Йдеться про ситуації, які безпосередньо загрожували життю чи здоров’ю дитини чи близьких їй людей» [4]. Також ситуації вважають травмівними, коли дитина була свідком смертельно небезпечних подій (насилля, тортур, гвалтування, автоаварії тощо) або стикалась з їхніми наслідками, зокрема була свідком загибелі власних батьків, родичів! Тобто,

коли дитина мала зустріч з насильницькою смертю або суб'єктивно сприймала ситуацію як таку.

Tetiana Koliesnichenko (RFE/RL Graphics)

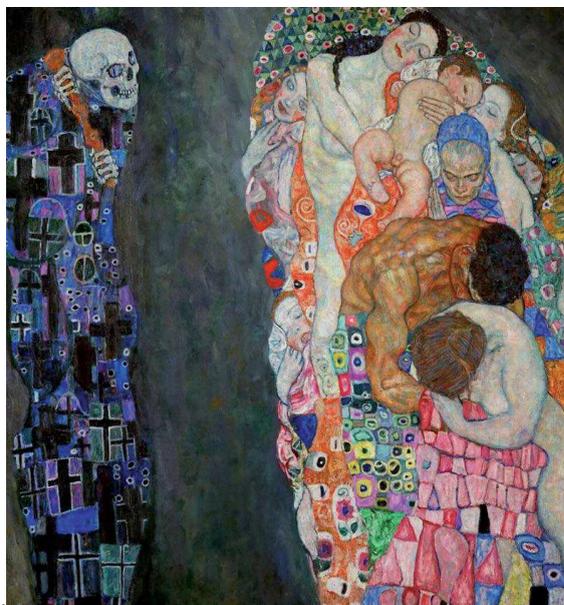

Травми з маленької букви “т”, як-от сварка з друзями, втрата домашньої тварини, розлучення батьків, розрив з друзями тощо. Вважається, що вони не можуть спричинити посттравматичний стресовий розлад саме через те, що не несуть загрози життю і здоров'ю людини. У класичній літературі травми з маленької букви часто означають як фрустрації, незадоволення базових потреб та потреб у любові, схваленні, захопленні.

Отже, психологічна травма з **ВЕЛИКОЇ БУКВИ** – це безпосередня зустріч зі смертю чи загрозою життю. У дітей такі травми часто можуть бути пов'язані у сучасному світі також з медичними операціями або спостереженням за автодорожніми аваріями.

Важливо пам'ятати, що травмивні події впливають на діяльність мозку та всього тіла. В момент будь-якої загрози відбуваються величезні викиди кортизолу (гормон стресу) й адреналіну. Особливість психологічної травми з великої літери у тому, що будь-яке нагадування

про події, які її викликали, мінімальне подразнення, знову спричиняє реакцію і викид гормонів. До того ж, їхній рівень так і не повертається до початкового, тіло ніби “купається” в них. Нормально – якщо викид гормонів у дитини відбувся тоді, коли її налякала, наприклад, собака, але з часом рівень гормонів у неї повертається до норми. У ситуації шоквої травми цього не стається“ [4]. У результаті ж більш глибокого шоквого переживання дитини, рівень гормонів кортизолу та адреналіну не нормалізується. Також реакції на стрес пов’язані з посиленою секрецією (виділенням) глюкокортикоїдів, катехоламінів та пролактину, які своїм завданням мають максимально активізувати енергетичний потенціал дитини та пристосувати її до наявних обставин. І від цього вся нервова система й далі перебуває в стані підвищеної готовності до реакції на небезпеку. Важливе розуміння того, що такі ситуації можуть бути причиною посттравматичного стресового розладу (надалі ПТСР) в дорослому віці, при якому людина стає соціально низько ефективною, антисоціальною або інвалідизованою.

ШОКОВА ТРАВМА. Чому так працює мозок?

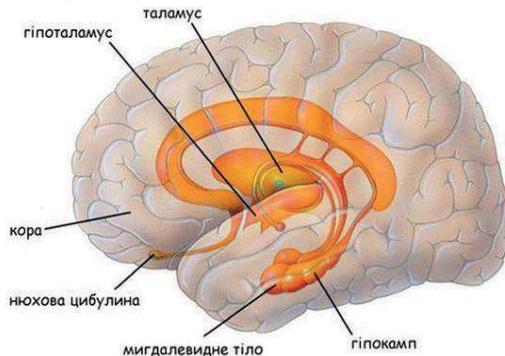
Одна з мозкових структур, яка першою реагує на небезпеку – це мигдалеподібне тіло. Фактично, реакція обходить префронтальну кору і швидко наказує бігти, боротися чи завмерти (архаїчні реакції людини на загрозу життю, які генетично закодовані і передаються з покоління в покоління). У дітей, які пережили травмівні події, мигдалеподібне тіло працює як надчутлива сигналізація, наче детектор диму, який реагує навіть тоді, коли немає достатньо диму. Це відбувається тому, що відбуваються зміни в нейронних структурах нервової системи, що пов'язані з високим рівнем, зокрема, кортизолу, і з тим, що будь-які сигнали з зовнішнього світу (особливо, якщо вони нагадують про подію, яка травмувала) тригерять дитину. *У подальшому житті дитина реагує не на те, що її подразнює, а на ту ж травму, бо ніби знову в ній опиняється.*

Лімбічна система

Лімбічна система - первісний мозок

Функції:

- через гіпоталамус регулює функції внутрішніх органів;
- формує мотивації, емоції, поведінку;
- грає роль у навчанні;
- нюхова функція;
- організація пам'яті і дослідницької діяльності

ЗАЗНАЧИМО :

- за народження емоцій відповідає мозок;
- емоції з'являються завдяки лімбічній системі (надалі ЛС);
- ЛС об'єднує кілька структур головного мозку, які огортають верхню частину його стовбура, утворюючи край;
- завдяки ЛС ми розрізняємо запахи, спимо та бачимо сни, мотивуємо себе, навчаємось, говоримо;
- ЛС відповідає за пам'ять та емоції, координує ендокринну діяльність, сенсорне сприйняття, рухові функції.

В ЛІМБІЧНУ СИСТЕМУ (ЛС) ВХОДИТЬ:

- **Мигдалевидне тіло (МТ)** задіяне в емоційних реакціях, виділенні гормонів, пам'яті. Завдяки йому ми відчуваємо агресію, обережність, страх та маємо здатність вчитися;
- **Поясна звивина** регулює рівень агресії, частоту серцебиття та кров'яного тиску;
- **Форнікс** з'єднує гіпокамп з гіпоталамусом;
- **Гіпокамп** відповідає за довготривалу пам'ять, зберігає спогади і час від часу добуває з пам'яті необхідне;
- **Гіпоталамус** дозволяє нам прокидатися вранці, отримати адреналін, відчувати злість та збудження, регулює роботу організму через гормони, голод, спрагу та статевий потяг;
- **Нюхова кора** збирає та зберігає запахи;
- **Таламус** відповідає за отримання та обробку зорової, слухової та тактильної інформації.

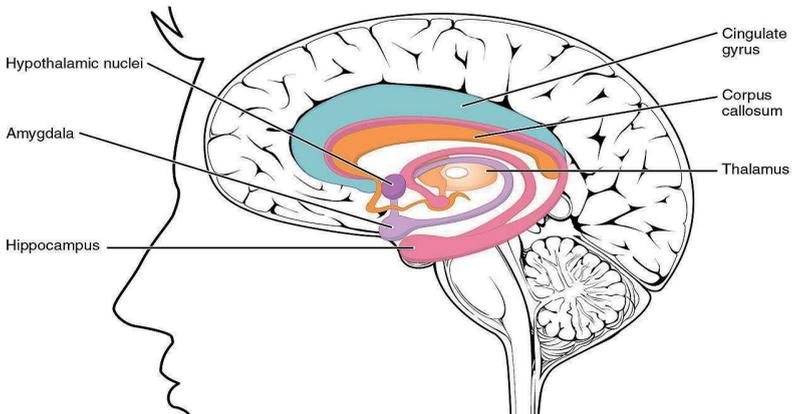
ЛС бере участь у пристосуванні організму до змінюваних факторів зовнішнього середовища тобто має адаптивні функції.

Коли відбувається травмівна ситуація, мозок швидко наказує людині здійснити одну з трьох поведінкових стратегій:

- бігти (втікати),
- боротися,
- завмерти.

В **травмі** мигдалеподібне тіло працює як надчутлива сигналізація, наче детектор диму, який реагує навіть тоді, коли

немає достатньо диму. Паралельно до процесів, що відбуваються в мигдалевидному тілі відбувається всихання **гіпокампу!!!**

Опишемо детальніше, що відбувається з дитиною у результаті переживання насильства (інших травмівних досвідів). Це, впершу чергу:

- зміни в нейронних структурах нервової системи;
- зміна адекватності світосприйняття (особливо, якщо ситуація нагадує про подію);
- реакція в повсякденному житті дитини не на реальну подію, в якій вона перебуває, а на травмівну подію здобуту раніше.

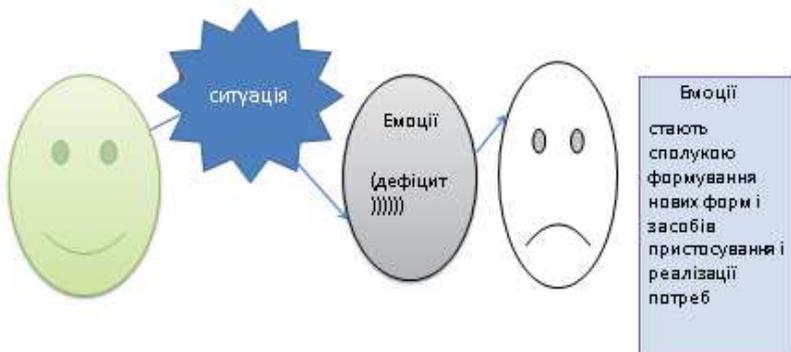
Психолог О. Л. Туриніна з посиланням на Ф. Е. Василюк зазначає, що загалом можна узагальнити такі основні риси травмуючої ситуації:

- вона є новою реальністю для дитини і принципово відрізняється від повсякденних умов;
- висуває перед дитиною проблему екзистенційної дилеми життя і смерті та впливає на картину світу особистості і переживання фундаментальної невразливості;
- характеризується подвійністю, оскільки, з одного боку, несе загрозу, небезпеку, руйнування для особистості, а з другого —

апелює до стійкості, мужності, має можливості для конструктивних змін;

- руйнує цілісність життєвого світу дитини, поділяючи її на життя до ситуації, що сталася, часовий відрізок, пов'язаний з безпосереднім впливом екстремальних факторів, та життя після;
- під її впливом особистість дитини трансформується, можлива фрагментація самоідентичності;
- під час неї утруднюються реалізація прогнозу подальших подій та розуміння подій, що відбуваються;
- обмежує здійснення самореалізації особистості та ускладнює можливості в задоволенні потреб;
- обмежує можливості активного впливу на дитину, але при цьому відкриває нові способи активності;
- детермінує роботу з пошуку сенсу того, що відбувається;
- супроводжується появою тріадної структури **“розлад — адаптація — розвиток”** [5].

нестача емоцій в травматичних ситуаціях (дефіцит) загрожує виживанню чи благополуччю індивіда

ВАЖЛИВО знати, що пережиту травмуючу ситуацію дитині варто відреагувати, відплакати, відголосити, відкопати ногами, відбити руками, м'ячами тощо. Ці дії допомогатимуть дитині позбавлятися фіксації травми всередині (яка, як отрута роз'їдатиме

її тіло та душу впродовж життя). У бувальщині люди знали, що позбавити дитину від травмивного переживання зустрічі зі смертю (досвіду загрози) необхідно до засинання, допоки травма зберігається на поверхні свідомості. У сні усі пережиті події переміщуються у несвідомі та передсвідомі сфери, закарбовуються там, сполучаються з іншими досвідами, у тому числі травмивними, та стають тригерами наступних подій у житті дитини, особливостями її викривленого світосприйняття, вчинків та, як наслідок, долі.

2.3. Зміни психологічних особливостей хлопців та дівчат під впливом насильства

Вікові зміни дітей різного віку залежать від «постійно діючих» зовнішніх та внутрішніх факторів:

- спадковості;
- біологічного дозрівання;
- антрополічних особливостей;
- психофізіологічного стану (при чому вони є різними у хлопців і дівчат);
- місця в системі соціальних відносин;

- рівня інтелектуального розвитку;
- рівня особистісного розвитку;
- **пережитого особистісного травмівного досвіду;**
- розрішення базового вікового, внутрішньопсихологічного конфлікту.

Варто первинно розглянути теорії розвитку, щоб зрозуміти яким чином відбувається розвиток будь-якої особистості у нормі (без психосоціальних ушкоджень), щоб зрозуміти на якому етапі цього розвитку відбулась подія, яка зупинила, призупинила або ж змінила цей розвиток у сторону деструктивного. Звернемось до популярної нині психоісторичної теорії розвитку особистості Е.Еріксона. На його думку, кожній стадії розвитку відповідає очікування даного суспільства, яке індивід може виправдовувати або не виправдовувати і відповідно цьому прийматись, чи не прийматись даним суспільством. Дослідник виділяв вісім стадій життєвого розвитку (циклу) особистості. До кожної стадії життєвого циклу суспільство та природа висувають певні вимоги. Розвиток особистості є результатом боротьби двох крайніх можливостей (конструктивних та деструктивних, в першу чергу для особистості), які на новій стадії розвитку розділяються новим завданням. Подаємо короткий опис стадій життєвого шляху особистості за Е. Еріксоном:

- ✓ Вік немовляти (оральна стадія): **Довіра — недовіра.**
- ✓ Ранній вік (анальна стадія): **Автономія – сумніви, сором.**
- ✓ Вік гри (фаллічна стадія): **Ініціативність – почуття провини.**
- ✓ Шкільний вік (латентна стадія): **Досягнення – неповноцінність.**
- ✓ Підлітковий вік (латентна стадія): **Ідентичність (властивість залишатись собою) – дифузія (раздроблення) ідентичності.**
- ✓ Молодість: **Інтимність – ізоляція.**
- ✓ Зрілість: **Творчість – застій.**
- ✓ Старість: **Інтеграція (відновлення) – розчарування в житті [6].**

Розглянемо детальніше періодизацію розвитку особистості від народження до 25 років, оскільки у фокусі нашої уваги є діти, підлітки та молодь, що пережила важкі травмуючі події (табл.2.3.1) [6; 7].

Таблиця 2.3.1. Базовий віковий внутрішньо психологічний конфлікт (за Е.Еріксоном)

Стадії Розвитку	Полярні якості соціальних особистісних відносин		Результат прогресивного розвитку	Результати регресивного розвитку
1. Період немовляти (0-1)	Мати чи особа, яка її заміщує	Довіра до світу - недовіра до світу	Енергія тажиттєва радість Довіра до людей. Взаємна любов, прихильність, взаємне визнання батьків і дитини, задоволення потреб дітей в спілкуванні і інших життєво важливих потреб	Недовіра до людей
2. Раннє дитинство (1-3)	Батьки	Самостійність -сором, сумніви	Незалежність Самостійність, упевненість в собі. Дитина дивиться на себе як на самостійну, окрему, але ще залежну від батьків людину.	Сумніви в собі і гіпертрофоване відчуття сорому. непристосованість, сумнівається в своїх здібностях, слабо розвинена мова, є сильне бажання приховати від навколишніх людей свою збитковість.

Продовження табл. 2.3.1

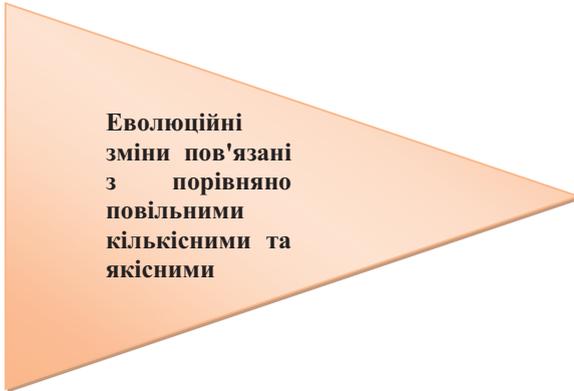
3. Дитинство (3-6)	Батьки, брати, сестри	Ініціатива - пасивність, провина	Цілеспрямованість Допитливість і активність. Жива уява і зацікавлене вивчення навколишнього світу, наслідування дорослим, включення в порожнисто-ролеву поведінку.	Пасивність і байдужість до людей. М'якість, відсутність ініціативи, інфантильне відчуття заздрості до інших дітей, пригніченість і ухильність, відсутність ознак статево-ролевої поведінки.
4. Шкільний вік (6-12)	Школа, сусіди	Компетентність-неповноцінність	Оволодіння знаннями і вміннями Допитливість і активність. Жива уява і зацікавлене вивчення навколишнього світу, наслідування дорослим, включення в порожнисто-ролеву поведінку.	Відчуття власної неповноцінності. Слаборозвинені трудові навички. Уникнення складних завдань, ситуацій змагання з іншими людьми. Гостре відчуття власної неповноцінності, приреченості на те, щоб все життя залишатися посередністю. Відчуття тимчасового «затишся перед бурєю», або періодом статевої зрілості. Конформність, рабська поведінка. Відчуття марності зусиль, що додаються, при рішенні різних задач.

Продовження табл. 2.3.1

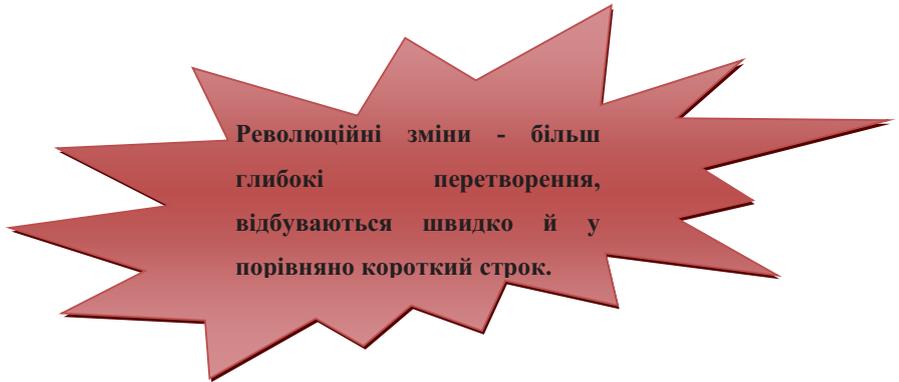
<p>5. Підлітковий вік та юність (12-20)</p>	<p>Групи ровесників</p>	<p>Ідентичність особистості - невизнання</p>	<p>Самовизначення, відданість, Життєве самовизначення. Розвиток тимчасової перспективи — планів на майбутнє. Самовизначення в питаннях: яким бути? і ким бути? Активний пошук себе і експериментування в різних ролях. Учення. Чітка статевая поляризація у формах міжособової поведінки. вірність</p>	<p>Плутанина ролей. Зсув і змішення тимчасових перспектив: поява думок не тільки про майбутнє і сьогодення, але і про минуле. Концентрація душевних сил на самопізнанні, сильно виражене прагнення розібратися в самому собі в збиток розвитку відношення із зовнішнім світом і людьми. Порожнисто-ролева фіксація. Втрата трудової активності. Змішення форм статевої поведінки, ролей в лідируванні. Плутанина в моральних і світоглядних установках.</p>
<p>6. Рання зрілість (20-25)</p>	<p>Друзі, кохані</p>	<p>Близькість - ізоляція</p>	<p>Співробітництво, кохання. Близькість до людей. Прагнення до контактів з людьми, бажання до здатність присвятити себе людям. Народження і виховання дітей. Любов і робота. Задоволеність особистісним життям.</p>	<p>Ізоляція від людей. Уникнення людей, особливо близьких, інтимних відносин з ними. Складність характеру, нерозбірливі відносини і непередбачувана поведінка. Невизнання, ізоляція, перші симптоми відхилень в психіці, душевних розладів, що виникають під впливом нібито що існують і діють в світі загрозових сил.</p>

Зазначимо, що детерміновано вікові та психологічні зміни у психіці дитини та у її поведінці відбуваються на наступних рівнях:

- еволюційному;

- революційному;

- ситуативному [8].

Таким чином, як бачимо, травма і ранній ТРАВМІВНИЙ ДОСВІД відноситься до *революційних змін*, чітко закріплюється у підкіркових зонах дитини чи підлітка і впливає на зміну усього сценарію життя з негативним відтінком. *Це стосується:*

- *стосунку,*
- *кар'єри,*
- *психічного і фізичного здоров'я,*
- *бажання або небажання народжувати дітей тощо.*

Також часто змінюєть прогресивний розвиток дитини на регресивний, відбувається «зависання» дитини, а в подальшому дорослої людини у тому віці, де ще не відбулось травмівної події. Згідно Е.Еріксону це може бути також зависання на будь-якій стадії розвитку з фіксацією на негативних результатах вікових утворень.

2.4. Особливості гендерних аспектів сучасності

При інтерв'юванні дітей ми обов'язково повинні звертати увагу на гендерні особливості як індивідуального так і соціального розвитку хлопців та дівчат, які залежать від норм

гендерної політики наявного суспільства. Так, до прикладу, гендерні ролі у середньовічній Європі чітко відрізнялись від гендерних ролей сучасної Європи. Тому доцільно первинно розглянути особливості гендерних аспектів сучасності, які мають свої відмінності у нормативних суспільних поглядах та мають сучасний стосунок із військовими подіями. Дослідження ситуації рівності чоловіків і жінок в українському соціальному просторі має міждисциплінарний характер і є предметом аналізу в контексті філософських, історико-культурологічних, економічних, психологічних і соціологічних досліджень, як і проблема гендерної рівності (соціально-культурна) рівність. Сучасна гуманітаристика розглядає концепцію гендеру як типовий розподіл ролей між статями в суспільстві. Наслідками такого поділу є відмінності, що проявляються в політичній, соціальній, культурній, економічній та психологічній сферах життя.

Активно міждисциплінарні гендерні дослідження з'явилися в академічному дискурсі наприкінці 70-х років минулого століття та включали теоретико-методологічні розробки психологічних, соціологічних, антропологічних, культурологічних та філософських наукових напрямків. Батрин Н. В. у праці «Стратегії та методи вирішення гендерних конфліктів» зазначає, що оскільки гендерні дослідження є так званим хронологічним продовженням «жіночих студій», вони звертають увагу на походження та причини нерівності між жінками та чоловіками як в особистій, так і в соціальній сферах. Центральним поняттям категоріального апарату гендерної науки є поняття «гендер», яке відображає соціальну інтерпретацію біологічної статі людини. Це відрізняється від біологічного поділу людини на чоловіків і жінок, які мають різні анатомічні, фізіологічні та гормональні компоненти. Поняття «гендер», на думку науковця, підкреслює соціокультурний аспект гендерних відмінностей [9].

Сучасні гендерні дослідження можна поділити на **три основні та один псевдогендерний напрями**. Відповідно до останнього термін «гендер» вживається як традиційна соціально-демографічна

категорія або як синонім поняття «стать». Таке вживання терміну «гендер» простежується в наукових дослідженнях авторів, які підтримують біодетерміністські погляди. У соціальних, демографічних та економічних дослідженнях зазвичай спостерігаємо не відхилення від сучасних традицій, а навпаки, сприйняття статі як соціально-статевої ролі. Західноєвропейські та українські дослідники, представники *соціально-гуманітарної* науки надають перевагу тлумачення гендеру як:

- культурної метафори;
- стратифікаційної категорії, що сполучається з іншими стратифікаційними категоріями;
- соціального будівництва.

У свою чергу *сексо- та феміністично* орієнтовані дослідники при аналізі проблеми статі виділяють три аспекти:

- детермінований природою,
- означений соціальними нормами,
- та продукований культурно-символічно.

Відповідно до останнього, гендер розглядається на епістемологічному та онтологічному рівнях у світлі культурно-символічних рядів. За останніми домінуючими ознаками людина є розумною, духовною, божественною, культурною істотою. А жінки, зокрема, мають перевагу в чуттєвій, тілесній, гріховній і природній сферах.

Це створює складний соціокультурний процес, у якому суспільство конструє відмінності в чоловічих і жіночих ролях, поведінці, психічних і емоційних характеристиках, а результатом цього процесу є соціальна конструкція самої статі. Основним компонентом конструювання гендерних відмінностей є їх поляризація та ієрархічна субординація, згідно з якою чоловіча стать автоматично позначається як первинна та домінантна, а жіноча – як вторинна та підпорядкована.

Прихильники теорії *соціального конструювання* трактують гендер як організовану модель стосунків між чоловіками та жінками, яка включає не лише міжособистісне спілкування та

сімейні стосунки, а й стосунки всередині основних соціальних інститутів суспільства, які визначають і конструюють ці ролі, виходячи з двох основних положень про те, що одним з них є:

- **соціалізація, яка** є системою суспільного образу та шляхів формування гендерних ролей, розподілу праці, засобів масової інформації, що є основними чинниками конструювання гендеру;

- а іншим – **свідома гендерна ідентифікація**.

Дослідники Colarossi та Eccles зазначають, що аналіз гендеру з точки зору його структури дає змогу виявити механізми соціального контролю, які гарантують його існування та процес його створення [10].

В 60-х роках ХХ століття популярним став *статеворольовий* підхід, створений американським науковцем Талкоттом Парсонсом. Згідно з його постулатами, поділ ролей на інструментальні (виконують чоловіки) і експресивні (виконують жінки) має глибоко функціональне призначення — створити й підтримувати стабільність соціальної системи. Т. Парсонс стверджує, що такий розподіл ролей є неминучим, оскільки для виконання інструментальних і експресивних функцій необхідна наявність в особистості різного набору якостей, які неможливо гармонійно поєднати в одній людині.

Учені соціобіологи активно підтримували та зміцнювали таке тлумачення розподілу гендерних ролей, оскільки вони були послідовниками еволюційної теорії і тому думали про те, що жінки та чоловіки мають різні особистісні риси та характеристики під час еволюційного процесу виживання людської раси.

Також оним із напрямків гендерних досліджень став *соціальний конструктивізм*, що панував у 70-х роках минулого століття. Він відкидав теорію статевої ролі, оскільки вона вузько й односторонньо враховує всі аспекти, що впливають на розуміння поняття «гендер» у поясненні соціальної реальності. Соціальна конструктивістська парадигма вперше була запропонована у праці П. Бергера і Т. Лукмана під назвою «Соціальне конструювання реальності». Науковці активно заперечували біологічну

інтерпретацію проявів соціальної нерівності в статусах, можливостях і позиціях, які займають чоловіки і жінки в суспільстві.

Американський дослідник Майкл Кімел, дотримуючись конструктивістської традиції, стверджував, що гендер як соціальний конструкт формується на трьох рівнях – рівні **ідентичності, взаємодії та інститутів**. Розглянемо кожен з них докладніше.

На рівні ідентичності стать перестає бути певною вродженою якістю особистості, що підкреслює її унікальність. Біологічно люди вже народжуються чоловіком і жінкою, і стають ними в соціальному сенсі через соціалізацію, коли набувають гендерно-адекватних моделей поведінки та гендерних норм, які допомагають їм стати повноправними членами суспільства, яке підтримує модель гендеру та соціального порядку. Ми не просто не стаємо, а активно беремо участь у процесі його створення та трансформації під час взаємодії з іншими.

На рівні взаємодії гендер – це ситуативна, контекстна реалізація певних моделей поведінки та патернів, що дозволяє класифікувати індивіда як чоловіка чи жінку в певних соціально визначених рамках.

На рівні інституцій існування гендеру підкреслюється не в «безгендерному вакуумі», як зазначає М. Кімел, а в рамках гендерно організованих інститутів соціальної реальності, які стосуються підтримки та забезпечення гендерного порядку. Соціальна реальність відтворює систему домінування/підпорядкування та влади/нерівності через гендер [11].

Насправді на вищезгаданих рівнях створюється і відтворюється багато аспектів, пов'язаних із гендерними відносинами та визначенням становища чоловіків і жінок у суспільстві.

З розвитком соціального мислення стало зрозуміло, що гендер не є єдиним механізмом розподілу суспільних позицій, досягнення домінуючої позиції та володіння владою. Існують інші аспекти, такі як: раса, клас, сексуальність, ментальність тощо.

М. В. Ворона, аналізуючи різноманітні підходи до гендеру, узагальнює:

- по-перше, гендер, який трансформувався впродовж історії, досить швидко еволюціонував, щоб стати універсальною термінологічною одиницею;

по-друге, як несоціальний конструкт, він зазнає трансформацій під впливом соціальних, культурних та історичних умов (цей процес спостерігаємо у сьогоднішній Україні з плином перебігу воєнних подій).

На жаль, це поняття не є однорідним за своєю природою, а, навпаки, поєднує багато аспектів. У результаті забезпечується «легітимність моральних норм, які наказують жінкам і чоловікам не запитувати, не сумніватися в статус-кво або навіть думати про те, чому вони чинять так, як є, а не так, як є» [12].

Таким чином, сучасне поняття «гендер» відображає як складний соціокультурний процес конструювання суспільством відмінностей між чоловіком і жінкою, так і результат цього процесу – соціальне конструювання гендеру. Сучасні гендерні теорії не заперечують відмінностей між чоловіком і жінкою та реалізують їх соціокультурну інтерпретацію, зосереджуючи часто все ж увагу на виконанні жінками і чоловіками традиційно відведених їм суспільством ролей.

Наведемо результати проведеного науковцями Херсонського національного університету в Україні дослідження (емпіричне дослідження впливу соціального середовища на соціалізацію хлопців-підлітків), представленого в широких мережах [13].

Для проведення дослідження був обраний метод анкетування, складений на основі опрацювання психолого-педагогічних матеріалів і публікацій з даної проблематики. Він складався з 20 питань, з яких одні передбачали довільну відповідь, інші містили різноманітні варіанти відповідей. Анкетування проводилося на базі навчальних закладів. У дослідженні взяли участь 150 хлопців-підлітків 13-15 років.

Одне з питань для виявлення гендерних уявлень хлопців про себе звучало наступним чином: **«Які якості притаманні вам?»**. Результати були наступними: розум (12%), сміливість (10%),

схильність до спілкування (10%), товариськість (10%), впевненість у собі (10%), рішучість (10%), миролюбивість (8%), стриманість (8%), відповідальність (6%), охайність (6%), агресивність (4%), поступливість (4%), нерішучість (2%); не обрали «практичність», «емоційність», «довірливість», «дипломатичність», «чутливість», «співпереживання», «незалежність», «схильність до суперництва», «честолюбство». Таким чином у підлітковому віці українські хлопці приписують собі як традиційні чоловічі якості, так і гендерно-нейтральні якості, які роблять їх комунікабельними і товариськими.

Формулювання наступного питання звучало: **«Хто з батьків повинен більше приділяти уваги вихованню сина?»**. Здебільшого хлопці (72%) відповіли, що таким має бути батько; матір обрали лише 28% опитаних, третій варіант відповіді («обидва батьки») не обрав ніхто. Отримані результати підтверджують необхідність і важливість виховної ролі батька в сучасній родині. Адже хлопцям, особливо у підлітковому віці, потрібний позитивний образ батька для формування чоловічої ідентичності.

Показовим в цьому контексті є відповіді на питання, яке стосувалося реальної участі батьків у вихованні хлопців – **«Хто в родині займається вашим вихованням?»**, на яке вони відповіли так: вихованням переважно займаються матері (48%); про обопільне виховання батьком і матір'ю відмітили 36%; про домінуючу роль батька у вихованні синів відзначили лише 12% опитаних; окрім батьків, вихованням хлопців займаються також й інші родичі – бабусі, дідуся (4%).

Аналіз отриманих відповідей на останні два запитання дає підстави стверджувати, що гендерна соціалізація хлопців підліткового віку в половині випадках (52%) відбувається із суперечностями. При тому, що соціальне оточення змалку вимагає від них відповідності традиційній чоловічій гендерній ролі, у більшості випадків татусі не беруть участі у їх вихованні. Отже, відсутність батька в процесі розвитку сина, який має бути зразком гендерно відповідної поведінки і джерелом інформації про чоловічі

гендерні ролі, породжує специфічні труднощі у перебігу його гендерної соціалізації.

Задля з'ясування гендерних уявлень хлопців про образ чоловіка було задане питання: **«Бути “справжнім” чоловіком – це...»**, відповідаючи на яке, хлопці дали такі відповіді: «бути цілеспрямованим», «захищати свою сім'ю», «бути прикладом для своїх дітей», «приділяти увагу своїм дітям». Аналіз відповідей демонструє, що хлопцям підліткового віку притаманне сприйняття образу чоловіка передовсім як сім'янина, батька.

На висвітлення джерел гендерної соціалізації спрямоване запитання: **«Звідки ви отримуєте інформацію про те, яким має бути “справжній” чоловік?»**, відповіді на яке розподілилися так: на першому місці – ЗМІ (42%), на другому – родина (24%), третє місце посіла школа (14%). Результати свідчать, що мас-медіа, конкуруючи з впливом традиційних інститутів соціалізації, значною мірою впливають на сприйняття хлопцями гендерної інформації, зокрема продукують гендерно-стереотипні образи чоловіків, які часто сповнені гендерних упереджень та є сексистськими.

Для виявлення зв'язку гендерних уявлень підлітків з професійною сферою було сформульовано питання: **«Які існують справжні “чоловічі” професії, наведіть їх перелік»**. До «чоловічих» професій хлопці віднесли: слюсар, поліцейський, охоронець, водій, військовий, будівельник, хлібороб, шахтар та інші. Є підстави стверджувати, що професії хлопці пов'язують з конкретною статтю, адже їм притаманний їх стереотипний поділ на «чоловічі» та «жіночі», що є поширеним явищем в нашому суспільстві.

Логічним продовженням попереднього стало питання: **«Ким ви мрієте стати у майбутньому?»**, на яке хлопці відповідали порізно. Аналізуючи отримані відповіді, можемо сказати, що гендерні установки не мають впливу на професійні уподобання хлопців. Це дає підстави стверджувати, що професійне самовизначення у них формується в межах власної життєвої перспективи, до якої входять престижність професії, творчий характер та висока заробітна плата.

На питання: **«Яка чоловіча роль, на вашу думку, є найбільш важливою?»**, хлопці відповіли, що для них важливою є роль батька (72%). Це дає підстави стверджувати, що образ батька для підлітків є авторитетним і виступає взірцем для наслідування. Щодо решти ролей, то, скоріш за все, у підлітковому віці хлопці ще не замислюються над важливістю ролей «спеціаліста» і «чоловіка».

На питання: **«Що має робити чоловік у родині?»** - 50% опитуваних обрали варіант «не тільки працювати, а й допомагати дружині по господарству», 50% – «спільно з дружиною брати участь у вихованні дітей». Такі відповіді дозволяють припускати, що у підлітковому віці хлопці ще не мають однозначної думки щодо чоловічої сімейної ролі, адже відповіді поділилися порівну. Тому саме у цьому віці в них треба формувати уявлення про егалітарні відносини в сім'ї.

На питання: **«Що має робити чоловік як батько?»**, хлопці відповіли: тільки матеріально забезпечувати дітей, не втручаючись в їх життя – 48%; активно брати участь у вихованні дітей, керувати цим процесом, визначати його основні напрями – 38%; лише допомагати дружині у вихованні дітей – 14%. Аналіз результатів дозволяє припускати, що майже половина опитаних (48%) пов'язує соціальну роль «батька» з традиційною чоловічою роллю «справжнього чоловіка», який передовсім має забезпечувати дітей. Відповідаючи на питання: **«Що має робити ваша дружина?»** більшість опитуваних обрала варіант, що дружина має поєднувати роботу з сімейними обов'язками (56%). Таке розуміння жіночої ролі є типовим для нашого суспільства, адже в даний час повинні працювати обидва з подружжя. Розподіл відповідей між варіантами «я буду не проти, якщо вона буде будувати кар'єру» (36%) і «жінка має займатися виключно сімейними справами, домашнім господарством і вихованням дітей» (8%) свідчить про поступовий перехід від патріархальної сім'ї, де головою був чоловік, до демократичної, в основі якої покладена правова та економічна рівність між чоловіком і дружиною.

Схожими виявилися відповіді на питання: **«Чи згодні ви з твердженням, що жінка має виконувати всю хатню роботу?»**. Не погодилися з даним твердженням 62% хлопців, погодилися – 24%, про допомогу жінці з боку чоловіка відмітили 14%. Прогнозуємо, що у підлітковому віці хлопці в переважній більшості (76% проти 24%) схильні обирати егалітарну модель сім'ї, де чоловік і дружина в рівній мірі займаються виконанням хатніх обов'язків.

Останнє питання, запропоноване хлопцям, звучало таким чином: **«Чи потрібна рівність між чоловіками і жінками?»**. Аналіз відповідей яскраво продемонстрував, що хлопці в переважній більшості (64%) схилиються до рівності між чоловіками і жінками, що свідчить про егалітарність поглядів на проблему взаємин статей у суспільстві, утвердження рівності у взаємовідносинах, подолання упереджень щодо жінок і чоловіків, їхньої ролі у суспільстві та сім'ї.

Таким чином, характерним для сучасних хлопців підліткового віку в Україні є: відсутність гендерної упередженості та егалітарних поглядів, які передбачають рівний розподіл професійних і сімейних ролей між чоловіком і жінкою; відсутність впливу гендерних установок на професійні уподобання хлопців [13].

Зміст гендерного стереотипу.

Однією з центральних тем у вивченні гендеру є гендерні стереотипи, які розуміються як консенсусні переконання щодо характеристик жінок і чоловіків. Тобто класично стереотип — це набір спрощених узагальнень про групу індивідів, що дозволяє розділити членів групи на певні категорії та сприймати їх як шаблони відповідно до очікувань щодо поведінки людей, що належать до певної категорії.

Сьогодні дослідники говорять про перетин гендерних та інших соціальних характеристик, а також про аспект гендерних стереотипів, які використовуються для визначення того, що особи кожної статі повинні, а що не повинні робити.

Гендерні стереотипи є також одним із видів соціальних стереотипів, які були окреслені американським дослідником У.

Ліппманом ще у 1922 році як *організовані, культурно детерміновані у свідомості людини «світогляди», які економлять зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів і забезпечують захист цінності, позиції та права*. Сьогодні соціальні стереотипи визначаються як «стійкі уявлення про явища чи людей, характерні для представників тієї чи іншої соціальної групи».

Проблема гендерних стереотипів є однією з тих, які значною мірою стимулювали розвиток жіночих, а потім і гендерних досліджень. Прихильники жіночої рівності, які намагаються пояснити патріархальну структуру суспільства та чому більшість жінок погоджуються зі своїм становищем у ньому, вдаються до пояснень таких значень, як забобони, упередження та стереотипи у своїх дискурсах.

Т. Мельник у публікації «Гендерний аналіз українського суспільства» зазначав, що серед науковців гендерні стереотипи поділяють на три групи.

До першої групи належать стереотипи маскулінності та фемінності або стереотипи маскулінності та фемінності, які можна визначити як якісні стереотипи. Гендерні стереотипи, що належать до цієї групи, характеризують жінок і чоловіків за допомогою певних особистісних, психологічних і соціальних характеристик. Наприклад, за такими критеріями чоловік характеризується як активне творче начало, а жінка як репродуктивне, пасивне, емоційне, залежне.

До другої групи належать рольові стереотипи. Гендерні ролі, як і поведінкові стереотипи, що існують у суспільстві, існують у формі ідей та очікувань, яким мають відповідати всі люди, щоб їх зрозуміти та прийняти. Гендерні стереотипи цієї групи пов'язані із закріпленням соціальних ролей, визначених у сім'ї, професійній та інших сферах. Як правило, жінкам в основному відведені сімейні ролі (матері, домогосподарки, дружини), а професійні — чоловікам [14].

Третю групу складають стереотипи видів діяльності, які відображають соціальні норми, що поширюються на представників певної статі відповідно до сфери професійної діяльності.

І. В. Головнева в праці «Гендрна ідентичність: тенденції змін», яка вийшла друком у Харкові у 2006 році, описує думки Т. Парсонса і Р. Блейза (праця «Природно взаємодоповнюючі статі») і зазначає, що існує природна різниця між чоловічими та жіночими ролями в сім'ї та суспільстві. Доля жінки знаходиться у виразній сфері суспільного життя, а сфера діяльності чоловіків – творчість і управлінська праця [15].

У сучасній українській науковій літературі виділяють такі типи гендерних стереотипів, як: стереотипи маскулінності та фемінінності, стереотипи професійної діяльності чоловіків і жінок, стереотипи поєднання сімейних і професійних ролей за статтю, гендерні стереотипи зовнішній вигляд. Під стереотипами маскулінності-фемінінності М. Г. Ткалич розуміє нормативні уявлення про поведінкові, психічні, соматичні якості, властиві якій притаманні як чоловікам так і жінкам. Ці стереотипи характеризуються тим, що наділяють чоловіків логічним мисленням, компетентністю, агресивністю, впевненістю в собі, здатністю контролювати емоції та думки. А от жінкам відведена пасивна роль, емоційність, ніжність, турбота і залежність від інших [16].

Діяльність, пов'язана з управлінськими та організаційними аспектами, вважається традиційною для чоловіків. Хоча в наш час професійні стереотипи зазнають певних змін, що пов'язано з поступовим проникненням жінок у професійний простір, перерозподілом жінок і чоловіків у гендерно типових сферах, включенням жінок в управлінську сферу.

Наступна група – це стереотипи гендерного поєднання сімейних і професійних ролей. Основною характеристикою цієї групи є те, що вони відображають ідею гендерного розподілу ролей. Ці стереотипи засновані на сімейних ролях жінок і професійних ролях чоловіків. Поширена думка, що якщо чоловік прагне успіху в професійній сфері і побудови кар'єри, то він вважається

«нормальним», а «нормальна» жінка, навпаки, вибирає менеджмент, шлюб і народження дітей. Таким чином, ми приходимо до висновку, що на професійну кар'єру жінки, крім кваліфікаційних вимог, впливають такі важливі чинники, як сімейний стан, ймовірність спільного проживання, наявність дітей. Крім того, дуже важливою особливістю професійної діяльності жінок є те, що вони також повинні виконувати домашню роботу, яка потребує сил і часу. Саму роботу по дому можна вважати «другою зміною», яка не оплачується, а максимальною винагородою може бути подяка наших близьких.

Ще одна група поглядів стосується стереотипів, пов'язаних із зовнішністю жінки. Вони відображають критерії привабливості та нормативні приписи гендерної зовнішності. Виділення їх в окрему групу, на нашу думку, пов'язане з тим, що зовнішність є обов'язковим і дуже важливим елементом існування людини. Зовнішність поєднує в собі анатомічні, соціальні та функціональні характеристики, які оточуючі сприймають на чуттєвому рівні.

Формування стереотипів зовнішності визначається багатьма факторами. Перш за все, це повинні бути особисті переваги (власні уявлення про красу), чинники, продиктовані індустрією моди та висвітлювані в ЗМІ, інтернеті, етнічні та культурні чинники, які спричиняють поділ на «західне» і «східне».

Наступна група стереотипів пов'язана з ефектами соціальних ролей. Зокрема, до професійних ролей висувуються вимоги, які можуть більш-менш відповідати гендерним ролям.

Тенденція сприймати людей як представників різних соціальних груп була задокументована для різних груп у різних контекстах. Аналізуючи наукову літературу з гендерних питань, ми приходимо до висновку, що вплив такої соціальної категоризації на приписування ознак і характеристик членам певних груп може бути дуже варіативним і залежати від ситуації та контрасту. Наприклад, психологи можуть здатися досить креативними порівняно з фізиками, але набагато менш креативними порівняно з художниками. Крім того, є багато ситуацій, коли психологів навіть

не цінують як представників своєї професії просто тому, що їх кваліфікація не актуальна (наприклад, на спортивних змаганнях) або їх у правоохоронних органах не видно тощо.

Гендерні стереотипи відображають першорядне значення, яке ми надаємо виконанню завдань, коли оцінюємо чоловіків, і соціальним стосункам, коли оцінюємо жінок. Наполегливість і ефективність розглядаються як показники більшої активності чоловіків, а теплота і турбота про інших розглядаються як ознаки більшої комунікабельності у жінок. Акцент на служінні, а не на турботі, відображається на поведінці чоловіків і жінок і життєвому виборі, який вони роблять. Схильність чоловіків діяти та вірити призводить до більш ризикованих рішень (наприклад, сексуальна поведінка, вживання алкоголю та наркотиків, азартні ігри, водіння), тоді як жінки більш обережні в цих сферах. Ролі Соціальні опитування та дані перепису показують, що в 30 індустріально розвинутих країнах існує чітка гендерна сегрегація в професійних ролях, причому в деяких професіях (наприклад, правоохоронні органи) переважають чоловіки, а в інших (таких як догляд за хворими) домінують жінки. Країн і культур витрачають більше часу на домашні справи, ніж чоловіки, незалежно від статусу зайнятості. Крім того, хоча і чоловіки, і жінки готові нести особисті витрати, щоб допомогти іншим, вони схильні це робити. Наприклад, чоловіки частіше беруть участь у рятувальних роботах (вказує агентство), тоді як жінки частіше стають волонтерами в Корпусі Миру (вказує на спільноту).

Виходячи з цього, можна зробити кілька висновків: з одного боку, гендерні стереотипи є певною соціальною нормою, і якщо особа прагне суспільного схвалення, то підлаштовується під них. З іншого, вони поділяють суспільство на чоловіків і жінок і доручають їм виконувати різні функції. Ще з іншого, вони передають норми маскулінності та фемінності в суспільстві. Нарешті, вони виправдовують як жіночу, так і чоловічу поведінку, фокусуючись водночас на нерівності між чоловіками та жінками.

Підсумовуючи аналіз гендерних стереотипів як соціальних типів у час постмодерну, зазначимо, що вони служать засобом вторинної соціалізації та самоідентифікації, допомагають адаптуватися у життєвих реаліях. Водночас, на думку Виконавець Т. В. («Гендер і сексуальність: психологічний ракурс»), вони також є перешкодою для самовираження як представниць жіночої статі (переважно), так і чоловічої. У той же час, покладаючись на вірний спосіб діяти, щодо того, як бути чоловічим чи жіночим, гендерні упередження закривають людям шлях до самовираження. Власне тому часто створюється внутрішній психологічний дисбаланс, який заважає людям почуватись щасливими та викликає незадоволення вибраною професією чи місцем праці, власною сім'єю і, зрештою, сенсом свого життя. Проблема гендерної нерівності та гендерних стереотипів – це насамперед проблема власного несвідомого психічного простору [17].

Водночас, на нашу думку, гендерні стереотипи не потрібно повністю руйнувати, адже, незважаючи на певні негативні моменти, вони багато в чому допомагають чоловікам і жінкам вибрати вірний життєвий шлях. Однак для досягнення справжньої гендерної рівності необхідно спробувати врівноважити гендерні стереотипи на індивідуальному та суспільному рівнях, а також працювати над зміною та трансформацією прийнятої в суспільстві системи цінностей і норм.

Так, сьогодні гендерні стереотипи посідають значне місце в різних сферах діяльності на теренах України. Вони, як правило, пов'язані із зовнішністю та гендерними ролями в суспільстві, адже багато стереотипів формуються з дитинства через навчання та ігри. Наприклад, для дівчаток більшість речей раніше були рожевими, а для хлопчиків синіми і більш стриманими. З дитинства їм вселяли думку про те, що жінки повинні бути ніжними і тендітними, а чоловіки – сильними, не демонструючи на загал свої емоції. У подальшому хлопців частіше за дівчат віддають на спорт, а дівчат на танці.

Однак сьогодні, у час війни, частіше зустрічаються в «жіночих професіях» «чоловічі професії», включаючи водія, будівельника, тракториста, сантехніка, волонтера, військового тощо. Тоді як сфера

послуг і педагогічна діяльність, зазвичай, розглядалася як праця жінок, наприклад, вчителів, кухарів, перукарів, медсестер. Яскравим прикладом є поділ чоловічої та жіночої ролей за принципом жінка – захисник, чоловік – мисливець. На основі цього формується уявлення про розподіл сімейних завдань. Прийнятим обов'язком жінки було - народжувати дітей і влаштовувати сімейний побут, а чоловіка - забезпечувати грошима та їжею.

Але більшість стереотипів формується в залежності від географічних, соціокультурних та ситуативних (напр., як війна) особливостей суспільства, наприклад, уявлення про жіночність і красу корінних народів Африки можуть відрізнятися від європейських уявлень. Так дослідник Р.П. Федоренко, посилаючись на Роберта Крукса і Карла Брауна, зазначає, що стереотип — це узагальнене уявлення про людину на основі її статі, раси, етнічного походження, релігії чи інших подібних критеріїв. Стереотипи про сексуальність базуються на уявленнях про природу маскулінності та фемінінності, але дуже важко дати коротке визначення цих двох понять. Коли людина народжується, різниця в поведінці між статями незначна. Однак під час взаємодії з навколишнім середовищем діти засвоюють певні ролі, а пізніше, у період статевого дозрівання, гормональні фактори знову викликають значний зсув у статевої диференціації, ще більше посилюючи відмінності між чоловіками та жінками [18].

Стереотипи фемінінності та маскулінності приписуються людям також на основі психологічних, соматичних і поведінкових особливостей, характерних для чоловіків і жінок. Маскуліність, зазвичай, ототожнюють з активно-творчим, культурним началом, а фемінінність — з пасивно-репродуктивним, природним началом. Стереотип професійних і сімейних ролей також пов'язаний зі статтю. Таким чином, **гендерні стереотипи можна розділити на три групи:**

1. Стереотипи **фемінінності** - нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові особливості, характерні для чоловіків і жінок. Чоловіки компетентні, домінантні, незалежні, агресивні, впевнені в собі, схильні мислити логічно та вміють

контролювати свої почуття. Жінки більш пасивні, залежні, емоційні, турботливі та ніжні.

2. Стереотипи щодо **змісту праці**: для жінок традиційними вважаються управлінська та службова діяльність, для чоловіків інструментальна, творча, управлінська.

3. Стереотипи, пов'язані з **консолідацією професійних і сімейних ролей**: професійні ролі - головні для чоловіків і сімейні для жінок.

Негативним проявом цих стереотипів є те, що одна й та сама подія трактується й оцінюється по-різному залежно від статі учасника події, коли на основі окремого випадку робляться узагальнені висновки (наприклад: «Я сказав жінці не сідати за кермо автомобіля!»).

Змістове розмаїття гендерних стереотипів передають їх варіації.

Сучасні гендерні ролі.

Яким би не було суспільство, воно складається з двох найбільших категорій людей – чоловіків і жінок. І в культурі кожного суспільства є норми, моделі поведінки, традиції, що передаються з покоління в покоління, уявлення про те, якими повинні бути чоловіки і жінки, які соціальні ролі вони повинні виконувати.

Біологічно детерміновані лише деякі ролі: вагітна жінка, мати, годувальниця, донька, дружина, бабуся тощо – у жінок і генетично батько, чоловік, син тощо – у чоловіків. Усі інші соціальні ролі визначаються соціокультурними, а не біологічними факторами. Іншими словами, доглядати та навчати дітей, прати, прибирати, готувати, шити, плести, виконувати менеджерську роботу, ремонтувати, робити наукові відкриття та воювати може будь-хто, незалежно від біологічної статі.

За спостереженням, Т. Говорун та О. Кікінежді, які вони описали ще у 2004 р. у посібнику «Гендерна психологія», гендерна соціалізація особистості відбувається внаслідок дії важливих психологічних механізмів: **спрямування** – організація дорослими

для дитини такого середовища, яке, на їх думку, відповідає її статевій належності (н-д, хлопчикам пропонують іграшки з деталями, що вкручуються, рухаються, взаємодоповнюються – машинки, конструктори, які розвивають інструментальні навички і майстерність); **моделювання** – засвоєння нав'язуваних соціумом моделей статево-рольової поведінки (н-д, якщо до п'яти років хлопчики із задоволенням імітують «жіночі» види діяльності, то пізніше вони відмежовуються від них, адже сім'я, телепрограми, дитячі книги дають приклади для наслідування, визначають чоловічі ролі); **заохочення (підкріплення)** – винагорода дитини за дотримання певного типу поведінки (схвалення батьків, учителів, інших дорослих), що фіксує поведінку, якої навчають дитину; **інтеріоризація** – формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє Я особистості, результатом якої є індивідуальність особистості [19].

Сучасні рівноправна участь жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства і держави є важливою умовою і запорукою відстоювання сьогогдні демократії в Україні, її цілісності та європейської інтеграції. Розробка та регулювання державної політики з питань гендерної рівності здійснюється відповідно до міжнародних зобов'язань та законодавства України.

У наш час прийнято вважати, що жінка працює поза домом, переважно в гармонії з домашньою роботою та сімейними ролями, а чоловік – працівником, керівником і менеджером поза домом. Відповідно до таких уявлень, чоловіків все ж оцінюють за їхньою роботою та професійними успіхами, а жінок – насамперед за наявністю сім'ї та дітей.

Дослідниця Н.М. Городнова у своїй праці «Гендерний розвиток особистості» (2008) зазначала, що часто можна почути, що жінки надто емоційні та нездатні раціонально мислити, щоб бути лідерами та менеджерами, а чоловікам не вистачає чуйності та терпіння, щоб піклуватися про маленьких дітей. Оцінка ґрунтується на тому, що ця особа є чоловіком/жінкою, який має такі чи інші

особистісні якості, прийнятні/неприйнятні для тієї чи іншої діяльності. [20].

Більшість звичайних людей вважають, що гендерні відмінності в поведінці, соціальних ролях і рисах особистості зумовлені біологічними відмінностями між статями, тобто наслідками, закладеними природою.

Багатогранні дослідження, проведені в 20-му столітті західними вченими-антропологами, соціологами і психологами, поставили під сумнів такі твердження. Основою формування гендерних ролей став розподіл праці за статевою ознакою, критерієм якого, на думку деяких дослідників, була значною мірою біологічна здатність жінки до дітонародження, і вона залишається такою.

Однак потреба в такій функції жінки *в сучасному світі* є особистісно орієнтованою, адже суспільно рольові функції стираються, поділ праці давно зник. Багато жінок не є матерями, інші мають дітей, але при цьому працюють поза домом, чоловіки вже не мисливці та не завжди воїни та не єдині годувальники в родині. Але традиційна гендерна ідеологія тим часом відтворюється, що має негативні наслідки, до яких належать:

- обмежені можливості самореалізації, вибору моделей і способів поведінки, видів професійної діяльності, професійного просування,
- економічні, політичні та соціальні можливості людей невинувато звучать.

Як показує суспільний досвід, чоловіки набагато рідше мають близькі та емоційні стосунки з дітьми, батьками та друзями через традиційне гендерне табу на чоловічі емоції. На соціальному рівні декларовані права та можливості особистості реально не виконуються, незалежно від статі, порівняно з чоловіками жінки мають нерівний доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу та влади.

Суспільство втрачає значний потенціал у власному розвитку, обмежуючи можливості самореалізації людей за статевою ознакою та їх участь у прийнятті суспільно важливих рішень .

Крім того, жінки, які розкривають свої здібності та хочуть використати свій потенціал, часто стикаються з традиційними уявленнями оточуючих про місце жінки в суспільстві та, можливо, зі своїми власними уявленнями як особистості. Для чоловіків у всіх сферах життя необхідні стандарти успіху, яких часто неможливо досягти, які викликають стрес і призводять до компенсаторних реакцій: обмеження емоцій, нав'язливе бажання змагатися тощо.

Також негативні прояви гендерних орієнтацій на думку П. Фролова можуть стати проявами сексизму, тобто індивідуальних упереджувальних настанов і дискримінаційної поведінки щодо представників певної статі [21]. У зв'язку з цим виникають проблеми самореалізації жінок і чоловіків. У жінок виникає «страх успіху», коли, наприклад, розумні і талановиті дівчата прагнуть (часто несвідомо) здаватися безпорадними і менш розумними, дотримуючись правила «бути на два кроки від чоловіка». У чоловіків це часто «страх невдачі», особливо в професійній кар'єрі, бажання бути «справжніми» чоловіками.

За формулою здорової гендерної реалізації: статі доповнюють одна одну, кожна людина має свої переваги, незалежно від статі, і не намагається замінити чи розділити. особу іншої статі, щоб отримати схвалення інших.

Жінки та дівчата на війні: конструюючи і деконструюючи стереотипи.

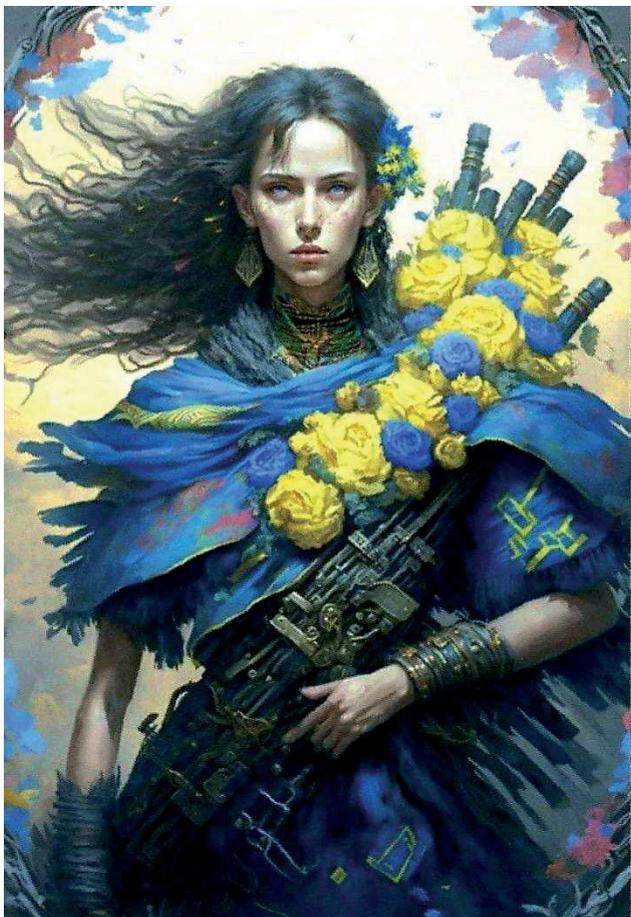
Повномасштабне російське вторгнення зміцнило уявлення про те, що чоловіки – захисники, а жінки – захисниці. В основному мобілізуються чоловіки, а більшість жінок виїжджають за кордон з дітьми. І цей контраст дехто використовує, щоб знецінити боротьбу за можливості жінок. Bassoff ES, GlassGV зазначають, що на кухнях, у компаніях, у фейсбуці часто можна почути думки (і їх часто формулюють самі жінки): «хочеш рівних прав – іди на

фронт», «які можливості втрачаєш, якщо сидиш у Польщі, в теплі і комфорті». Це звучить знецінююче... [22].

У збройних силах нараховується майже 60 000 жінок, що є найбільшою кількістю у порівнянні із військовими структурами НАТО. У бойових діях беруть участь 5 тисяч жінок, серед яких багато отримали нагороди (на жаль, двоє з них посмертно). Це Інна Гіперлінк перша жінка, яка стала Героєм України, та Катерина Ступницька. Обидві були військовими лікарями [23].

Зазначимо, що важливо у публічних дебатах якомога більше наголошувати на тій ролі, яку українські жінки активно виконували у 2022-23 роках, як на дипломатичному фронті, в армії, так і на звичайному рівні функціонування. Хибним є також твердження, що українки «розхолоджуються» за кордоном. Українки, які виїжджають до Європи, Північної Америки, Австралії та у іншу куточку світу привертають найбільше уваги до теми війни в Україні. Вони організують акції та протести під жовто-блакитними прапорами, організують патріотичні сайти, у різний спосіб розповідають іноземцям про злочини росіян. Також жінки за кордоном, так само як і в Україні багато волонтерять.

А на початку Великої війни, коли більшості чоловіків не дозволяли виїжджати за кордон, жінки вели перемовини з іноземними політиками й світовими лідерами та займалися адвокатською діяльністю. Для світу сьогоднішня українка – борець, волонтер, дипломат., берегиня життя дітей...

Звернемо також увагу на внутрішньодержавний аспект гендеру. Особливо в українському парламенті ще багато потрібно зробити щодо питання гендерної рівності. Хоча після 2019 року у Верховній Раді жінки склали 20%, однак за оцінкою Міжпарламентського союзу, з таким відсотком і 84 представницями Україна посідає 111 місце у світі. За цим показником нас випереджають країни зі значно нижчим ВВП на душу населення та соціально-економічним розвитком, а також менш демократичні держави. Водночас у нашому парламенті жінки займають більше

керівних посад, ніж чоловіки. Серед 84 депутатів Верховної Ради у нас є віце-президент, три співголови групи чи фракції та п'ять голів комітетів. Це майже 11%. Однак серед загальної кількості керівників у парламенті жінки складають лише 8,5% від загальної кількості [23]

Однак можемо спостерігати, що представниці жіночої статі більш активні в стінах парламенту. У той же час дослідження показують, що значне представництво жінок робить парламент більш соціально орієнтованим і менш схильним до корупції. Можемо прогнозувати, що якщо у нас буде 48% жінок у Верховній Раді, то ми матимемо парламент, який прийматиме кращі рішення, буде більше фахових дебатів і кращих законопроектів. Тому дуже важливо зберегти 40% гендерну квоту, запроваджену останньою редакцією Виборчого кодексу України.

Жінки та війна – це теж тема, яка часто супроводжується суспільними стереотипами. Наведено деякі з найпоширеніших стереотипів про жінок і війну:

Жінки не можуть бути солдатами: цей стереотип, ймовірно, виник через те, що раніше жінкам забороняли служити в армії. Однак сьогодні жінки можуть вільно вступати в армію та брати участь у бойових діях.

Жінки – слабка стать: цей стереотип бере свій початок ще з давніх часів, коли жінки займалися дітьми та домашніми справами. Однак це не означає, що жінки не можуть бути сильними і придатними до військової служби.

Жінки потребують захисту: цей стереотип зазвичай асоціюється зі стереотипом жіночої слабкості. Однак жінки можуть бути ефективними борцями та захищати себе та інших.

Жінки страждають від війни більше, ніж чоловіки: цей стереотип часто виникає через те, що жінки та діти є найбільш уразливими під час війни. Проте не слід використовувати це для того, щоб применшувати значення страждань, яких пережили люди різних категорій під час війни.

Ці стереотипи можуть негативно вплинути на ставлення до жінок на війні та призвести до дискримінації та зменшити можливості жінок служити в армії. [24].

З огляду на те, що жінки виконують військову роль, вони часто стикаються ще й з додатковими негативними уявленнями про них. До таких уявлень належать:

Жінки НА ВІЙНІ не можуть народжувати дітей і не можуть брати участь у активній війні: цей стереотип, ймовірно, виник через те, що вагітні жінки не можуть брати участь у бойових діях. Однак це не означає, що жінки, які виношують дітей, не можуть брати участь у війні. Багато жінок-військовослужбовців мають дітей і знаходять способи забезпечити їхній нагляд і турботу.

Жінки не можуть бути лідерами на війні: цей стереотип походить від стереотипу, що чоловіки краще керують і командують. Однак багато жінок в армії успішно керують своїми підрозділами та забезпечують успішне виконання завдань.

Жінки не можуть бути воїнами-медиками: цей стереотип склався тому, що жінок зазвичай призначали медсестрами та лікарями. Проте багато жінок-військовослужбовців успішно виконують роль бойових медиків, надаючи медичну допомогу та рятуючи життя на полі бою.

Жінки більш уразливі до сексуального насильства під час війни: цей стереотип, схоже, виник через те, що солдати-жінки можуть бути жертвами сексуального насильства з боку своїх власних солдатів або потрапивши у полон.

З 2014 року збройні сили України суттєво змінилися. Поштовхом до змін стала анексія Криму та агресія Росії на сході України. Події показали, що українська армія не готова вести повномасштабні бойові дії проти регулярної армії противника. Відтоді щороку в збройних силах проводяться реформи, які охоплюють усі сфери – озброєння, організацію, обмундирування, харчування. Проте реформи щодо становища жінок в армії почалися лише у 2016 році. Тоді спеціальним наказом Міністерства оборони України було збільшено кількість жіночих посад. У 2018 році набув

чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах та інших військових формуваннях». Закон покликаний офіційно закріпити рівноправність чоловіків і жінок в армії – перелік посад розширено ще більше, і відтепер жінки можуть бути розділені на правоохоронних органівяденну форму [25].

До повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну на теренах нашої батьківщини служило 32 659 жінок. Тобто жінки становили сьому частину складу ЗСУ, однак 24 лютого їх «помітність» залишалася низькою. Зараз змінилася політика держави щодо збройних сил України.

З якими викликами зіткнулися жінки після повномасштабного вторгнення та чи вирішуються вони сьогодні.

Неможливо аналізувати становище жінок у збройних силах незалежної України без загального уявлення про те, що відбувалося зі збройними силами до 2014 року. *Після розпаду Радянського Союзу українська армія вагомо змінилася. У 1991 році це були грізні збройні сили, які Україна отримала у спадок від Радянського Союзу (на 24 серпня 1991 року на теренах України було три загальновійськові і дві танкові армії, корпус, чотири повітряні армії, окрема армія ППО, ракетна армія, Чорноморський флот, дві одиниці системи попередження про ракетний напад, 6,5 тис. танків, 7 тис. бронетанкових гармат, 1500 літаків, 350 кораблів, 1272 ядерні боеголовки МБР, 2500 одиниць тактичної ядерної зброї та близько 900 тис. особового складу. [26].*

На початку незалежності українська армія була однією з найсильніших у світі. Однак після розпаду Союзу керівництво держави під тиском західних країн вирішило відмовитися від ядерної зброї, і до 1996 року Україна стала повністю без'ядерною державою. Починаючи з 2000-х років, в рамках домовленостей з ЄС і НАТО Україна реалізувала низку програм утилізації та знищення зброї. З 2010 по 2013 роки на оборону витрачалося не більше 1% бюджету, постійно скорочувався кількісний склад Збройних сил. У

2013 році військовослужбовець-контрактник отримував 1700 гривень, а середня зарплата по країні становила 2700 гривень. Корупція та кумівство, дуже поширені в армії, не сприяли престижу збройних сил. Тоді рівень довіри до армії коливався в межах 30-35%.

Дослідниця Ганна Гриценко проаналізувала становище жінок в армії пострадянської України у своєму дослідженні «Гендер в деталях» у жовтні 2019 року. За словами експерта Наталії Дубчак, на яку посилається Гриценко, жінки служили в Збройних силах України з 1991 року, але зазвичай були дружинами, доньками та іншими родичами солдатів. Однак з кожним роком кількість жінок-військовослужбовців збільшувалася, особливо серед офіцерів. Наприклад, якщо у 2001 році жінки-офіцери становили 0,7% усіх офіцерів, то у 2006 році – 2,25%. Як відразу зазначила фахівець, причина цього в тому, що чоловіки не хотіли йти на низькооплачувані посади.

У своєму дослідженні Г. Гриценко зазначила, що структура і логіка армії не змінилися з радянських часів, тому жінки очікували відведення їх до службових і неавторитетних ролей. Стереотип існування «чоловічих» і «жіночих» професій, який активно розвивався в Радянському Союзі, зберігався і після здобуття Україною незалежності. В Україні досі діють дві статті Кодексу законів про працю, які забороняють жінкам виконувати важкі та нічні роботи. На практиці це призводить до того, що жінки виконують таку роботу нарівні, але без офіційного працевлаштування, а тому часто отримують нижчу заробітну плату [27].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 1994 року «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки з відповідною кваліфікацією можуть бути взяті на військовий облік», жінки в цей період отримували військово-облікові спеціальності. Сфери знань були поділені на сім категорій: «Медичні науки», «Комунікації», «Комп'ютерні технології», «Оптичні та акустичні вимірювальні та метрологічні прилади», «Картографія, топографія, фотограмметрія та аерофотознімання»,

«Поліграфія», «Фільм Радіомеханіка». Тобто жінка ні в якому разі не могла претендувати на військову посаду. Залишилася лише одна робота кухаря, швачки чи лікаря [28].

Патріархальність українського суспільства безпосередньо позначалася на армії. У 2013 році видання «Українська правда» цитувало результати дослідження компанії Research&BrandingGroup, яке охопило всі регіони України. Респонденти та респондентки мали описати характерні риси українців та українок. Говорили, що чоловіки володіли такими характеристиками: мужність і сила, здатність до пошуку їжі, розум і кмітливість. У жінок переважали владність, зовнішня привабливість, образ берегині домашнього вогнища. Іншими словами, ставлення до жінки було суто патріархальним. Оскільки національна оборона є закритою та бюрократичною структурою, особливо до 2014 року, таке ставлення було максимально концентрованим.

2014 рік став ключовим для України, коли відбулися кардинальні зміни практично в усіх державних і суспільних сферах. Українська армія здебільшого виявилася неготовою до анексії Криму та втягнення Російської Федерації у війну на сході України. Тому в країні зародилися потужні добровільні та волонтерські рухи, в яких помітну роль відігравали жінки. За словами заступника міністра оборони Ганни Маляр, у 2014 році її відомство зафіксувало перший стрибок – збільшення кількості жінок у Збройних силах. Другий – у 2022 році, після повномасштабного вторгнення РФ. Тобто жінки теж гостро реагували на загрози державі та військову агресію, незважаючи на те, що патріархальний образ воїна, яким може бути лише чоловік, залишається актуальним.

Жінки вступали до добровольчих батальйонів, пішли добровольцями, були мобілізовані до лав збройних сил. Харків'янка Аліна Шевченко була мобілізована в армію в 2015 році, служила в бойовій частині, потім підписала контракт, а зараз працює в командуванні, займаючись реєстрацією призовників. «Тоді це був для мене не дуже свідомий вибір, але з часом я зрозуміла, що таке

російсько-українська війна. І я зрозуміла свою роль в армії», – каже вона.

У 2014 році волонтерка Яна Зінкевич заснувала медичний батальйон «Госпітальєри» – найвідоміший добровольчий медичний батальйон, який брав участь у найзапекліших боях періоду 2014-2016 років. За весь час існування батальйону, до повномасштабного вторгнення РФ, медики врятували 2750 бійців, а Зінкевич була нагороджена державним орденом «За заслуги» III ступеня.

Проте жінки все ще стикаються з проблемами гендерного контексту. У 2015 році у відповідь на виклики, які постають перед жінками, був створений рух «Невидимий батальйон», серед засновників якого є авіаскаут Марія Берлінська. Вони ініціювали скасування закону, який не дозволяв жінкам служити в армії. Однією з головних проблем, на яку вказали жінки, є «скляна стеля», яка залишилася у військових. Іншими словами, незважаючи на те, що у 2018 році посади, заборонені для жінок у збройних силах, були остаточно та законодавчо скасовані, перешкоди на практиці залишилися [29].

«Ми розраховували, що ситуація вирівняється і жінок уже призначатимуть на бойові посади, які реально є, а не адміністративно-допоміжним персоналом», – зазначає керівник організації «Інсайт» Олена Шевченко. — Проте випадків гендерної дискримінації ще багато. Зазвичай це залежить від конкретного керівництва, до прикладу, батальйону. Деякі з командирів взагалі не знають, що жінок можна нагороджувати. Тому головна проблема в тому, що є закони, про які люди не знають і які не виконуються».

Це підтверджує Христина Кіт, голова ГО «Союз жінок-юристів України «ЮрФем»». За її словами, навіть після повномасштабного вторгнення в ГО надходять звернення про відмову в присвоєнні та підвищенні офіцерських звань жінок.

У січні 2019 року тодішній віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванна Климпуш-Цинцадзе заявила, що за кількістю жінок збройні сили України прирівнюються до армій НАТО: «Зараз 10,6% наших збройних сил становлять жінки. Це

дуже близько до середнього показника по арміях НАТО, який становить 10,9%, однак вимірювати лише кількісними показниками некоректно. НАТО підтримує посилення ролі жінок в організаційній структурі. Жінки займають відповідальні посади в країнах Альянсу - від керівника Генштабу до міністра оборони країни. В історії України є лише три жінки-генерали. У 2018 році першою стала начальник Департаменту військової охорони здоров'я СБУ Людмила Шугалей. Українка отримас звання генерал-майора медичної служби. У 2020 році було присвоєно звання генерал-майора співробітниці СБУ Юлії Лапутиній, а у 2021 році першій присвоєно звання бригадного генерала жінці, командувачці Медичними силами Збройних Сил України Тетяні Остащенко [30].

У жовтні 2021 року Інститут масової інформації провів дослідження і виявив, що ЗМІ майже не згадують у своїх матеріалах жінок-військових. Якщо майже в усіх матеріалах про армію чи війну згадувалися чоловіки, то жінки – лише в 5%. Нині збільшилось поширення матеріалів про жінок, які воюють на фронті нарівні з чоловіками. ЗМІ наголошують на важливості та помітності жінок у збройних силах. Важливо, що ці матеріали загалом не містять побутового сексизму, із загальним стереотипом: «на війні не місце жінкам». Наприклад, ще у 2019 році на сайті «Факти» з'явився матеріал про жінок, які працюють в ізраїльській армії під назвою «Війна з жіночим обличчям: як найкрасивіші жінки служать в ізраїльській армії». Короткий огляд матеріалів після 24 лютого 2022 року показує, що терміни «прекрасна стать» чи «слабка стать» більше не коректно вживати.

Цьому значною мірою сприяли зміни в символічній сфері: у 2021 році назву Дня захисника України було змінено на День захисника та захисниць України – державне свято України, яке відзначається 14 жовтня. Гарний тон задає використання форм жіночого роду. Так 8 березня 2022 року правоохоронні органи опублікували пости, в яких, всупереч попереднім традиціям, не обіцяли захищати жінок, а натомість відзначали службу жінок у цих структурах.

Як і в 2014 році, сьогодні українські жінки беруть участь у всіх сферах бойових дій на передовій. Вони є добровольцями в підрозділах,

служать бойовими медиками, піхотинцями, снайперками та кулеметницями. Серед них є відомі блогерки, які своїми медійними знаннями допомагають армії. Співачка та ведуча Анастасія Шевченко, відома під псевдонімом «Стасік», після 24 лютого повернулася до лав ЗСУ – у 2014 році була стрілко-фельдшеркою та інструкторкою само-та взаємодопомоги. «Стасік» використовує свої медійні здібності для збору пожертвувань для підрозділів. А у 2019 році її пісня «Колискова для ворога» стала своєрідним гімном боротьби з ворогом зі словами «Ти хотів цієї землі, тож тепер змішайся з нею».

До прикладу, медична інструкторка з тактики та бойовий медик, співавторка програм тактичної медичної підготовки Генерального штабу Збройних Сил України Марія Назарова за вісім років підготувала близько 8 тисяч солдатів. На даний час вона проводить тренінги для військових і цивільних та бере активну участь в інформаційній кампанії з розвіювання міфів про тактичну медицину.

Ще один приклад, Ярина Черногуз два роки служить у Збройних Силах України бойовим медиком. На сторінці вона багато розповідає про свій досвід служби, фронтові будні, ділиться думками про становище жінок. Це також значно підвищує та нормалізує видимість жінок на війні.

Багато жінок вперше пішли в армію, щоб захищати свою країну. Наприклад, Леся Ганжа – колишній редактор феміністичного видання «50% успіху України – жінки». Вона 24 лютого призвана в тероборону Оболонського району Києва, де під час боїв під Києвом охороняла об'єкти інфраструктури Ірпеня. Каже: «У багатьох, особливо в батальйоні, виникає питання: «Чого ви сюди прийшли?». Чоловіки, як правило відразу відповідають: «Ну я хочу захистити Україну». А я кажу: «А я хочу захистити Україну, я така ж громадянка, як і ти»...

Однак, за даними ООН, жінки, які беруть участь у війні, є однією з найбільш уразливих груп, на них припадає 54% тих, хто потребує допомоги через війну. Це стосується як цивільних, так і військових жінок. Перш за все, йдеться про неволю (полон) [31].

У 2019 році у масмедіях було опублікувало статтю про жінок, які перебувають у полоні терористичних організацій

«ЛДНР». У ній стверджується, що сексуальне насильство над жінками в полоні є звичайною практикою. Подібні сексуальні злочини відбувалися на блокпостах і на перетині лінії розмежування, повідомила виданню урядова уповноважена з питань гендерної політики Катерина Левченко. Крім того, з'явилася інформація про відкриття публічних будинків, куди бойовики відправляли жінок і примушували їх займатися проституцією. Цей суспільний феномен спостерігаємо і сьогодні на тлі широкомасштабної війни росії в Україні!

Сексуальне насильство – ще одна зброя війни, елемент психологічного тиску та залякування. І це не тільки злочин, а й порушення міжнародного права. У період повномасштабного вторгнення росії правозахисники та державні органи постійно фіксують інформацію про сексуальні злочини проти українських жінок. Мова йде як про злочини проти цивільних жінок, так і про злочини, скоєні в полоні. Нашим посадовцям з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, заявлено, що їм відомо про звалтування жінок, а також чоловіків у полоні.

У середині березня 2022 року у полон було захоплено волонтерку та військову лікарку Юлію Паєвську «Тайру». У полоні жінка провела понад три місяці. Вона розповіла: «Нещодавно мене тримали в СІЗО в Донецьку. Там залишилося багато наших полонених. Жахливе ставлення. Годують більш-менш, з голоду не помреш. Але за останній тиждень нам навіть мила не дали. У камері 22 жінки, у камері розміром три на шість метрів із десятьма ліжками»...

Ворожа пропаганда створила потужний пропагандистський міф навколо Тайри, зображуючи її нацисткою та вбивцею, яка безжально вбивала дітей і жінок. Окремо в рамках міфу пропаганда наголошувала на тому, що Юлія була жінкою. Патріархальний стереотип про те, що жінка має бути ніжною, м'якою істотою, посилював дію брехні. У квітні того ж року Україна повернула з полону 15 жінок-військових. У всіх були поголені голови. Це ще один спосіб принизити жінок. Окупанти чинять на жінок

психологічний тиск, шантажують рідними та дітьми. Тайра розповіла: «Інші [жінки] також не знали жодної інформації про родину та дітей. Це були українки зі Збройних сил та Нацгвардії, були також дівчата «Азову» та цивільні» [32].

Наведені вище статеві та гендерні відмінності між чоловіками та жінкам, що також притаманні і хлопчикам та дівчаткам підтверджуються великою кількістю досліджень, але в той же час багато наукових теорій носять суперечливий характер. У частині досліджень наводяться дані про перевагу розвитку тих чи інших здібностей (інтелектуальних і мовних) хлопчиків, а в інших роботах у тих самих здібностях перевагу мають дівчатка. Результати досліджень, проведених у різні роки, в різних країнах, на різних контингентах різні. В даний час існує тенденція до зменшення відмінностей за кількістю ступеню вираженості. Розкид результатів хлопців більший, але в цілому результати досліджень хлопців менш схильні до змін.

Суттєвими є суспільноментальні відмінності щодо гендерних стереотипів, які інколи мають маніпулятивний характер та використовуються пропагандистськими структурами.

2.5. Психологічні особливості інтерв'ювання дітей різного віку

Причини відмінностей між хлопчиками та дівчатками, чоловіками та жінками обумовлені біологічним (природним) фактором, в тому числі статевим дозріванням, соціальним фактором (роль в суспільстві чоловіків і жінок) і культуральним (вплив культур).

Таким чином, між хлопчиками і дівчатками, чоловіками та жінками в психічному розвитку більше подібностей, ніж відмінностей. Психічні і статеві відмінності між чоловіками і жінками є дещо істотними, але не критичними. Розкид індивідуальних відмінностей більший, ніж між статями. У наукових дослідженнях не виявлено значущих відмінностей за більшістю параметрів розвитку: інтелектуального, емоційного, особистісного. Гендерні відмінності багато в чому пояснюються тими соціальними умовами, в яких дитина росте і виховується в конкретно-історичний період, а також тими уявленнями, які існують в суспільстві про призначення чоловіків і жінок, про соціальні ролі, гендерні стереотипи. Жінки в сприятливих умовах при рівноправному з

чоловіками становищі у сім'ї та суспільстві можуть досягати не менших висот у політиці, науці, мистецтві, професії.

У практиці слідчого та психолога, який бере участь у інтерв'юванні дітей важливо враховувати сильні і слабкі сторони індивідуального розвитку будь-якої дитини (і дівчинки і хлопчика), враховуючи при цьому ще йвіковий та культуральний аспекти. Особливості та відмінності особистості визначають не стільки результат, скільки спосіб досягнення цього результату, легкість або трудність досягнень, задоволеність своїми успіхами або розчарування. У хлопців це визначається роботою одних нейронних структур. А у дівчат інших.

Зазначимо, що наша цивілізація станом на 9 листопада 2023 року налічує понад 8 мільярдів людей, з яких майже третина, є дітьми [33].

Головний законодавчий акт, який імплементує положення Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р., – це Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III [115]. Зокрема, у Законі України «Про охорону дитинства» імплементовано основні права дитини, передбачені у Конвенції про права дитини [33].

За даними міжнародної організації ЮНІСЕФ щодо сексуального дитячого насильства - 120 мільйонів дівчат та 73 мільйони хлопчиків пережили якусь із форм сексуального насильства [34]. Вік та притаманна залежність від дорослих можуть робити дітей особливо вразливими до сексуального насильства. Незважаючи на відсутність статистичних даних, відомо, що особливо вразливими до сексуального насильства є діти, серед яких:

- біженці та внутрішньо переміщені особи (особливо розлучені з сім'ями);
- діти, що народилися від зґвалтування;
- члени сімей, головами яких є діти (за відсутності або смерті батьків);
- діти-працівники (які використовуються у дитячій праці);
- молоді матері [35].

Спеціальна норма про захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень міститься у статті 34 Конвенції про права дитини: «Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

- а) схиланню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності;
- б) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;
- в) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах».

Право дитини на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень передбачені у:

- Конвенція про права дитини 1989 р.;
- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/54/263 від 25 травня 2000 р.;
- Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р.;
- Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р.;
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 р.;
- Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III.

Кримінальний кодекс України захищає дітей та підлітків від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень у статті 149 «Торгівля людьми», у статті 152 «Згвалтування», у статті 153 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом», у статті 154 «Примушування до вступу в статевий

зв'язок», у статті 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», у статті 156 «Розбещення неповнолітніх», у статті 302 «Створення або утримання місць розпусти і звідництва», статті 303 «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією» [33; 34; 35; 36; 37].

Основними документами, що визначають особливості опитування/інтерв'ювання дітей стала низка правових документів Ради Європи. Зокрема, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), яку ратифіковано Верховною Радою України 27 серпня 2012 року та яка набула чинності з 1 грудня 2012 року, спрямована на:

- 1) запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьбі з цими явищами;
- 2) захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства;
- 3) сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі з сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей.

Відповідно до ст. 35 Конвенції

1. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

а. проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;

б. проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;

в. проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;

г. проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;

д. якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;

е. можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

2. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування постраждалих\потерпілих або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства.

3. Якщо вік постраждалих\потерпілих не встановлено то є підстави вважати, що постраждала\потерпіла є дитиною, то заходи, передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, застосовуються до неї доти, доки тривають перевірки її віку». 17 листопада 2010 року Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, з тією метою, щоб правосуддя завжди було доброзичливе до дітей, незалежно від того, хто вони і що зробили [33].

ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО/СВІДКА

Набуття статусу потерпілого настає з моменту подання заяви про вчинення щодо потерпілої особи кримінального правопорушення або заяви про залучення особи до провадження як потерпілого.

Під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи застосовуються загальні правила, встановлені ст. 224 Кримінального-процесуального кодексу України (далі по тексту - КПК), і одночасно вимоги, встановлені ст.ст. 226, КПК України.

Відповідно до ст.ст. 226, 227 КПК України:

- Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря, а під час допиту малолітніх чи неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених – також захисника (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України).

- Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

- Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

- До початку допиту особам, законному представникові, педагогові, психологу або лікарю роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання.

- До початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі.

- У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням

малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника [37].

Успішне інтерв'ю може відбутись лише тоді, коли:

- буде добре спланованим,
  - мати послідовну логічну структуру,
  - з деталізаціями в письмовому вигляді,
  - з дотриманням усіх вимог законодавства,
- задля забезпечення шансів на отримання детальної, точної та вірогідної інформації.

2.5.1. Інтерв'ювання хлопчиків та дівчаток дошкільного віку, що СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

*Ніхто не запитує, як мотивувати дитину.
Дитина природно досліджує все, що може,
якщо ніхто не заважає. І навіть тоді ця
тенденція не вмирає сама, її знищують.*

Мірко Бадіале

Для фахового інтерв'ювання юристами та психологами ХЛОПЧИКІВ ТА ДІВЧАТОК ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, варто знати їх вікові особливості розвитку. У іншому випадку фахівці можуть потрапи в пастку надмірної суб'єктивності збору інформації про пережиті дитиною події.

Отже, новонароджені діти до віку 5-7 років знаходяться:

- на переході від чистого архетипу (є носіями досвіду роду, попередніх поколінь) до соціалізованої особистості;
- перебувають у, так званому, стані магічного мислення;

➤ світ вони зчитують через казки легенди, міфи, колискові (про що раніше різні народи світу добре знали і використовували при виховних впливах);

➤ часто помічають надприродні і непричинні зв'язки між сферою бажань і зовнішньої реальністю: «якщо я чогось дуже хочу, це має статися»;

➤ переконані в існуванні взаємозв'язків між різними речами і явищами, які не можуть бути розумно пояснені природними причинами;

➤ розглядають випадкові розумові асоціації як незаперечний доказ існування цих зв'язків.

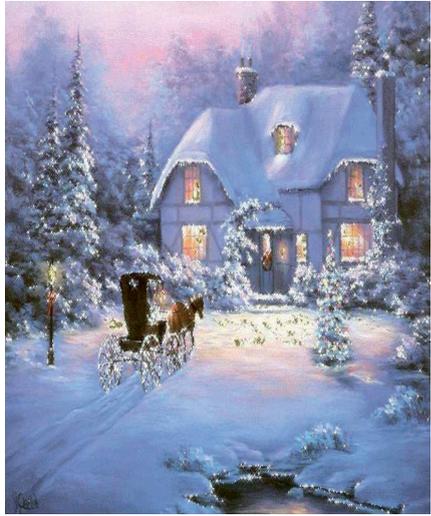
Українська дослідниця О. Чекстере, аналізуючи погляди Ж. Піаже на особливості егоцентризму дитячого мислення, зазначає, що *мислення дітей – це найяскравіший приклад неомагії, оскільки вони знаходяться на переході від архетипу до соціальної адаптації у наявних реаліях*. У дітей межі між реальним світом і світом фантазій стикаються з

- однаковим почуттям реальності між фантазією і дійсністю;
- абсолютною вірою, що є якісь приховані сили;
- терпимістю до співіснування суперечливих суджень;
- уникненням тривалості логічних міркувань.

Дитина на певному рівні розвитку в більшості випадків розглядає предмети такими, якими їх дає безпосереднє сприйняття, тобто вона не бачить предмети і явища в їхніх внутрішніх відношеннях. Дитина міркує, наприклад, що місяць іде за нею під час її прогулянок, зупиняється, коли вона зупиняється, біжить за нею, коли

вона тікає. Саме такий стиль мислення дошкільника заважає дитині розглядати предмети і явища незалежно від суб'єкта, у їхньому внутрішньому взаємозв'язку. Своє миттєве сприйняття дитина вважає абсолютно реальним. Це відбувається тому, що діти не відокремлюють свого «Я» від навколишнього світу, від речей.

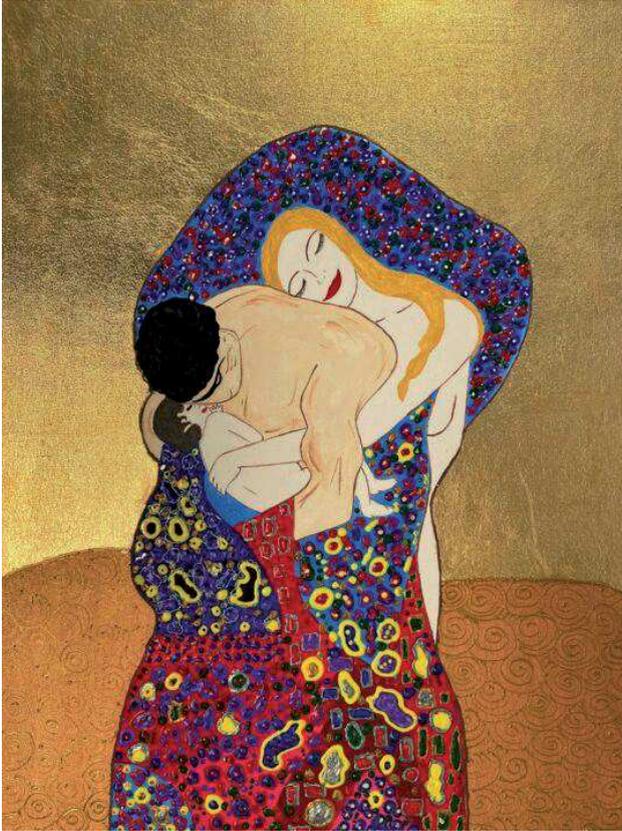
Аналізуючи праці Ж. Піаже О.Ю. Чекстер у праці «Погляди Ж.Піаже на особливості

егоцентризму дитячого мислення» зазначає, що діти до 6-7 років (до зміни перших молочних зубів) не вміють розрізняти суб'єктивний і об'єктивний світ [38].

Магічне мислення розглядається як *нормальний етап розвитку дитячої психіки*, впродовж якого дитина вірить, що її бажання, надії та думки є причинами тих подій, які відбуваються з нею та навколишнім світом.

Власне «Я» та навколишній світ для малих дітей нерозривно пов'язані [39].

Напр.: Якщо дитині холодно чи вона хоче їсти, а батьки задовольняють її потреби, то в неї складається враження, що це результат її думок та бажань.

ТАКОЖ ДІТИ ВІРЯТЬ У ВСЕМОГУТНІСТЬ МАТЕРІ ТА БАТЬКА!

Зазначимо, що згідно чисельним вітчизняним та закордонним дослідженням (Ж. Піаже, Г. Католик та ін.) магічне мислення є первісним етапом становлення структур мислення людини. Тому небезпечні події сприймаються дитиною як:

- **сконструйовані нею самою або**
- **створені батьками**
- **і нерозривно пов'язані з нею і з ними!**

Також фахівці повинні знати, що в силу особливостей розвитку нейронних структур мозку дитина відреагує пережиту

травму вкрай по іншому, ніж дорослий. Приведемо нижче порівняльну таблицю симптомів ПостТравматичного Стресового Розладу в дорослих людей та у дітей молодшого віку (ПТСР).

Симптоми ПТСР у дітей дошкільного віку

ДОРΟΣЛІ	ДІТИ МОЛОДШОГО ВІКУ
Реагують на травму інтенсивним страхом, відчуттям безпорадності або жаху	Реагують на травму дезорганізацією поведінки або ажитацією
Вторинно переживають травму у формі нав'язливих образів, думок або уявлень	Вторинно беруть участь в іграх, у яких виражені деякі теми або аспекти травми
Страждають від регресивних снів на тему травми, що викликає дистрес	Переживають неспецифічні нічні кошмари, напр.. бачать монстрів
Діють або почуваються таким чином, ніби травматичний вплив триває.	Відтворюють травму в особах

Власне з даної таблиці яскраво видно, наскільки інколи протилежними є форми відреагування дорослими та дітьми травмівних подій. Часто дорослим може здаватись, що дитина є безтурботною, надміру активною та веселою і з нею все гаразд. Натомість дорослі можуть зустрітись із симптомами великого горя, втрат, перенесених тортур, які емпатійно не розрізняються з позицій дорослої людини.

Відмінності в інтерв'юванні хлопчиків і дівчаток дошкільного віку враховуючи гендерні відмінності

Також наводимо таблицю, де містяться вікові відмінності у психоемоційному та особистісному розвитку хлопчиків та дівчаток дошкільного віку, які варто враховувати при будь-якому спілкуванні та особливо при інтерв'ювання після пережитої травмівної події [40; 42].

Вікові відмінності у психоемоційному та особистісному розвитку хлопчиків та дівчаток дошкільного віку

хлопчики	дівчатка
	більш високу емоційну сприйнятливість
	велику опірність стресовим ситуаціям
	велику гнучкість при адаптації в нових умовах.
домінують ігри героїчної тематики, рухливі, спортивні.	грають в «дочки-матері», лікарню, дитячий садок, магазин
Малюнки присвячено військовій і індустріальній тематики (машини різних марок, танки, кораблі, літаки, космонавти, лицарі, персонажі з мультиків	малюють природу, побут (квіти, дерева, тварини, люди)
Малюнки хлопчиків схематичні, але більш динамічні в порівнянні з малюнками дівчаток.	Малюнки дівчаток мають більш закінчений характер, містять більше декоративних елементів.
	двадцятимісячна дівчинка має словниковий запас у два рази більший, ніж середньостатистичний двадцятимісячний хлопчик
схильні словниковий запас «поглиблювати»	схильні словниковий запас «розширювати»
пізніше починають розпізнавати емоційні відтінки	важливі почуття та емоції дорослого
Хлопчикам треба говорити конкретно і коротко. Видавати інформацію за схемою «причина-вчинок-наслідок». Виразно і не розпорошуючись, інакше на третій хвилині він «піде в себе»	З дівчатками можна говорити набагато довше, але - важливо! - тихим і спокійним голосом. Зайва різкість і експресивність може справити на дівчинку занадто важке враження: вона не почує нічого «за змістом», але при цьому буде відчувати себе об'єктом поганого ставлення і нелюбові.

Рекомендації щодо способів інтерв'ювання дітей дошкільного віку.

При інтерв'юванні дітей дошкільного віку варто використовувати наступний психодіагностичний інструментарій:

- **казки (реальні та креативно нафантазовані в процесі інтерв'ю);**
- **сценотест (відтворення ситуації через моделювання деталями сценотесту);**
- **ігри, різноманітні іграшки для хлопців та дівчат (включаючи кіндеріграшки);**
- **психологічну пісочницю;**
- **анатомічні ляльки;**
- **опосередковані запитання, а не конкретні (окрім малих дітей, які не розуміють опосередкованості).**

Приводимо загальні відомості про деякі сучасні можливості інтерв'ювання дітей, які ще у нас не використовуються в юридичній практиці, але успішно запроваджені у психокорекційному та психотерапевтичному досвіді на теренах країн Євросоюзу та України.

Сценотест (le sceno-test)

Сценотест розробив і опублікував у 1938 р. берлінський нейропсихіатр Гердхільд фон Штаабс (G. Von Staabs). Тест призначений для вивчення функціонування психіки дитини. Може бути використаний у роботі з дітьми 3-12 років, у деяких випадках підходить для підлітків і дорослих (зокрема при відтворенні травматичних подій жертвами тоді, коли мовні можливості заблоковані, тобто уражений центр Брокка, про який ми писали у першому підрозділі). Дослідження за допомогою цього діагностичного матеріалу дитина може людей, предметів, а також події та їхньої ролі в афективному житті дитини; дає інформацію про неусвідомлені переживання тощо. Якщо вік та стан дитини дає змогу вербалізувати створені сцени, вона може спробувати описати подію.

Проводиться інтерв'ювання за три-чотири сеанси по 45 хв. Стимульний матеріал знаходиться в переносній коробці (розміри в сантиметрах - 53 на 40 на 6), що дає можливість проводити інтерв'ювання у бідь-якому місці. Увесь матеріал, що міститься в коробці, строго ранжований за запропонованою схемою. Матеріал символічний, водночас це предмети, що оточують дитину в пправоохоронних органівякденному житті.У коробці знаходяться: основні деталі

- 16 рухомих маріонеток (8 дорослих і 8 дітей), різних за розміром і одягом;

- фігурки з дерева геометричних форм (будівельний матеріал) різні за кольором і розміром.

Кольори: червоний, синій, жовтий, зелений;

- різні предмети:

- ✓ 5 дерев,
- ✓ 3 квіткові клумби,
- ✓ машина перегонова металева,
- ✓ 2 дерев'яні ємності (що нагадують відра),
- ✓ тварини з дерева (кольорова птаха, журавель,
- ✓ гусак і курка білого кольору,
- ✓ 2 жовтих курчати,
- ✓ доросла свиня та порося рожевого кольору,
- ✓ руда лисиця,
- ✓ мавпа темного відтінку),
- ✓ гном у червоному одязі та ковпаку,
- ✓ сніговик з жовтою мітлою в чорній шапці,
- ✓ янгол,
- ✓ машина туристична металева;

додаткові деталі:

- посуд,

пляшечка для немовляти,

нічний горщик,

фрукти, квіти;

- тварини:

корова,
крокодил,
собака хутряна;

- меблі;

- дерев'яний поїзд (локомотив і три вагони).

Предмети можуть додаватися до кожного блоку, залежно від потреб діагностики.

Інструкція: *«Прошу тебе побудувати що-небудь, використовуючи будь-які предмети»*. Аналіз отриманої інформації здійснюється за такими напрямками:

- поведінка дитини та її адаптація до ситуації тесту:

дослідження запропонованого матеріалу,
перебіг гри та її завершення;

- стосунки з психологом, що встановлюються під час гри,
вербальний біхевіоризм;

- корпоральна та жестова експресія під час гри;

- інтелектуальна складова: здібності до дослідницької діяльності, працювати за заздалегідь складеним планом, встановлювати зв'язки між різними об'єктами; **проекувати пережиті події у грі.**

- мовленнєва експресія.

Пропонується детальна схема аналізу за сімома рубриками:

1) способи, що використовуються під час гри зі стимульним матеріалом;

2) сенсомоторні особливості маніпуляції матеріалом;

3) стосунки з психологом/юристом;

4) ставлення до реальності;

5) уникнення;

6) фантазми;

7) контроль своєї поведінки.

На підставі отриманого матеріалу психолог/юрист здійснює якісний аналіз та діагностує пережиту дитиною ситуацію [41; 42; 43].

Піскова психотерапія для дітей

Ідею терапії піском висунув Карл Густав Юнг, який був родоначальником аналітичної психотерапії. Власне тому техніка «пісочної терапії» (Sandplay Терапія) виникла в рамках юнгіанського аналітичного підходу. Суть її в тому, що дослідити символічні змісти несвідомого особи. А далі юнгіанській психотерапевт і учениця Маргарет Lowenfeld Дора Марія Kalff (1904-1990), впровадила її ідею про терапію на піску в реальність та розробила в кінці п'ятдесятих років терапевтичний метод, званий Sandplay терапія. Сама ж Маргарет Lowenfeld, інноваційний педіатр і засновниця однієї з перших психологічних клінік для дітей в Англії в 1928 році. Lowenfeld створила класичні інструменти пізніше адаптовані в Sandplay терапію, де лоток з піском і мініатюри дозволяють представити внутрішній психологічний зміст у створенні тривимірного світу [44].

Дитина переносить на пісочний “лист” ландшафт внутрішнього світу і “диспозицію” в ньому на даний момент. Деякий час воно активно асимілює новий матеріал в наявну систему світосприйняття. І настає момент (термін для кожного індивідуальний), коли ми можемо помітити у поведінці дитини

певні зміни. Це дивно, але вона починає застосовувати в реальності свій “пісочний” досвід!

Всім дітям дається одна і та ж “казкова” інструкція: *“Уяви собі, що ти Чарівник (Чарівниця). Він довго подорожував. Він шукав місце, де ще ніхто не жив, де не ступала нога людини. І, нарешті, він прийшов в пустелю. І задумав Чарівник перетворити її в казкову країну і населити її різними істотами ... Перетвори пустелю в той світ, який ти захочеш”*.

Безумовно, це не єдиний варіант “введення” в пісочну середу. Залежно від наших цілей і віку (маленька дитина, як правило, не потребує інструкцій, коли бачить пісок), інструкції будуть звучати по-різному: *“Створи те, що хочеш”*, *“Створи найбільш яскравий епізод твого сну”*, *“Створи свою сім’ю і розкажи про неї”* та ін. Можна дати додаток до інструкції: *“Якщо виявиться, що якісь фігурки зайві, їх можна повернути назад, а якщо чогось не вистачить, можна підійти і взяти те, чого не дістає”*.

Коли дитина закінчує створення «казкової країни», тобто події, яка з нею трапилась, при можливості дитини відтворити події у мовному режимі, ми просимо її розповісти про неї:

- що це за подія, казковий світ?;
- які істоти її населяють, який у них характер, що вони вміють, звідки вони прийшли в цю країну (можна докладно розпитати про кожну фігурку)? – в яких взаєминах вони перебувають (перебували) між собою, з тобою? – які події відбуватимуться далі? [45].

Анатомічні ляльки

В роботі слідчого та психолога з дітьми, які зазнали сексуального, психологічного або фізичного насильства часто виникають ситуації коли дитина має розказати, які дії відносно неї вчинив правопорушник. Проте, дітям через різні вікові та особистісні особливості буває іноді важко пояснити або підібрати слова, щоб розповісти психологу чи слідчому, суду, що саме сталося. Найчастіше у дітей найбільше розвинута образна пам'ять ніж логіко-сміслова, тому дітям буває легше показати, ніж пояснити словами: які були дії зловмисників, хто брав участь, в чому вони були вдягнуті. В якості компенсації слабо розвинутої мови у дитини може виступати анатомічна лялька, яку може використовувати психолог або слідчий, і на якій дитина може все продемонструвати. Однак, лялька повинна мати правильні пропорції людського тіла для адекватного її сприйняття дитиною, але без характерних людських ознак і особливостей, щоб не допустити включення мимоволі асоціативної уяви у дитини, яка призведе до вигадування неіснуючих подробиць. Дитина має пригадувати та розповідати деталі події відповідаючи **ТІЛЬКИ НА ВІДКРИТІ** питання психолога або слідчого.

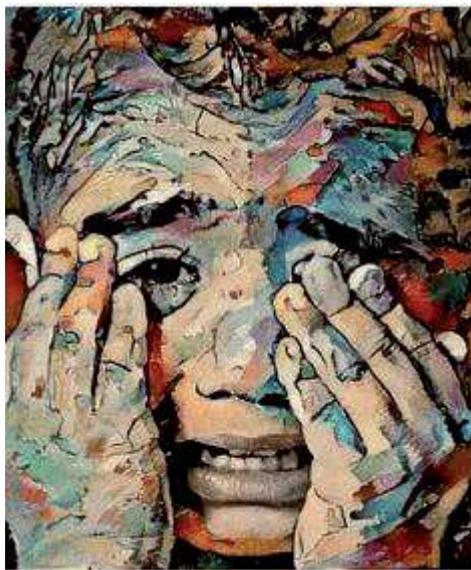

Сучасне розуміння анатомічної ляльки, описане V.Boat, M Emerson 1986 та W. Bourg і R.Broderick та ін. у юридичній практиці включає поняття іграшки яка має форму людини та може мати хоча б один з перерахованих критеріїв:

- наявність статевих органів,
- наявність молочних залоз,
- наявність волосяного покрыву на тілі [46; 47].

Проте, наявність ознак статі, волосся в ляльок є не обов'язковим і в деяких випадках може навпаки травмувати дитину і блокувати пригадування минулих подій ніж допомагати встановити обставини **злочину**. Так, за даними американських дослідників (Coleman D., 1993), у середині 1990-х років, американські психологи провели дослідження, яке показало, що 3-5-річні діти не завжди відрізняють (як уже зазначалось) фантазію від дійсності і дуже схильні до навіювання. Якщо дорослий кілька разів задає дитині те саме питання, дитина починає відповідати за підказкою. В одному з експериментів у Корнелльському університеті трирічні діти піддавалися медичному огляду, лікар їх роздягав, але не чіпав їх статевих органів. Все це фіксувала відеокамера. Але коли потім дітей питали, показуючи статеві органи на ляльці і запитуючи: «а тут лікар тебе чіпав?», - 38 відсотків дітей відповіли

«так». Без ляльки, при задаванні питання психологом або юристом «дитячою» мовою, кількість хибних відповідей досягла взагалі **70 процентів !!!** [46; 47; 48; 49].

2.5.2 Інтерв'ювання хлопчиків та дівчаток молодшого шкільного віку (7-11 років), що СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

У 2019 році, посилаючись на дані досліджень, офіційно було повідомлено жахливу статистику: кожна п'ята дитина в Україні потерпає від сексуального насильства... яке може відбуватися у різний спосіб. За період агресії росії в Україну це число значно зросло.

Психологам та юристам варто знати та враховувати (при інтерв'юванні дітей молодшого шкільного віку), що вони цінують. Для них природньо важливими є:

- знання,

- уміння й навички,
- дисциплінарні вимоги,
- похвала дорослих,
- значимість вихователя (ВЧИТЕЛЯ «великого гуру»),
- значимість оцінки [50].

Тому важливо заводити розмову з питань, які є актуальними та мають позитивний контекст для дитини цього віку. Також важливо враховувати загальноприйняті відмінності в розвитку хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку.

*Відмінності в розвитку хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку
(крайній розвиток параметра вказано у відповідній колонці)*

ХЛОПЧИКИ	ДІВЧАТКА
МОТОРИКА	
	Більш раннє рухове дозрівання
Велика (груба) моторика	Дрібна моторика
сила дії	Диференціація м'язових зусиль
СПРИЙНЯТТЯ	
Узагальнені характеристики об'єкта сприйняття (предмет в цілому, просторові відносини в цілому і т.п.)	Приватні показники об'єкта сприйняття (деталі предмета, деталі просторових відносин)
УВАГА	
Орієнтація на точність роботи	Орієнтація на швидкість роботи
	довільна увага
розподіл уваги	вибірковість уваги
Робота з незнайомими, новими стимулами	Робота зі знайомими або старими стимулами
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ	
Технічні можливості	класифікації
поінформованість	пам'ять
аналогії	
арифметичний рахунок	Соціальний інтелект: прогнозування розвитку подій в комунікативній сфері; гнучкість мовного спілкування

Продовження таблиці

МОВА	
швидкість читання	Ранній розвиток мови
розуміння прочитаного	артикуляція
Словниковий запас (від 5 років, на 14-17 років)	Словниковий запас (на 18-21 рік)
	Використання довших мовних конструкцій
	швидкість читання
	багатство асоціацій
ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК	
Самооцінка залежить від успіху в справах	Самооцінка схильна до впливу соціальних взаємодій
Прагнення до незалежності	Легкість вступу в соціальні контакти
затвердження індивідуальності	Підвищена чутливість до невдач на роботі і в спілкуванні
	занепокоєння
	емпатичність
	дбайливість
	Самоствердження в спілкуванні
Велика агресивність, особливо фізична	Більш висока тривожність (в тому числі і шкільна)
	Толерантність: велика широта поглядів, відкритість і доброзичливість
ТЕМПЕРАМЕНТ	
ергічність	Соціальна пластичність
пластичність	емоційність
індивідуальний темп	Соціальна емоційність

Наведені вище відмінності між хлопчиками та дівчатками молодшого шкільного віку підтверджуються великою кількістю досліджень, але в той же час багато інших досліджень носять суперечливий характер. У частині досліджень наводяться дані про перевагу розвитку тих чи інших здібностей (інтелектуальних і мовних) хлопчиків, а в інших роботах описано, що ці ж

здібності переважають у дівчаток. Результати досліджень, проведені в різні роки, в різних країнах, на різних континентах різні. В даний час існує тенденція до зменшення відмінностей по кількості і ступеню вираженості будь-яких особистісних та когнітивних якостей у представників різної статі. Розкид результатів у хлопчиків більший, але в цілому результати хлопчиків менш схильні до змін.

2.5.3. Інтерв'ювання хлопців та дівчат у підлітково-юнацькому віці (після 11 років), що СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

*Не судіть чужого минулого –
бо ви не знаєте свого майбутнього.*

Психологам та юристам варто знати та враховувати (при інтерв'юванні хлопців та дівчат у підлітково-юнацькому віці), що вони цінують.

Особливості стереотипів поведінки хлопців та дівчат в пубертаті під час війни: сучасні наукові розвідки

Новітні дослідження засвідчили, що гендерні норми негативно впливають на психічне здоров'я хлопчиків і дівчаток у всьому світі, особливо під час війни. Згідно з новим дослідженням у *Journal of Adolescent Health*, молоді люди підкоряються гендерним стереотипам, щоб вписатися в суспільні норми і отримати соціальний статус, що загрожує прогресу в галузі гендерної рівності в усьому світі. Серія досліджень є частиною більшого Глобального дослідження раннього підліткового віку Джона Гопкінса (GEAS).

Міжнародна мережа дослідників провела поглиблені дослідження понад 10000 хлопців і дівчат віком від 10 до 14 років у Китаї, Демократичній Республіці Конго, Індонезії, Екваторі та Бельгії, щоб зрозуміти, як працюють гендерні стереотипи. через різні культури та життєвий досвід.

«Підлітковий вік — це вікно можливостей, коли юні люди переоцінюють свою ідентичність і поведінку та протистоять певним гендерним стереотипам, які, на жаль, можуть бути дуже шкідливими», — зазначив д-р Роберт Блум, керівник GEAS, у прес-релізі для GlobalCitizen.

Гендерні стереотипи, які зберігаються через сегрегацію хлопців і дівчат під час статевого дозрівання, сприяють значним наслідкам для здоров'я, включаючи насильство, віктимізацію та депресію. Дослідження GEAS, пояснив прес-реліз: поділ хлопців і дівчат на гендерні соціальні світи збільшує їхню схильність до різноманітних проблем, пов'язаних із факторами ризику для здоров'я. Дослідження понад 3200 індонезійських молодих людей показало, що хлопці частіше, ніж дівчата, повідомляють про

недбалість батьків або свідчать про домашнє насильство. Дослідження пов'язують відсутність повідомлення про таку поведінку з вищим ризиком насильницьких зіткнень з однолітками. «Хлопці, які були соціалізовані відповідно традиційним ідеологіям маскулітності, можуть демонструвати це через насильство», — заявила доктор Аста Рамайя, дослідник GEAS і провідний автор дослідження [13].

У той же час молоді люди, які живуть у зруйнованій війною Україні, які засвоїли гендерні стереотипи мирного часу, частіше повідомлятимуть про симптоми депресії. Крім того, згідно досліджень, депресія спостерігається у набагато частіше і має важчий перебіг у цих регіонах серед молодих дівчат та жінок.

Навіть виходячи із цього феномену молоді дівчата вже перебувають у невідгданому становищі порівняно з хлопцями, коли справа доходить до отримання освіти, а ті, хто страждає на депресію, можуть відчувати втрату інтересу до навчання і життя, слабку концентрацію уваги, що значно впливає на їхню успішність, впевненість у собі та самооцінку, ускладнюючи функціонування в цілому.

Рання юність (14,5 - 19 (21) років) є одним із найбільш критичних періодів розвитку людини, оскільки здоров'я та благополуччя в цьому віці впливають на траєкторії здоров'я з наслідками на все життя. У той час підлітковий вік (вік 11-14,5 років) вважається традиційно одним із «найздоровіших» періодів життя, це також перехідний період, у якому навчаються багатьом здоровим патернам.

Проаналізуємо ще одні дослідження наших закордонних колег. Група з шести дослідників зустрілася в Дакарі (Сенегал) восени 2011 року, щоб почати концептуалізацію дослідження, зосередженого на ранньому підлітковому віці. Роком раніше Всесвітня організація охорони здоров'я скликала комітет експертів, щоб конкретно визначити пріоритети здоров'я підлітків; а суттєвим недоліком було визначено відсутність досліджень раннього

підліткового віку. У Дакарі гендерна нерівність та її вплив на сексуальне та репродуктивне здоров'я стали головними пріоритетами. Протягом наступних майже 4 років у дослідженні взяло участь вже 15 країн світу із п'яти континентів (Еквадор, Болівія, Бельгія, Шотландія, США, Південна Африка, Малаві, Кенія, Демократична Республіка Конго, Буркіна-Фасо, Нігерія, Єгипет, В'єтнам, Китай та Індія).

У той час було мало розуміння або попередніх досліджень щодо того, як концептуалізувати або виміряти ключові конструкції, пов'язані з гендерними нормами, стосунками, сексуальністю та розширенням можливостей у ранньому підлітковому віці. Ця спеціальна програма, заснована на запитах молодих людей і батьків, охоплює наскрізну тему цих феноменів з різних місць проживання і континентах [14]. Учені виділили певні стереотипні мультикультурні гендерні міфи:

1. Міф панування: Глобальні впливи батьків, освітніх закладів, медіа та самих однолітків зміцнюють домінуючий міф про те, що дівчата вразливі, а хлопчики сильні та незалежні. Навіть на сайтах, де батьки визнають вразливість своїх синів, акцент робиться на захист їхніх дочок.

2. Дівчата-підлітки є втіленням сексу та сексуальності: в усьому світі, хлопців-підлітків сприймають як хижаків, а дівчат – як потенційних цілей і жертв. Повідомлення на кшталт «не сиди так», «не одягай це», «не розмовляй з ним», «хлопці руйнують твоє майбутнє», сприяють гендерній владі та впливу, одночасно сприяючи гендерній сегрегації для збереження сексуальності дівчат. У деяких місцях дівчата засвоюють ці норми навіть більше, ніж хлопці.

3. Прикривайся та тримайся подалі: через уявлення дорослих про сексуальну вразливість жінок мобільність дівчат майже скрізь набагато обмеженіша, ніж хлопчиків. Як зазначила одна дівчина в Ассуті (Єгипет), «дівчина не може виходити, як хоче, тому що вона дівчина, і якщо дівчина повертається додому пізно, її батьки кричатимуть на неї, однак така поведінка нормальна для хлопця».

4. Хлопці є причиною бід: через занепокоєння дорослих щодо сексуальної вразливості, дівчатам постійно кажуть триматися подалі від хлопців, а якщо вони цього не роблять, їх карають соціальною ізоляцією, «сексуальними звинуваченнями, чутками та натяками». На цю ситуацію скаржаться як хлопці, так і дівчата. У дитинстві вони гралися разом і дружили, але тепер, коли наближається статеве дозрівання, ця дружба вже не є дозволеною.

5. І хлопці, і дівчата знають про гендерно неконформних однолітків: молоді люди (а також деякі батьки) говорили про однолітків, чий інтереси, зовнішній вигляд, одяг та/або зовнішній вигляд були більш типовими для протилежної статі, ніж для їх власної. До такої молоді застосовувалися значні санкції та тиск, щоб вони відповідали статево прийнятній поведінці; а наші кількісні дані показують, що хлопчики навіть менш терпимі до таких однолітків, ніж дівчатка.

Гендерні норми та переконання важливі як для дівчат, так і для хлопців, особливо під час війни. Наслідки для дівчат у багатьох частинах світу включають дитячі шлюби, передчасну вагітність, ризик зараження ВІЛ та інфекціями, що передаються статевим шляхом, вразливість до насильства та депресію. Але всупереч поширеній думці, хлопці теж не залишаються неушкодженими. Через ці переважаючі норми вони залучаються та стають жертвами фізичного насильства набагато частіше, ніж дівчата; вони частіше гинуть внаслідок ненавмисних травм, більш схильні до зловживання психоактивними речовинами та суїциду; і їх очікувана тривалість життя в дорослому віці коротша, ніж у жінок. Такі відмінності соціально, а не біологічно обумовлені. Коли діти дорослішають і стають чоловіками та жінками, вони взаємодіють одне з одним і розвивають власні гендерні уявлення про те, що означає бути хлопчиком чи дівчинкою [15]. Цей процес можна повернути назад шляхом просування гендерних підходів, які можуть покращити добробут хлопців і дівчаток-підлітків у короткостроковій і довгостроковій перспективі.

Особливості розвитку у підлітково-юнацькому віці:

- Підлітки більше реагують на оцінки, які даються їх однолітками та друзями, ніж на оцінки, які вони отримують від батьків і вчителів.
- Відбуваються зміни фізіології організму.
- Відбуваються зміни відносин, що складаються з дорослими людьми й однолітками.
- Відбуваються зміни пізнавальних процесів, інтелекту та здібностей.
- Відбувається процес перебудови і перетворення організму дитини на організм дорослої людини.
- Центр фізичного й духовного життя підлітка переміщається з родини в зовнішній світ.
- Бажання бути схожою/жим на старших юнаків/юнок і дорослих.
- Швидко дорослішати підлітка змушують також обставини життя.
- Хлопці уважно ставляться до фізичного розвитку, а дівчата до зовнішності.
- Хлопці люблять фільми героїчної тематики, а дівчата – любовної.
- Хлопці прагнуть до уміння керувати собою, концентрувати зусилля, витримувати та виносити великі навантаження до здатності керувати діяльністю, домагатись у ній високих результатів)
Дівчата орієнтуються на навчання, різні види занять мистецтвом, домоведення, а також спорт.
- Підліткам, звичайно, подобаються ті предмети, які викладають їхні улюблені вчителі. Відбувається:
  - ✓ формування системи особистісних цінностей;
  - ✓ вибірковість ставлення до людей, оцінки цих людей і самооцінки;

✓ прагнення до самостійної праці та самовираження.

У підлітковому віці досить високого рівня розвитку досягають усі без винятку пізнавальні процеси. Високого рівня розвитку досягає безпосередня й механічна пам'ять, утворюючи разом із досить розвиненим мисленням передумови для подальшого розвитку й удосконалення логічної, значеннєвої пам'яті. Високорозвиненою, різноманітною та багатою стає мова, мислення представлене в усіх його основних видах: наочно-діючому, образному та словесно-логічному.

У цьому віці безліч характерних саме для даного віку протиріч і конфліктів. З одного боку спостерігається інтелектуальна розвиненість підлітків. З іншого боку, виявляється дивна інфантильність цих отроків, які зовні виглядають майже дорослими. Виникає психолого-педагогічна дилема, розв'язати яку може тільки досвідчений дорослий: ставитись до підлітка по-серйозному, тобто по-дорослому, і разом із тим звертатись до нього як до дитини, яка постійно потребує допомоги та підтримки, але зовні при цьому такого «дитячого» звертання не виявляти.

У 5-му класі замість одного вчителя з'являється кілька нових педагогів, у яких, звичайно, досить різні стиль поведінки та манера спілкування, а також прийоми ведення занять. Різні вчителі висувають різні вимоги до підлітків, що змушує їх індивідуально пристосовуватись до кожного нового вчителя. Підлітки більш цінують знаючих учителів, суворих, але справедливих, котрі по-доброму ставляться до дітей, уміють цікаво та зрозуміло пояснювати матеріал, справедливо їх оцінюють, не поділяють клас на «підлабузників» і «нелюбимих». Особливо високо цінується підлітком ерудиція вчителя, його вміння правильно будувати взаємини з учнями.

У віці від 11 до 15-ти років у мотивах діяльності підлітка, у його ідеалах та інтересах відбуваються істотні зміни. У початковий період (11-12 років) багато підлітків дають самим собі в основному негативні особистісні характеристики. Таке ставлення до себе зберігається й надалі, у віці від 12 до 13-ти років. Однак тут воно

супроводжується вже деякими позитивними змінами в самосприйнятті, зокрема підвищенням самоповаги та більш високою оцінкою себе як особистості.

У розвитку рефлексії, тобто здатності усвідомлення підлітками власних достоїнств і недоліків, спостерігається тенденція як би протилежного характеру. На початку підліткового періоду усвідомлюються в основному тільки їхні окремі вчинки в певних життєвих ситуаціях, потім - риси характеру і нарешті - глобальні особистісні особливості.

З віком змінюється і сприйняття підлітками людей, які їх оточують. Еталони міжособистісного сприйняття стають усе більш узагальненими і співвідносяться не з думками окремих дорослих, як це було в молодшому шкільному віці, а з ідеалами, цінностями та нормами. Зміст оцінювальних моральних еталонів продовжує розширюватись і поглиблюватись, вони стають більш тонкими та диференційованими, індивідуально помітними.

Таким чином сучасним підліткам притаманні імпульсивність, швидка зміна настрою, негативізм. Ці якості можуть бути причиною відмови від спілкування зі слідчим/ психологом під час інтерв'ювання і повідомлення необхідної інформації ! [50].

2.6. Інтерв'ювання хлопців та дівчат з вродженими та набутими вадами розвитку, що СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

«Вибухи вже не лякають...»

*Новини страшні, але я
більше не можу плакати»*

Мені здається, я нічого не відчуваю...»

Галина Волошина [51]

При інтерв'юванні хлопців та дівчат, фахівець, який задіяний у цьому процесі, має володіти певними знаннями з норми та патології психофізіологічного розвитку дитини у різних вікових періодах. Інколи він зустрічається з певними видами захворювань, але не завжди в змозі їх ідентифікувати, в силу відсутності певної інформації із сфер психології розвитку, патопсихології тощо. Тому пропонуємо деякий перелік психічних розладів, який зазначений у Міжнародній класифікації хворіб МКХ-10 [52].

Розумова відсталість...

Розумова відсталість визначається як особливість розвитку психіки дитини при органічному ушкодженні центральної нервової системи у внутрішньоутробний період або в період від 1 до 3 років. За розумової відсталості дитина не має достатньо розвинених здібностей до контролю та самоконтролю власною поведінкою, що є наслідком порушення взаємозв'язку між пізнавальними та емоційними процесами або мисленням та емоціями. У дитини спостерігається низький рівень активності й пізнання, її безпосередні потреби та емоційні вияви не підпорядковуються мисленню й, отже, не усвідомлюються і не регулюються самою дитиною. Особливості розумового розвитку дитини проявляються у тому, що їй складно опанувати ігрову діяльність, зрозуміти ролі, правила та норми, які диктуються ігровою ситуацією.

Дитина з порушеннями розумового розвитку більше фіксується на самій грі (на маніпуляції з предметами) і не завжди проявляє ініціативу у сприйнятті ролей, правил та норм.

Симптоми

- зниження інтелекту;
- загальне системне недорозвинення мови;
- порушення уваги, що супроводжується непосидючістю, переключення, труднощами розподілу уваги;
- порушене сприйняття - зниження обсягу сприйняття, сповільненість, фрагментарність;
- некритичність мислення, конкретність;
- пізнавальні інтереси недорозвинені;
- порушена емоційно-вольова сфера, що проявляється в нестійкості емоцій, їх неадекватності.

Розвиток дітей з розумовою відсталістю відбувається зі значним запізненням, що стає особливо помітно, коли звичайна дитина набуває перші мовні і рухові навички - приблизно до третього року життя.

Розумово відсталі діти починають пізніше тримати голову, сидіти, повзати, лепетати, вимовляти перші звуки, слова, фрази. Для

емоційних реакцій властива імпульсивність, відсутність півтонів. Спонування таких дітей примітивні або безцільні. Пізніше виявляється слабкість мислення. Конкретне мислення завжди тяжіє над абстрактним [52; 53; 54].

Розлади, пов'язані з психологічним розвитком...

Згідно Міжнародної класифікації хворіб МКХ-10 розлади, пов'язані з психологічним розвитком поділяються на:

Специфічні розлади розвитку мовлення та мови

Розлади, об'єднані у цьому блоці, мають наступні спільні риси:

- (а) обов'язковий початок у молодшому та старшому дитячому віці;
- (б) порушення або затримка розвитку функцій, які сильно пов'язані з біологічною зрілістю центральної нервової системи, та
- (с) стабільне протікання без ремісії та рецидиву.

У переважній більшості випадків, ці порушення стосуються мовлення, просторового зору та координації рухів. Як правило, затримка або порушення були присутні з самого раннього віку, коли тільки було можливо їх належним чином виявити, та поступово будуть зменшуватися в процесі зростання дитини, хоча незначні вади часто залишаються і у дорослих. Розлади, яким характерне порушення нормального розвитку мовленнєвих здібностей з самого початкового етапу розвитку. Такі стани не обов'язково пов'язані з патологією центральної нервової системи, з анатомічними дефектами мовлення, з розладами функцій сенсорного апарата, розумовою відсталістю або зовнішніми факторами. Специфічні порушення розвитку мовлення та мови часто супроводжуються іншими проблемами, такими як труднощі з читанням та спелінгуванням, відхилення у міжособистісних стосунках, емоційні та поведінкові розлади.

Специфічні розлади розвитку здібностей до навчання

Це розлади, при яких нормальний перебіг процесу набуття відповідних навичок порушується вже на ранніх стадіях розвитку дитини, що не є результатом відсутності сприятливих умов для

навчання або наслідком розумової відсталості, травми головного мозку або захворювання.

Специфічний розлад читання. Основною ознакою є специфічне та істотне порушення розвитку навичок читання, яке не можна просто пояснити раннім ментальним віком, проблемами з зором або поганою методикою викладання. Також може порушуватися здатність розуміння прочитаного, розпізнавання слів, читання вголос, та виконання завдань, пов'язаних з читанням. Труднощі зі написанням слів (правописом) часто пов'язані зі специфічним розладом читання та часто залишаються у підлітковому віці навіть після покращення навиків читання. Специфічному розладу читання частопередує розлад мовлення або мови. У шкільному віці цей розлад часто супроводжується емоційними та поведінковими розладами. Відстале читання».

Специфічний розлад правопису. Основною ознакою є специфічне та істотне порушення розвитку навичок правопису за відсутності специфічного розладу читання, яке не можна просто пояснити раннім ментальним віком, проблемами з зором або поганою методикою викладання. Порушується здатність вимовляти слова по буквам та правильно їх писати. Специфічне відставання у правописі (без розладу читання) через дефекти викладання.

Специфічний розлад здібностей до арифметики. Це специфічний розлад арифметичних навичок, який неможливо пояснити звичайною затримкою розвитку або поганою методикою викладання. Труднощі пов'язані з оволодінням базовими арифметичними розрахунками, такими як додавання, віднімання, множення та ділення, а не більш абстрактними математичними навичками, які пов'язані з алгеброю, тригонометрією, геометрією або вищою математикою. У процесі розвитку:

Змішаний розлад здібностей до навчання: Це недостатньо концептуалізована залишкова категорія, при якій істотно порушені як арифметичні навички, так і читання і правопис. Однак, цей розлад не можна пояснити тільки загальною розумовою відсталістю

або поганою методикою викладання. У дитини з цим видом розладу можуть одночасно виявлятися інші діагностичні критерії

Специфічний розлад розвитку рухової функції. Це розлад, при якому основною ознакою є серйозне порушення розвитку рухової координації, що не можна пояснити загальною інтелектуальною відсталістю або якимось специфічним вродженим або набутим неврологічним розладом. Однак, у більшості випадків ретельне клінічне обстеження виявляє значну незрілість, пов'язану з формуванням нервової системи та психічних функцій, таку як хоресподібні рухи кінцівок або дзеркальні рухи та інші супутні рухові ознаки, у тому числі ознаки порушення тонкої та грубої рухової координації.

Синдром незграбності дитини.

Змішані специфічні розлади психічного розвитку. Це залишкова група розладів, при яких є поєднання специфічних розладів розвитку мовлення, здібностей до навчання та/або моторики, але немає значного переважання жодного з них, щоб установити відповідний діагноз. Ця категорія може використовуватися тільки тоді, коли є виразна сукупність специфічних розладів. Загальним для цих специфічних розладів розвитку є їх сполучення з деяким ступенем загального порушення когнітивних функцій. Таким чином, цю категорію варто застосовувати лише тоді, коли у дитини зустрічаються дисфункції, що відповідають критеріям двох або більше рубрик.

Первазивні (універсально ситуативні) вікові розлади розвитку загального характеру

Група розладів, яка характеризується якісними порушеннями у двосторонній соціальній взаємодії та у моделях комунікації, а також обмеженим, стереотипним, повторюваним колом інтересів та діяльності. Ці якісні порушення є переважаними рисами функціонування особи у всіх ситуаціях..

Дитячий аутизм. Тип первазивних розладів розвитку, який характеризується: (а) наявністю порушеного або дисгармонійного

розвитку, що проявляється у віці до трьох років, та (b) характерним типом психофункціональних відхилень у всіх трьох сферах психопатології: відповідна реакція у соціальних взаємовідносинах, засобах спілкування та дуже обмежена за характером стереотипна поведінка зі сценарієм, що часто повторюється у різних ситуаціях. Крім цих специфічних рис існують і інші неспецифічні проблеми, такі як фобії, розлади сну та проблеми з вживанням їжі, різкі зміни настрою та (направлена на себе) агресія.

Синдром Ретта. Це хворобливий стан невідомої етіології, який до теперішнього часу описаний тільки у дівчат. При ньому, якийсь час хвора дитина розвивається нормально. Потім настає часткова або повна втрата мовних навичок та навиків пересування та використання рук, разом з затримкою збільшення розмірів черепа. Початок має місце, як правило, у віці від 7 до 24 місяців. Характерна також втрата здатності цілеспрямовано рухати руками, стереотипні рухи руками та гіпервентиляція. Соціальний розвиток зупиняється та здатність до гри втрачається, але залишається певний соціальний інтерес. Ознаки атаксії та апраксії починають розвиватися ближче до чотирьох років та часто супроводжуються хореоатетоїдними рухами. Хвороба спричиняє тяжку затримку розвитку.

Інший дезінтегративний розлад у дитячому віці. Це розлад розвитку, що визначається періодом нормального розвитку до його початку, повною втратою протягом кількох місяців раніше набутих навичок, принаймні в деяких сферах розвитку. Як правило, це супроводжується повною втратою інтересу до оточуючого середовища, стереотипними та повторюваними моторними рухами, та з одночасною появою характерних аномалій соціального, комунікативного і поведінкового функціонування. У деяких випадках може здатися, що розлад спричинений енцефалопатією, але необхідно ставити діагноз на основі поведінкових ознак.

Гіперактивний розлад, асоційований з розумовою відсталістю та стереотипними рухами. Недостатньо визначений розлад невідомої нозологічної дії. Ця категорія охоплює групу дітей з тяжкою розумовою відсталістю (КІ

нижчий за 34 бали), у яких спостерігаються проблеми з гіперактивністю та увагою, а також стереотипна поведінка. Таким хворим не показане призначення стимулюючих препаратів (на відміну від тих, у кого КІ знаходиться у нормі) у зв'язку з небезпекою виникнення у них дисфоричних станів (іноді з психомоторною затримкою). У підлітковому віці гіперактивність поступається місцем руховій загальмованості (модель, яка не є характерною для гіпермоторних дітей з нормальним розумовим розвитком). Цей синдром також часто супроводжується різними затримками розвитку, специфічними або загальними. Невідомо, чи є така модель поведінки наслідком низького КІ чи органічного ушкодження мозку.

Синдром Аспергера. Розлад невідомої нозологічної дії, який характеризується тим самим типом якісних порушень двосторонньої соціальної взаємодії, який є типовим для аутизму, разом з обмеженим, стереотипним, повторюваним набором інтересів та дій. Він відрізняється від аутизму перш за все тим, що відсутня загальна затримка розвитку мови або когнітивного розвитку. Цей розлад часто пов'язаний з помітною незграбністю. Дуже часто відхилення залишаються надалі у підлітковому віці та у дорослому житті. Час від часу у дорослому віці можуть бути психотичні епізоди [52].

Розлади поведінки та емоцій, які починаються здебільшого в дитячому та підлітковому віці

Згідно Міжнародної класифікації хворіб МКХ-10 розлади поведінки та емоцій, які починаються здебільшого в дитячому та підлітковому віці поділяються на:

Гіперкінетичні розлади

Група розладів, яка характеризується раннім початком (переважно у перші п'ять років життя), відсутністю витримки у діяльності, яка вимагає використання когнітивних функцій, та схильністю до перескакування з однієї діяльності на іншу, не завершивши жодної, разом з дезорганізованою, слабо регульованою та надмірною

активністю. Можуть додаватися ще інші розлади. Гіперкінетичні діти часто необережні та імпульсивні, схильні до потрапляння у неприємні ситуації та часто мають проблеми з дисципліною через необдумане, а не навмисне порушення правил. Вони спілкуються з дорослими без дотримання соціальних норм, без жодних обмежень та обережності. Інші діти їх недолюблюють, тому вони часто опиняються в ізоляції. Характерним є порушення когнітивних функцій, а також досить часто спостерігається специфічна затримка моторного розвитку та мови. До вторинних ускладнень належать асоціальна поведінка та відсутність почуття власної гідності.

Розлади поведінки

Розлади, які характеризуються повторними та стійкими моделями асоціальної, агресивної або зухвалої поведінки. Така поведінка передбачає істотне порушення соціальних очікувань в залежності від віку; порушення поведінки у цих випадках є серйознішими, ніж просто бешкетування дітей чи підлітків та передбачає стійку модель поведінки (протягом шести місяців або довше). Ознаки розладу поведінки можуть бути симптомами інших психічних розладів, у разі чого переважає основний діагноз. Прикладами поведінки, на основі якої можна встановити такий діагноз, можуть бути часті бійки або жорстоке поводження з ровесниками, жорстокість по відношенню до інших людей та тварин, схильність до пошкодження майна, підпали, крадіжки, постійна брехня, прогулювання школи та втеча з дому, занадто часті та сильні зміни настрою, та непокора. Будь-яка з описаних вище моделей поведінки, якщо вона помічається, є підставою для встановлення діагнозу, але не окремі асоціальні вчинки.

Розлад поведінки в межах внутрішньосімейних стосунків

Розлад поведінки, який включає дисоціальну та агресивну поведінку (та не просто опозиційну, зухвалу, антисоціальну поведінку), яка повністю, або майже повністю, направлена на власний дім та взаємодію з найближчими членами родини або

найближчим оточенням. Однак навіть суттєве погіршення стосунків між батьками та дітьми не є саме по собі достатньою підставою для такого діагнозу.

Асоціальний розлад поведінки. Розлад характеризується поєднанням стійкої асоціальної або агресивної поведінки (яка відповідає усім попереднім критеріям та не є просто опозиційною, зухвалою, антисоціальною поведінкою) зі значними загальними порушеннями у відносинах дитини з іншими дітьми.

Розлад соціальної поведінки. Розлад поведінки, який включає стійку асоціальну або агресивну поведінку (опозиційну, зухвалу, антисоціальну поведінку). Однак ці особи загалом добре інтегровані у своїй групі однолітків. Розрізняють також:

- Розлад поведінки групового типу.
- Групове правопорушення.
- Групова злочинність.
- Групова крадіжка.
- Прогули шкільних занять.

Опозиційно-акцентуований розлад. Розлад поведінки, який виникає переважно у дітей молодшого віку та характеризується помітно зухвалою, неслухняною, антисоціальною поведінкою, яка не включає вчинення злочинів або більш крайні форми агресивної або асоціальної поведінки. Для цього розладу характерні усі критерії для F91, – навіть сильно шкодлива або капризна поведінка не є сама по собі підставою для такого діагнозу. Необхідно обережно використовувати цю категорію, особливо по відношенню до старших дітей, оскільки клінічно істотний розлад поведінки часто супроводжується асоціальною або агресивною поведінкою, яка є сильнішою за звичайну непокору, неслухняність або порушення порядку.

Змішані розлади поведінки та емоцій

Група розладів, яка характеризується поєднанням стійкої агресивної, дисоціальної або зухвалої поведінки з явними та помітними симптомами депресії, тривоги або іншого емоційного

пригнічення. Повинні бути присутні ознаки розладу поведінки у дітей, розладів емоцій у дітей або невротичного діагнозу дорослого типу або розладу настрою).

Депресивний розлад поведінки. Діагностика цього розладу потребує наявності розладів поведінки з постійною депресією, проявом якої є надмірне страждання, втрата інтересу до занять та вміння знаходити задоволення у пправоохоронних органівядкенному житті, почуття особистої провини та безнадії. Можуть спостерігатися порушення апетиту та сну

Емоційні розлади, початок яких специфічний для дитячого віку

Переважно перебільшення стандартних тенденцій розвитку, а не явищ, які самі по собі є якісним порушенням. Відповідність розвитку є основною ознакою для встановлення діагнозу під час визначення різниці між цими емоційними розладами, специфічними для дитячого віку, та невротичними розладами

Тривожний розлад у дітей, пов'язаний з розлукою. Такий діагноз ставиться, якщо в основі тривоги лежить страх перед розлукою, та якщо така тривога вперше виникла у дитини молодшого віку. Від нормального остраху залишитися самотнім це відрізняється тяжким ступенем вираженості, включаючи аномальну для цього вікового періоду тривалість, а також тим, що ця тривожність створює значні проблеми соціального функціонування.

Тривожно-фобічний розлад у дитячому віці. Страху у дитини, які відповідають фазі її вікового розвитку, та виникають (у певній мірі) у більшості дітей, але є аномальними за тяжкістю. Інші страхи, які виникають у дитинстві, але які не є нормальною частиною психологічного розвитку (наприклад, агорафобія), повинні кодуватися відповідною категорією.

Соціальний тривожний розлад у дитячому віці. Для цього розладу характерні обережність з незнайомцями та страх або тривога перед новими, незнайомими або соціально значущими ситуаціями. Ця категорія використовується лише тоді, коли ці

страхи виникають у дітей молодшого віку, мають аномальну тяжкість та супроводжуються проблемами соціального функціонування. Уникнення незнайомих осіб у дитячому та підлітковому віці.

Суперництво між дітьми. Більшість дітей молодшого віку демонструють певний ступінь емоційного порушення після народження в родині другої дитини. Можна ставити діагноз порушення, пов'язаного з суперництвом, лише якщо ступінь або інтенсивність порушення є статистично незвичайними та пов'язані з порушенням соціальної взаємодії. Ревнощі близнюків.

Розлади соціального функціонування, початок яких специфічний для дитячого та підліткового віку

Трохи різнорідна група розладів, що об'єднує порушення соціального функціонування, яке починається у період розвитку, але яке (на відміну від загальних розладів розвитку) не характеризуються очевидно цілковитою недієздатністю до соціальних контактів або дефіцитом, який розправоохоронних органівюджується на усі сфери функціонування. У багатьох випадках провідну роль у етіології відіграють серйозні зміни оточення або нестатки.

Елективний мутизм. Проявом елективного мутизму є постійна відмова дитини розмовляти в специфічних соціальних ситуаціях, в яких від неї таке спілкування очікується. В інших ситуаціях така дитина розмовляти може. Розлад, як правило, пов'язаний з явними особистісними рисами, у тому числі соціофобією, соціальною ізоляцією, схильністю до переживань або супротивом.

Порушення здатності пристосовуватися у дитячому віці. Починається у перші п'ять років життя та характеризується стійкими патологічними змінами моделі соціальних відносин дитини, що пов'язані з емоційним розладом та є реакцією на зміну оточення (наприклад, боязливість та надмірна настороженість, слабка соціальна взаємодія з однолітками,

агресія по відношенню до себе та інших, страждання, та порушення росту у певних випадках). Синдром, як правило, є прямим результатом недоліків в догляді за дитиною, насильством або дуже поганим поведженням.

Використовуйте додатковий код для зазначення супутньої затримки фізичного та розумового розвитку.

Порушення, що проявляються розгальмованістю поведінки в дитячому віці. Особлива модель аномального соціального функціонування, яка виникає у перші п'ять років життя та залишається надалі, незважаючи на значні зміни оточення, наприклад, відсутність селективності у виборі друзів, поведінка, спрямована на привернення уваги та недиференційовано приязне поведження, слабко модульовані соціальні взаємодії з однолітками; в залежності від обставин можуть бути супутні порушення емоцій або поведінки.

Тикозні розлади

Синдроми, основними проявами яких є певна форма тиків. Тик це мимовільний, швидкий, повторюваний, неритмічний моторний рух (зазвичай, з залученням обмеженої групи м'язів) або голосовий акт, який починається раптово та є мимовільним. Вважається, що тики неможливо подолати, але вони можуть бути придушені на певний час, вони посилюються під впливом стресу та зникають під час сну. До розправоохоронних органівюджених простих моторних тиків належать моргання очима, мимовільні повертання голови, знизування плечима та кривляння. До розправоохоронних органівюджених простих голосових тиків належать прочищення горла, гавкання, шморгання носом та шипіння. До загальних складних моторних тиків належать нанесення собі ударів, підстрибування та підскоки. До загальних складних голосових тиків належать повторення певних слів та іноді використання соціально неприйнятних (часто образливих) слів (копролалія), та повторення власних звуків або слів (паліфразія).

Інші розлади поведінки та емоцій, які зазвичай починаються в дитячому та підлітковому віці

Різноманітна група розладів, яку об'єднує лише початок у дитячому віці, але в іншому вони багато у чому відрізняються. Деякі стани представляють чітко визначені синдроми, але інші являють собою лише комплекс симптомів, які вимагають втручання через свою частоту та зв'язок з психосоціальними проблемами, та оскільки вони не можуть бути включені до інших синдромів.

Неорганічний енурез. Неорганічний енурез - мимовільне або навмисне випускання сечі вдень та вночі, яке є ненормальним з точки зору психічного віку особи, не обумовлене відсутністю контролю над функцією сечового міхура внаслідок будь-якого неврологічного захворювання, епілептичного нападу або структурної аномалії сечових шляхів. Енурез може безперервно спостерігатися з самого народження або виникнути після періоду досягнення контролю над цією фізіологічною функцією. В деяких випадках, енурез супроводжується емоційними або поведінковими розладами загального характеру.

Неорганічний енкопрез. Повторювана, навмисна або ненавмисна дефекація, зазвичай з нормальними або майже нормальними випороженнями, у місцях, недоречних для цієї мети з точки зору соціально- культурних переконань особи. Такий стан може бути ненормальним продовженням нормальної дитячої нестриманості, він може характеризуватися втратою контролю після періоду контролю над такою фізіологічною функцією, або це може бути навмисне випороження у неналежному місці, незважаючи на нормальний фізіологічний контроль над кишечником. Такий стан може бути виражений одним симптомом, або він може бути частиною більш широкого розладу, особливо емоційного розладу або розладу поведінки .

Розлад споживання їжі у новонароджених та дітей.

Розлади харчування з різними проявами, які є специфічними саме для немовлят та дітей молодшого віку. У більшості випадків вони включають в себе відмову від прийому їжі та крайню вередливість в умовах забезпечення нормального харчування, достатньо компетентної особи, яка піклується про дитину, та відсутності органічної хвороби. Це може супроводжуватися постійною жуйкою (повторюваним відригуванням без нудоти або захворювання шлунково-кишкового тракту).

Спотворений апетит у новонароджених та дітей. Постійне вживання неїстівних речовин (таких, як земля, крейда тощо). Це може бути одним з багатьох симптомів, які є частиною більш широкого психічного розладу (такого як аутизм), або відносно ізольованою психопатологічною поведінкою; тут класифікується лише останнє. Це явище найчастіше зустрічається у дітей з затримкою розвитку.

Розлади у вигляді стереотипних рухів. Довільні, повторювані, стереотипні, не функціональні (та часто ритмічні) рухи, які не є частиною будь-якого визнаного психічного або неврологічного стану. Якщо такі рухи є симптомами іншого розладу, необхідно кодувати лише загальний розлад. Рухи, що не призводять до самокаліцтва включають: розгойдування тіла, похитування головою, висмикування волосся, накручування волосся, стукання пальцями та змахування руками. Стереотипні рухи, що призводять до завдання собі шкоди, найчастіше включають повторювані удари головою, биття себе по обличчю, тикання пальцем в очі, кусання рук, губ або інших частин тіла. Усі стереотипні розлади рухів, зазвичай, супроводжуються розумовою відсталістю (у такому випадку необхідно кодувати обидва явища). Якщо тикання пальцем в очі характерне для дитини з порушеннями зору, необхідно кодувати обидва діагнози: тикання пальцем в очі у цій категорії та стан зору

відповідним кодом соматичного розладу. Стереотипне порушення, звичка.

Зайкання. Мовлення, яке характеризується частим повторенням або подовженням звуків чи складів або слів, чи частими затримками та паузами, які порушують ритмічний перебіг мовлення. Це може класифікуватися як розлад лише тоді, коли воно є достатньо сильним, щоб помітно порушувати потік мовлення.

Метушливість у мовленні. Швидке мовлення без зупинок у місцях, де мають бути розділові знаки, але без повторень або затримок, настільки виражене, що значно знижує зрозумілість вимовленого. Мовлення нерівномірне та неритмічне, з різкими сплесками, які включають порушені моделі побудови фрази [54].

2.7. Поведінкові прояви ПТСР у хлопців та дівчат під впливом насильства

*“Почалось все дуже просто.
Я лежав десь в темній кімнаті.
Я кричав у надії, що хтось прийде.
Це просто продовжувалось далі.
Якось я перестав кричати.
Я зробив так, ніби мені все одно,
що ніхто не приходить.
Це просто продовжувалось далі.
Якось я взяв за звичку,
коли ображають та ранять, реагувати
так, ніби...
Так, ніби мене це не стосується.
Далі це продовжуватись не може.”*

*Із книги: Перші роки вирішують
(Die ersten Jahre entscheiden)
Erwin Ringel
Verlag Jungbrunnen*

У дітей ПТСР розвивається частіше

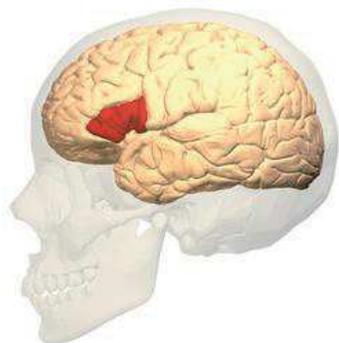
- в інтелектуально слабших дітей
- у дівчаток ніж у хлопчиків
- у пасивних, замкннутих, інертних дітей
- у дітей з відхиленнями у розвитку вегетативної нервової системи
- у інфантильних підлітків
- У дітей, чиї батьки зазнали травматизації та пережили ТПСР

Дослідження, проведені у різних країнах світу, засвідчують що

У яких вимірах можна розглядати ПТСР?

- Фізичний
- Емоційний
- Когнітивний
- Поведінковий
- Духовний

•Часто діти, особливо відразу після травми, мовчать. Це пов'язано з роботою мозку. За словами В. Горбунової, дослідження показують, що травма провокує зміни також в зоні Брока.

Центр **Брока** – це кінетико-моторний вербальний аналізатор, який знаходиться у лобній зоні і у якому переробляється насамперед пропріоцептивна інформація. При ураженні цього центру виникає так звана афазія **Брока**, яка характеризується неможливістю об'єднання окремих мовних рухів в єдиний мовленнєвий акт. Ця зона відповідає за втілення наших образів, почуттів, думок у слова. В. Горбунова так описує цей стан: *“Ви можете почути метафору про “тишу травми”. Йдеться про те, що багато травматичних речей не обговорюються. Фактично, у людей немає нейробіологічних можливостей розповісти про те, що відбулося”* [55].

До прикладу наводимо спогади української волонтерки, яка описує стани дітей з Бучі, що зазнали катувань та насилля російськими військовими.

Не знаю з чого почати... майже цитую очевидицю, яка вчора повернулась з Польщі в Україну. ...ми волонтери, - каже вона. На днях ми привезли допомогу в польську дитячу лікарню, де знаходились на лікуванні наші українці: наші діти з Ковеля, а туди їх привезли з Бучі. Всім до 14 років. Дівчатка, хлопчики. Хтось з родичами, хтось сам. Без зубів...бо вибили
Понівечене тіло...результат катувань і знуцань...
Зашиті статеві органи і не лише...наслідок гвалтувань...
Не розмовляють...німі...результат психотравми, не можуть психологи розговорити...мовчать як німі...їм 14 років, а вони замовкли!!!!!!!!!!!!
Вийшов лікар, поляк 65 років і каже, що нічого подібного не бачив за життя...на питання Наталії, (очевидиці)
- чи могли це зробити люди????, він відповів, що могли, але вони б мали бути під граничним наркотичним впливом, бо одночасно в одному місці не могло випадково опинитись 1000 педофілів. А вони,блядь, всі одночасно опинились... у нас під Києвом!!! Як????
- У мене питання: «Ця нація вся з педофілів????? Чи може вони їм у сухпайки додавали наркотики??? Чи може ця нація вся з наркоманів?? ...у неї посивіли брови, а в мене потемніла кров.... Занавіс...
Сохранить лицо путіну, говорит Макрон??? на х..й в польскую больницу, там его лицо...

А далі наводимо приклади відреагування та поведінки дітей, які зазнали сексуального насильства або стали його свідками.

Відчуження та ізоляція від довкілля у плані фізичної та соціальної дійсності

- Відсутність захоплення;
- Відстороненість;
- Зануреність в спогади

Почуття незахищеності і безпомічності

світ- джерело зловістих, непередбачених, загрозливих подій.

Поява регресивних симптомів!!!!

Тривога про майбутнє, очікування "поганого", страх змін

Почуття вкороченого майбутнього.

"В мене не буде довгого життя, сім'ї, кар'єри, дітей ..."

Стан позначається на поведінці в садку, школі, сім'ї

Сором, низька самооцінка і почуття провини

- Проявляється у страхові саморозкриття, і блокуванні спонтанної активності
- Важко висказати власну думку
- Мають відчуття власної вини, зате, що залишились живими, а їхні однолітки загинули *(це захисна реакція, що зменшує тривогу)*

• Інша форма відреагування - підвищена реактивність, збудливість, зміни в поведінці;

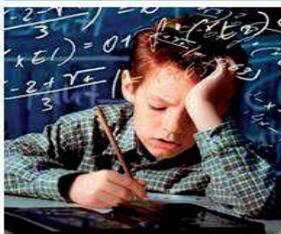
Гнів, агресивність

- Фрустровані базові потреби безпеки та захисту.
- Така фрустрація викликає гнів і відкриту агресію.
- Не маючи джерела, що викликає агресію, діти вибирають собі ціль (іншу дитину або тварин)

• З'являються проблеми мисленнєвої сфери, погіршення успіхів у навчанні, зниження рівня концентрації уваги, пам'яті, аналізу та синтезу

Проблеми пам'яті, уваги, навчання

Травматичний досвід постійно актуалізується!!!!

Значна частина енергії дитини скерована на опір цим тенденціям і на блокування болючих емоцій.

Це відбивається на пізнавальній діяльності:

- **увага розсіюється**
- **важко зосередитись**
- **знижується об'єм пам'яті**
- **звужується мислення**

• Діти також можуть повторювати травматичний сюжет в іграх. Наприклад, якщо травму спричинила автокатастрофа, вони можуть бавитися іграшковими автівками, імітуючи аварії. Якщо діти пережили бомбардування, можуть бути ігри на цю тему.

Травматичні ігри та дії, що постійно повторюються

1. Здорова дитяча гра супроводжується позитивними емоціями і задором
(на відміну від травматичної)

2. Імітаційна гра слугує розвитку і соціалізації та є креативною.
Триває від 3 до 12 років

(травматична є монотонною, не імпровізованою і в точності повторюється. Може тривати до більш зрілого віку та в дорослості переходити у антисоціальний стиль життя)

• Діти можуть бачити світ з позицій військового часу і ніколи не повернутись до світосприйняття з позицій мирного часу.

Деформація картини світу

Після травми картина світу дитини деформується!

Світ – джерело зловістих подій, а людина в ньому – безпомічна жертва.

Формується особистісна структура, позбавлена свободи вибору, блокуюча життєві сили.

- Дітям можуть снитися сни на тему події, яка їх травмувала.

Травматичні сновидіння та розлади сну

Травматичні повторюванні сновидіння – ознака невідпрацьованого травматичного досвіду!!!

В такому сні проявляються:

- тяжкі емоції,
- крик,
- плач,
- вскакування з ліжка,
- ходіння у сні...

- Коли ми спостерігаємо протестну поведінку підлітків, задаймося питанням, що вони пережили такого, про що ми не знаємо?

Невиплакане горе

Переживання втрат всередині
або
протестна поведінка

- Можуть спостерігатись **спогади про травмівну подію та навіть так звані флешбеки** (спогади такої інтенсивності, що людина начебто знову потрапляє в ситуацію травми).

Різного роду страхи

Страх виконує захисну функцію !!!

В різному віці є вікові "нормативні страхи".

На відміну від них травматичні невротичні страхи мають:

- панічну інтенсивність,
- тривалі по часу,
- деструктивні за характером.

У дітей часто є страхи, успадковані від батьків!!!

- Коли дитина часто хворіє, ми рідко маємо думки про психосоматичні розлади, які зачасту є свідченням посттравматичного стану і є формою відреагування пережитого.

Психосоматичні розлади

- Логоневроз
- Енурез
- Енкопрез
- Бронхіальна астма
- Нейродерміти...

“Якщо ви помічаєте таку поведінку чи стани, найкраще відправити дитину до фахівця, аби він провів обстеження та надав допомогу. У кожному випадку все дуже індивідуально. І психолог і слідчий, навіть якщо він має найкращі спонуки допомогти дитині, не завжди може це зробити. А часом може ненавмисно нашкодити, просто через те, що не розуміє нейробіологію травм” (Горбунова) [4].

Таким чином, враховуючи усі умовності стану дитини **під час інтерв'ювання (допиту) дитини:**

1. Необхідно уникати ситуацій, які можуть тригерити дитину, особливо якщо вона бурхливо реагує на щось специфічне, що обговорюється.

2. У випадку сильних емоційних реакцій, якщо дитина засмучена чи налякана, її краще відвести в тихе безпечне місце, де вона може заспокоїтися.

3. Варто проводити інтерв'ювання лише в тому випадку, якщо дитина готова це робити.

“Не варто тиснути та наполягати: “Розкажи, що сталося, тобі стане легше”. Натомість, можна сказати: “Якщо ти захочеш

поговорити, то я готовий тебе слухати”. Тобто варто створити таку ситуацію, де би дитина змогла розкритися” (Горбунова) [4].

4. Вкрай необхідно гарантувати конфіденційність історії. Травму не можна розголошувати. Якщо дитина захоче, щоби про це знали, вона сама розкаже. Ризик у тому, що підлітки бувають не дуже толерантними, вони можуть навмисно або ненавмисно зробити боляче дитині, яку й так травмували.

5. Треба знати, до кого можна скерувати дитину в місті, селі чи онлайн, аби вона мала можливість отримати підтримку й допомогу фахівця. (Йдеться про фахівця з відповідною освітою та навичками: психолога, психотерапевта, психіатра, які мають компетенції працювати власне з такою категорією потерпілих) [4].

Якщо вчинки однолітків чи дорослих (переважно ненавмисні) тригерять дитину чи підлітка, то ті ніби повторно переживають подію, яка їх травмувала. У них можуть бути спогади або сильніше повторне переживання (флешбек). В останньому випадку дитина або підліток не розуміють, що вони перебуває тут і зараз, а знову потрапляють в травму – і захищаються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Католик Г. В. І. О. Корнієнко. Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим. Науково-методичний збірник. Вид. 2-ге, доповнене. Львів : Червона калина, 2003. 245 с.

2. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика: монографія за заг. ред. Г. В. Католик. Львів: Астролябія, 2009. 216 с.

3. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях: монографія за заг.ред. Г. В. Католик. Львів: Астролябія, 2012.

4. Що можна й не можна робити, якщо в дитини психологічна травма. Пояснює психотерапевтка. Інтерв'ю з В. Горбуною

<https://nus.org.ua/articles/shho-mozhna-j-ne-mozhna-robyty-yakshho-v-dytyny-psyhologichna-travma-poyasnyuye-psyhoterapevtka/>

5. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Л. Туриніна. К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. 160 с.

https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/psiholog_travm.pdf

6. Католик Г. В. Концепція Я дитячого практичного психолога: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 311 с.

7. Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном <https://studfile.net/preview/5394058/page:23/>

8. Вікові особливості http://zhvyрка-school.lviv.sch.in.ua/uchnyam/vikovi_osoblivosti

9. Батрин Н. В. Стратегії та методи вирішення гендерних конфліктів/ [Електронне джерело]. Спосіб доступу: http://dspace.tneu.edu.ua/bitflow/316497/13562/1/Гендери_Конфлікти_.PDF.

10. Colarossi LG, Eccles JS. A prospectivestudyofadolescents’peer support: Genderdifferencesandtheinfluenceofparentalrelationships. *Journal ofYouthandAdolescence*. 2000;29:661–678. [Google Scholar]

11. Бортнік С. М. Вирішення конфліктів у діловому спілкуванні в умовах гендерної нерівності / С. М. Бортнік, М. В. Саган // Економічний форум. – 2014. №2. С.272–285 [Електронний ресурс]. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2014_2_47

12. Ворона М. В. Гендерні стереотипи: сутність, функції, наслідки / М. В. Ворона // Статистика України. 2010. № 4. С. 71–74.

13. Соціалізація хлопців-підлітків. Особливості гендерної соціалізації хлопців підліткового віку. Херсонський державний університет. <https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/>

14. Мельник Т. Гендерний аналіз українського суспільства. К., 1999. Стр. 190-93

15. Головніва І.В. Гендерна ідентичність: тенденції змін. Монографія. Харків, 2006. 312 с. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/lnshi31/0025870.pdf>

16. Ткалич М. Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій. Монографія. Київ-Запоріжжя. 2015. 316с.
17. Виконавець Т. В. Гендер і сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 1999. 380с.
18. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї Навчальний посібник Луцьк Вежа-Друк 2015. 364с.
19. Говорун Т.В., Кікінеджи О.М. Гендерна психологія: навчальний посібник. Тернопіль: Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
20. Городнова Н. М. Гендерний розвиток особистості. Методичний посібник. К.: Шк. Сент , 2008. 128 с.
21. Фролов П. Віват, андрогін! («Справжній чоловік» та «ідеальна жінка» — це терміни Торі щодо гендерних ролей). Освіта гендерної рівності в Україні. Директор школи No33. 2000 р. 1-8 с.
22. Bassoff ES, GlassGV. Therelationshipbetweensexrolesandmentalhealth: A meta-analysisof twenty-six studies. Counseling Psychologist. 1982;10:105–112.
23. Дерусова HYPERLINK «<https://nv.ua/ukr/dnipro/nadnipropetrovshchini-poproshchalisya-z-innoyu-derusovoyu-50241973.html>»
24. Bem SL. Theme asurementof psychological and roguny. Journal of Consultingand Clinical Psychology. 1974;45:155–162.
25. Тимчасовий перелік військово-облікових спеціальностей рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14#n14>
26. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>
27. Гриценко Г. Гендер в деталях. <https://genderindetail.org.ua/library/authors/ganna-gritsenko.html>

28. В Україні зафіксували гострий дефіцит справжніх чоловіків
Українська правда, 16.05.2013:
<https://life.pravda.com.ua/society/2013/05/16/128600/>

29. Другий сплеск після 2014: скільки жінок служать у ЗСУ і скільки з них — на передовій // 24 канал, 24.06.2020: https://24tv.ua/drugiy-splesk-pislya-2014-skilki-zhinok-sluzhat-zsu-skilki-nih_n2103822

30. На згадки про жінок-військовослужбовиць у медіа припадає лише 5 % — дослідження ІМІ // Інститут масової інформації, 15.10.2021: <https://imi.org.ua/monitorings/na-zgadky-pro-zhinok-vijskovosluzhbovyts-v-media-prypadaye-lyshe-5-doslidzhennya-imi-i41836>

31. Примач М. Войовниця, волонтерка, активістка: як змінився образ жінки в українських медіа після повномасштабного російського вторгнення. Студентське дослідження // Медіакритика, 30.06.2022: <https://www.mediakrytyka.info/ohlyady-analytika/voyovnytsya-volonterka-aktyvistka-yak-zminyvsya-obraz-zhinky-v-ukrayinskykh-media-pislya-povnomasshtabnoho-rosiyskoho-vtorhnennya-studentske-doslidzhennya.html>

32. Моїй дитині вже 25, тому ми разом зібралися і пішли у військкомат — журналістка, яка вступила до тероборони // Громадське радіо, 13.04.2022: <https://hromadske.radio/podcasts/40-novi-20/moiy-dytyni-vzhe-25-tomu-my-razom-zibralsia-i-pishly-u-viys-kkomat-zhurnalistka-iaka-vstupyla-do-teroborony>

33. Конвенція про права дитини
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

34. Закон України про охорону дитинства. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

35. ЮНІСЕФ. Приховані на виду: статистичний аналіз насильства над дітьми» вересень (2014 р.), с. 206; Дослідження Генерального секретаря ООН щодо насильства над дітьми (2006), С. 12.

36. Міжнародний комітет спасіння та ЮНІСЕФ (2012). Допомога дітям, потерпілим від сексуального насильства: Рекомендації для надавачів послуг у сфері охорони здоров'я та

психосоціальних послуг в умовах гуманітарної допомоги. Нью-Йорк: МКС, ЮНІСЕФ, С. 25.

37. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

38. Чекстере О.Ю. Погляди Ж.Піаже на особливості егоцентризму дитячого мислення / Оксана Чекстере // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. академіка С.Д.Максименка. К.: Главник, 2008, Том X. Частина 8. С.632-642. <https://lib.iitta.gov.ua/4976/1/>

39. Неомагія і магічне мислення що це, коли з'явилося, як позбутися, подолати <https://babyrest.com.ua/neomagija-i-magichne-mislennja-shho-ce-koli-z/>

40. Чи існують відмінності між хлопчиками і дівчатками? https://stud.com.ua/76566/psihologiya/isnuyut_vidminnosti_hlopchikami_divchatkami

41. Особливості розвитку мовлення у дівчаток і хлопчиків http://brovary-dnz-vitryla.edukit.kiev.ua/storieka_fahivcy/vchimosya_praviljno_govorit/o_soblivosti_rozvitku_movlennya_u_divchatok_i_hlopchikiv/

42. Чи існують відмінності між хлопчиками і дівчатками? URL:https://stud.com.ua/76566/psihologiya/isnuyut_vidminnosti_hlopchikami_divchatkami

43. Stsenotes https://studme.org/306842/pedagogika/stsenotest_sce_no_test

44. Д-р Мартін Kalf. Історія Інституту соціальних досліджень Sandplay терапія <https://pisok.com.ua/history.html>

45. Як правильно будувати бесіду під час терапії з піском <https://dytpsyholog.com/2015/>

46. Boat B., Everson M. (1986), Using Anatomical dolls: guidelines for interviewing young children in sexual abuse investigations. Department of Psychiatry University of North Carolina.

47. Bourg W., Broderick R, i in. (1999), A Child Interviewer's Guidebook. Sage Publications, Thousand Oaks.

48. Назаров О.А. Анатомічні ляльки як техніка роботи психолога з дітьми та психологічна особливість отримання правдивих свідчень від дітей по злочинах, які були відносно них скоєні (сексуальне, психологічне, фізичне насильство тощо) або свідком яких вони були / О.А. Назаров. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: Електронний журнал / [редкол.: Назаров О. А. (голов. ред.) та ін.]. К., 2023. № 1 (23). Дата публікації: 16.07.2023. URL: <http://surl.li/jdlgw> (дата звернення: 16.07.2023).

49. МОЗГОВА В. Тактико-психологічні особливості допиту неповнолітніх, які постраждали від сексуального насильства. Науковий часопис Національної академії прокуратури України 4'2015. С.94-104.

50. Вікові особливості http://zhvyrka-school.lviv.sch.in.ua/uchnyam/vikovi_osoblivosti/

51. Емоційне оніміння: психічний розлад чи реакція на стрес? <https://ukr-ednist.com.ua/emocijne-oniminnya-psyhichnyj-rozlad-chy-reakciya-na-stres/>

52. Дитина з порушенням розумового розвитку

<http://dyvokray.org.ua/diti-z-osoblivimi-potrebami/65-ditina-z-porushennjam-rozumovogo-rozvitku>

53. Розумова відсталість <https://doc.ua/ua/bolezn/umstvennaya-otstalost>

54. Законодавча база МКХ-10 <http://kod.poltavalk.com.ua/mkxh>

РОЗДІЛ 3

**Католик Г.В., Захарова О.В., Броневицька О.М.
СУЧАСНІ МОДЕЛІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ ХЛОПЦІВ ТА
ДІВЧАТ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ЗАЗНАЛИ
СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА**

3.1. Міжнародні стандарти та український досвід інтерв'ювання хлопців і дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального та інших видів насильства

*Діти залежать від дорослих,
які мають допомогти їм
відновити події в пам'яті.*

Основним джерелом доказів у кримінальних провадженнях щодо **Сексуального насильства над неповнолітніми, пов'язаного із збройним конфліктом** (СНПК) наразі є показання, отже під час розслідування допит неповнолітніх потерпілих відіграє ключову роль. Під час проведення вищезазначеної слідчої (розшукової) дії, уповноважені особи повинні керуватися нормами національного законодавства та міжнародного права, а також враховувати найкращі міжнародні практики. Саме тому окремої уваги потребує дослідження національних та міжнародних стандартів під час проведення такого виду допиту в межах здійснення досудового розслідування таких кримінальних проваджень.

За повідомленнями Офісу Генерального прокурора станом на 1 вересня 2023 р. прокурори встановили 231 факт сексуального насильства, вчиненого в умовах конфлікту. На разі зафіксована найбільша кількість випадків сексуального насильства у Херсонській області – 69. Щодо інших областей, то за даними ОГП найбільша кількість випадків сексуального насильства є у Київській, Донецькій, Харківській, Запорізькій областях. На жаль, серед них також зафіксовано 13 випадків сексуального насильства щодо неповнолітніх.

Сексуальне насильство означає будь-який статевий акт, спробу домогтися статевого акту, небажані сексуальні коментарі або домагання, торгівлю людьми чи інші дії, які спрямовані проти сексуальності особи, з застосуванням примусу будь-якою людиною, незалежно від її стосунків із потерпілою особою у будь-якій обстановці.

Гендерно-зумовлене насильство – це насильство, яке призводить або може призвести до фізичної, сексуальної чи психологічної шкоди або страждань, зумовлене гендерною дискримінацією, очікуваннями щодо гендерних ролей та/або гендерними стереотипами або спричинене різним статусом влади за ознакою статі. Об'єднаний термін сексуальне та гендернозумовлене насильство (СГЗН) відображає подвійну природу цього типу насильства: як сексуального насильства, так і форми дискримінації. СГЗН може бути направлене як проти жінок, так і проти чоловіків, хоча жінки частіше стають потерпілими від цієї форми насильства. СГЗН включає в себе звалтування, спроби звалтування, усі форми сексуального насильства, сексуальні погрози, домагання, експлуатацію або приниження, примусову вагітність, примусову стерилізацію, примусовий аборт, торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, сексуальне рабство та калічення жіночих статевих органів [2, с. 73].

В процесі допиту неповнолітніх, постраждалих від СНПК важливо застосовувати міжнародні стандарти захисту прав та інтересів дітей, що містяться в джерелах «жорсткого» (обов'язкового) права, до яких належать міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, що є частиною національного законодавства та джерела «м'якого» права, до яких належать стандартні правила, керівні принципи, спостереження, дослідження авторитетних міжнародних організацій, що носять рекомендаційний характер, але за своєю природою та суттю є важливими для дотримання в питаннях захисту прав та інтересів дітей. Серед джерел «жорсткого» права виділяють такі:

- 1) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року (ратифікований у 1973 році);
- 2) Конвенція ООН про права дитини 1989 року (ратифікована у 1991 році);
- 3) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ратифікована у 1997 році);

4) Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифікована у 2012 році);

5) Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (ратифікована у 2022 р.).

До джерел «м'якого» права відносять:

1) Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила» 1985 року);

2) Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Рядські керівні принципи» 1990 року);

3) Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя («Віденські керівні принципи», Резолюція ЕКОСОП No 1996/13 1996 року);

4) Керівні принципи ООН щодо судочинства у питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (Резолюція ЕКОСОП No 2005/20 2005 року);

5) Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини (прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року) [12].

Проте, на нашу думку, більшої уваги під час розслідування СНПК заслуговують саме Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року (далі-Конвенція) та Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р., якими безпосередньо регламентовано визначення сексуального насильства [3] порядок розслідування зазначеної категорії злочинів, і які, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України [10] та ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 року «Про міжнародні договори України» [15], як чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України і повинні застосовуватися у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. До

того ж, відповідно до ч. 4 ст. 9 КПК, у разі, якщо норми КПК суперечать міжнародному договору – застосовуються положення відповідного міжнародного договору України. Отже, у разі суперечностей між нормами КПК, які регламентують порядок проведення допиту та порядок проведення опитування, які передбачені Конвенціями – повинні застосовуватися норми останніх [17, с. 275].

З моменту ратифікації Україною 20.06.2012 року зазначеної Конвенції [16], наша держава взяла на себе певні зобов'язання, в тому числі і щодо вжиття необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення проведення розслідування та кримінального провадження в найкращих інтересах та з повагою до прав дитини, зокрема і під час отримання показань від таких осіб.

Так, відповідно до ст. 35 Конвенції, кожна сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- a) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- b) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та облаштованому для цих цілей приміщенні;
- c) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- d) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- e) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- f) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше [9].

В національному законодавстві проведення допиту неповнолітніх регламентується в першу чергу п.п. 11, 12 ч.1 ст. 3 КПК; ст. ст. 223-227 КПК, главою 38 КПК.

За загальним правилом, допити неповнолітніх проводяться слідчими та дізнавачами, що уповноважені на розслідування відповідних кримінальних правопорушень згідно зі ст. 216 КПК України, проте після початку повномасштабної військової агресії в Україні розповсюдженою стала практика, коли збирання фактичних даних вчинення воєнних злочинів, зокрема і СНПК, здійснюють не лише представники органів правопорядку, а і неурядові організації, що взагалі суттєво допомагає у виявленні важливої для слідства інформації, однак з метою уникнення: додаткової психологічної травматизації потерпілих; відмови надавати ними показань та співпрацювати зі слідством; нівелювання в подальшому доказової сили таких показань, на нашу думку, бажано, щоб такі допити здійснювалися саме представниками органів досудового розслідування, адже по вказаній категорії злочинів, дуже часто обвинувачення ґрунтується лише на показаннях потерпілого, тому вкрай є важливим, щоб вони були зібрані максимально якісно. Відповідно до ч.2 ст.484 КПК України, у тому разі, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо неповнолітнього, або якщо воно здійснюється щодо декількох осіб, з яких хоча б одна є неповнолітньою, його має вести слідчий чи дізнавач, які спеціально уповноважені керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. При цьому, наявність відповідної психологічної або педагогічної освіти у слідчого та дізнавача не є обов'язковим критерієм закріплення їх за лінією неповнолітніх. Однак такий підхід не враховує навичок слідчого та дізнавача, а враховує лише волю керівника органу досудового розслідування. До того ж, допит можуть проводити окрім слідчого та дізнавача також прокурори (п.4 ч.2 ст. 36), керівники органу досудового розслідування (п.6 ч.2 ст. 39 КПК), оперативні працівники за дорученням слідчого чи прокурора (ст. 41 КПК) та судді (ст. ст. 225, 232 КПК). Спеціальних вимог до таких осіб КПК не встановлює, попри те, що відповідно до п.п. с та d ст. 35 Конвенції, держави які ратифікували Конвенцію, зокрема і Україна, зобов'язані вжити необхідних законодавчих або інших

заходів для забезпечення: проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей та проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно [18, с. 331]. Опитування слідчих та дізнавачів, які розслідують СНПК, а також вивчення відповідних матеріалів кримінальних проваджень засвідчило про намагання максимального врахування національними практиками цих вимог під час розслідування СНПК, але звісно лише там, де існує реальна така можливість. Вважаємо, що контроль за дотримання Конвенції в частині вимог щодо осіб, які уповноважені проводити допити неповнолітніх повинно здійснюватися Департаментом протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора, який здійснює координацію розслідування всіх воєнних злочинів, в тому числі й злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством в умовах збройного конфлікту. В межах цього департаменту створено управління процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані із сексуальним насильством, яке вже сьогодні по суті виконує ці функції.

Відповідно до ст. 224 та ст. 225 КПК допит за загальним правилом повинен проводитися за місцем проведення досудового розслідування або у судовому засіданні в місці розташування суду, проте законодавець передбачає можливість проведення виїзних судових засідань (ч.3 ст. 225) а також дозволяє проводити допити і в інших місцях за погодженням із особою, яку мають намір допитати (ст. 224 КПК). Допити неповнолітніх, які стали жертвами СНПК, по можливості повинні проводитися завжди в спеціально облаштованих приміщеннях, які враховують усі потреби дітей та сприяють ефективності здійснення досудового розслідування («зелені кімнати» [11], «кризові кімнати, дружні для дитини» [1], центри «барнахус» [7]), оскільки це по-перше не суперечить вимогам чинного законодавства, а навпаки узгоджується з вимогами п. б ст. 35 Конвенції, де встановлено обов'язок проводити

опитування дитини, у спеціально обладнаному та облаштованому для цих цілей приміщенні. Окрім того, враховуючи вимоги ст. 23 КПК «Безпосередність дослідження показань, речей і документів», вважаємо за доцільним, з метою мінімізації повторної травматизації неповнолітніх та задля виконання вимог п. с ст. 35 Конвенції (проводити якомога меншу кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження) рекомендувати практичним працівникам звертатися до слідчих суддів з клопотанням про проведення виїзних судових засідань в спеціально-обладаних приміщеннях для здійснення допитів неповнолітніх свідків та потерпілих в порядку ст. 225 КПК або проводити такі допити у режимі відеоконференції під час досудового розслідування в порядку ст. 232 КПК [17, с. 277]. Відмітимо, що натепер це один із стандартів проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітнім, який унормовано Наказом [13] у межах запровадженого з 01 червня 2023 року в Житомирській, Львівській, Кіровоградській, Черкаській, Чернівецькій областях та місті Києві пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини. Зокрема, проводити слідчі (процесуальні) дії не лише за місцем здійснення досудового розслідування, зокрема в умовах, дружніх до дитини, за а) методикою "Зелена кімната" та б) в спеціально облаштованому приміщенні, в) в іншому місці за погодженням особи, яка бере участь у слідчій дії, г) на базі спеціально облаштованих приміщень центрів з надання безоплатної правничої допомоги, г) приміщенні органу досудового розслідування, дізнання, прокуратури.

За загальними правилами, закріпленими в ст. 223 КПК, проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного. Відповідно до п. а ст. 35 Конвенції, опитування дитини необхідно проводити без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам. Щодо тривалості проведення допиту

малолітньої або неповнолітньої особи, то він не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день, що повністю узгоджується з нормами національного законодавства. Стандартом є визначати тривалість допиту неповнолітнього з огляду на його вік, індивідуальні особливості, інтереси та потреби [13].

Відповідно до ч. 3 ст. 223 КПК, слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені Згідно зі ст. 226 КПК, допит неповнолітніх, обов'язково проводиться у присутності законного представника. Про необхідність залучення законного представника дитини під час її опитування або, де це доцільно, дорослого, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше, йдеться і в п f ст. 35 Конвенції. В якості законних представників відповідно до ст. 44 КПК можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності - опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний. Також під час проведення допиту неповнолітніх відповідно до ст. 226 КПК обов'язково повинен бути присутній педагог чи психолог, а у разі необхідності – лікар. Крім того, прокурори, слідчі, дізнавачі повинні і самі володіти навичками роботи із психологічно вразливими потерпілими в спосіб, що максимально зменшуватиме травматизацію особи через важкі спогади. Цим навичкам вони навчаються у практикуючих психологів під час підвищення своєї кваліфікації, зокрема в Тренінговому центрі прокурорів України. Відмітимо, що особливо важливе положення про те, що слід проводити з урахуванням рекомендації психолога всі слідчі (процесуальні) дії за участю неповнолітнього *слідчим, дізнавачем (прокурором) тієї самої статі* [13]; утім, саме для СНПК це не завжди коректно, *адже постраждалий (при можливості, у*

відповідному віці та психоемоційному стані) повинен мати можливість сам обрати, з особою якої статі йому легше комунікувати.

Оскільки в законі відсутнє точне визначення, кого саме слід розуміти під педагогом чи психологом, тому цілком *доречним є залучення до допитів осіб з відповідною (психологічною або педагогічною) освітою.* Педагог, психолог або лікар (якщо вони залучаються для допиту неповнолітнього підозрюваного), в кримінальному процесі набувають статус «спеціаліста», який регламентований ст. 71 та 72 КПК України. Стандартом у межах пілотного проєкту наразі є залучення до кримінального провадження, незалежно від віку неповнолітнього, психолога, що має відповідну фахову кваліфікацію, у тому числі психологів системи освіти, соціальної сфери та поліції (враховуючи міжнародні стандарти щодо їхньої кваліфікації - дитячі психологи); за потреби залучення їх як спеціалістів [13].

Наразі прокурори та слідчі скеровують потерпілих до державних установ та неурядових організацій, що сприяють в отриманні психологічної, медичної та юридичної допомоги, а також соціальної підтримки, оскільки мають контакти широкого кола організацій, залучених до надання цих послуг, інформують про них й за необхідності перенаправляють потерпілих (виключно за наявності згоди останніх). З цією метою слідчі надають потерпілим спеціально розроблені пам'ятки із описом широкого спектру можливої допомоги та контактів для звернення за її наданням. Окрім того, 07.02.2023 року був підписаний Наказ *«Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги»*, відповідно до якого в Дніпропетровській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській, Чернігівській області та м. Києві, розпочався пілотний проєкт, який передбачає: введення Координаційним центром Реєстру психологів, можливість залучення слідчим,

дізнавачем, прокурором, слідчим суддею, судом психолога через регіональний центр на підставі відповідного запиту [14]. Станом на 22.02.2023 в реєстрі було зареєстровано 158 психологів, регіональним центром було видано 126 доручень, а загальна кількість дітей, з якими було проведено слідчі (розшукові) дії за участю залучених психологів становила 186. Крім того, у межах пілотного проєкту як стандарт закріплено забезпечити проведення з неповнолітнім роботи дитячим психологом щодо його психологічного стану, за результатами якої надавати письмові рекомендації про можливість здійснення з ним слідчих (процесуальних) дій, а також проводити процесуальні дії за участю неповнолітніх - свідків чи потерпілих без необґрунтованих затримок після подій, які стали предметом провадження, однак з урахуванням психологічного стану неповнолітнього та рекомендацій психолога щодо можливості проведення з ними процесуальних дій [13].

Відповідно до ст. 103 КПК, процесуальні дії під час кримінального провадження можуть фіксуватися:

- 1) у протоколі;
- 2) на носії інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії;
- 3) у журналі судового засідання.

Законодавець також конкретизував у ст. 224 КПК, що під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис. Якщо допит неповнолітнього фіксується у протоколі, то останній повинен бути складений відповідно до ст. 104 КПК. Фіксація допитів, які проводяться в спеціально обладнаних приміщеннях для проведення допитів неповнолітніх («зелені кімнати», «кризові кімнати, дружні для дитини» [1], центри «барнакус» [7]), здійснюється за допомогою технічних заходів. Така форма фіксації повністю узгоджується з вимогами ч. 2 ст. 35 Конвенції, відповідно до якої держава повинна вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття

таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства. До того ж, наразі, в умовах воєнного стану, суд, за національним законодавством, наділений правом обґрунтовувати свої рішення показаннями, наданими під час допиту слідчому чи прокурору потерпілим, але виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації (ст. 615 КПК України) [4]. Однак, незважаючи на те, що вищезазначена норма регулює порядок проведення слідчої (розшукової) дії під час особливого режиму, вона не виключає правового впливу та відповідної процедури допиту за ст. 225 КПК України [6]. *Особливе значення ці норми мають стосовно дітей, і є підтримувана на рівні Верховного Суду практика оцінки як легітимної відмови від допиту дітей-потерпілих, зокрема, від сексуальних злочинів* [5].

Підсумовуючи аналіз процедури проведення допитів неповнолітніх, що постраждали від СНПК, *можемо зробити висновок, що в цілому норми національного законодавства відповідають міжнародним стандартам проведення таких видів допитів*, окрім вимог, що регламентовані в п. с, d, e, ст. 35 Конвенції. До внесення відповідних змін до КПК, пропонуємо задля усунення вищезазначених прогалин та з метою мінімізації повторної травматизації неповнолітніх, що постраждали від СНПК, слідчим, дізнавачам та прокурорам за можливості звертатися до слідчих суддів, які пройшли спеціальну підготовку щодо проведення таких допитів, з клопотанням про проведення виїзних судових засідань до спеціально обладнаних приміщень («зелені кімнати», центри «барнахус», «кризові кімнати, дружні до дитини») для здійснення допитів неповнолітніх свідків та потерпілих в порядку ст. 225 КПК або проводити такі допити у режимі відеоконференції під час досудового розслідування в порядку ст. 232 КПК, з урахуванням вимог ст. 615 КПК України.

Слідчим, дізнавачам та прокурорам рекомендовано змінити підходи в проведенні допитів, а саме – здійснювати їх за методикою процесуального інтерв'ю [19] та з урахуванням **Кодексу Мурад** [8]

та Міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті, виходячи з базового правила – «не нашкодь» та поваги до автономії потерпілих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алгоритм дій працівників Національної поліції з суб'єктами, які здійснюють заходи щодо захисту дітей, постраждалих від насильства: методичні рекомендації / К.В. Бахчев, В.П. Кононець, Н.В. Павлова, В.В. Плетенець, В.В. Рогальська, А.Г. Гаркуша, М.В. Зімбаровська : Дніпро: ДДУВС, 2020. 136 с.

2. Броневицька О.М. Сексуально та гендерно-зумовлені злочини в умовах збройного конфлікту. Українська воєнна та повоєнна кримінальна юстиція: матеріали ІХ (XXII) Львівського форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 26–27 жовтня 2023 року) / упорядник І. Б. Газдайка-Василишин. Львів: ЛьвДУВС, 2023. 280 с. С. 73-74.

3. Гловюк Ірина Ратифікація Стамбульської Конвенції та доказування сексуального насильства(ст. 153 КК України): досвід і тенденції. URL:

<https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4884/1.pdf>

4. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу ІХ-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро-Львів-Одеса-Харків. 2023. 82 с. https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/16123/_Osoblyvyi%20rezhym%20dosudovoho%20rozsliduvannia_4_2022.pdf?sequence=3&isAllowed=y

5. Гловюк І.В. Дослідження показань дитини в суді в умовах воєнного стану: нові можливості та старі проблеми. Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : Матеріали XV

міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 року р. Частина I. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 302-306.

6. Допит в умовах воєнного стану: особливості фіксації інформації та необхідність змін до законодавства. URL: <https://justtalk.com.ua/post/dopiti-v-umovah-voennogo-stanu-osoblivosti-fiksatsii-informatsii-ta-neobhidnist-zmin-do-zakonodavstva>

7. Збірка матеріалів із впровадження моделі «Барнахус» в Україні URL: <https://www.unicef.org/ukraine/documents/model-barnahus-implementation-ukraine>

8. Кодекс Мурад URL: <https://www.muradcode.com/uk/murad-code>

9. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ратифікована Законом України № 4988-VI від 20.06.2012 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#n2

10. Конституція України від 28.06.1996 р. No 254к/96-ВР : прийнята Верховною Радою України URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

11. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ.2021.48с. URL: https://drive.google.com/file/d/19rmVAfM6oFEGK3_DgDibxNlxaieFsuxD/view?fbclid=IwAR0fVOGbkF6T19A3Z78mHvyFltIqcd6vOwKu7-dnvSMIZYOePYIEvBDpF2M

12. Проведення допиту/опитування дитини в умовах збройного конфлікту та/або воєнного стану: методичні рекомендації у запитаннях та відповідях. Київ, 2022. ФО-П Буря О.Д. 2022. 64 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1UZ5ul10TQHh7QAy7j1A6gJHZChXGWGve/view?fbclid=IwAR3pVWCJqYBDMnnV8ddEJNUSGulmindtVMZ5pPZyYbU3SSofjLhZ16foU_U

13. Про запровадження та реалізацію пілотного проекту щодо імплементації міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у практичну діяльність: Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України 01

червня 2023 року № 150/445/2077/5/187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0150905-23#Text>

14. Про запровадження та реалізацію пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги. Наказ Міністерства юстиції України; МВС України, Офіс Генерального прокурора; від 07.02.2023 № 493/5/67/32 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text>

15. Про міжнародні договори: Закон України No 1906-IV від 29.06.2004 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

16. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Закон України № 4988-VI від 20.06.2012 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17#n2>

17. Рогальська В.В. Національні та міжнародні стандарти проведення окремих видів допитів. Правова позиція. 2022. 4 (37) с. 275-278.

18. Рогальська В.В. Процесуальний порядок проведення допиту неповнолітньої особи, що постраждала від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: відповідність національного законодавства міжнародним вимогам. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матер.міжнар. наук-практ.конф. (Дніпро, 13 березня 2020 р.) Дніпро: ДДУВС. С. 330-332.

19. Розкажи мені що сталося, або зізнайся. Дослідження про процесуальне інтерв'ю. Аналіз міжнародного досвіду. Опис узагальненої моделі. Аналіз національної системи підготовки та практики. /Ю. Белоусов, О. Броневицька, С. Деркач, В. Луцик, А. Орлеан, В. Рогальська, Т. Філоненко, В. Яворська. К.: Процесуальне інтерв'ю в Україні, 2020. 232с.

3.2. Моделі проведення допитів. Рекомендації щодо проведення опитування дитини з обов'язковою ретельною попередньою підготовкою фахівця стосовно врахування їхніх вікових особливостей

Останніми роками науковці та практики у сфері процесуального інтерв'ю, учасником якого є дитина, поставили собі за завдання підвищення якості інтерв'ю в процесі розслідування за допомогою структурованих протоколів дитячих інтерв'ю. Сьогодні Ісландія, Швеція та Фінляндія активно розпочали впровадження протоколу NICHD [1], який є міжнародним протоколом для процесуального опитування дітей слідчими, який був розроблений професором Майклом Лембом та колегами з Національного інституту здоров'я дітей та розвитку людини (NICHD - National Institute of Child Health and Human Development) [2]. Протокол NICHD заснований на дослідженні розвитку пізнавальних та комунікативних здібностей у дітей та методах їх опитування, що розширюють можливості дітей в наданні точної інформації про травматичну подію. Процес інтерв'ювання за протоколом NICHD

зосереджений на посиленій соціально-емоційній підтримці інтерв'юерів, щоб підвищити здатність дитини надати якомога точнішу інформацію про пережиту подію. На нашу думку, використання структурованих протоколів інтерв'ю, таких як протокол NICHD, є важливим кроком у вирішенні головної мети – створення усіх необхідних умов для опитування та зниження стресу для дітей – жертв жорстокого поводження чи насильства [3].

Однією з головних проблем у випадках, коли підозрюють сексуальне насильство або фізичне насильство над дітьми, - це те, що діти, як правило, є єдиним доступним джерелом інформації про вчинений злочин. У цій ситуації, коли немає інших свідків або інших прямих доказів, повідомлення про підозру певній особі під час розслідування часто залежать від розповіді дитини та здатності інтерв'юера максимально точно та якісно одержати інформацію про подію від самого потерпілого – дитини [4].

За останні 30 років значні ресурси були вкладені у розробку професійних рекомендацій, як слідчі повинні проводити інтерв'ю з дітьми, які стали жертвами сексуального або фізичного насильства, або свідками злочинів. Значних зусиль було докладено, щоб зрозуміти, як свідчення дітей можна зробити максимально корисними та точними.

У деяких країнах (Швеція, Фінляндія) науковці та практики ще більше вдосконалили протокол NICHD та створили модель інтерв'ю Barnahus, яка передбачає, що інтерв'ювання дитини та її медичний огляд проводяться в одній установі за максимально сприятливих для дитини умов [5].

Протокол NICHD заснований на науковому та експертному професійному дослідженні пам'яті дітей, їх комунікативних здібностей та соціальних знань. Протокол NICHD в даний час використовується для підготовки працівників поліції та інших практиків системи кримінальної юстиції у багатьох країнах і є одним із найбільш широко використовуваних на міжнародному рівні протоколів опитування дітей-свідків. Цей протокол був розроблений з врахуванням розвитку дитини, включаючи

лінгвістичні здібності, можливостей відновлення пам'яті, навіювання, поведінки інтерв'юера та наслідків пережитої травми і стресу. Цей протокол інтегрує останні наукові знання про функції пам'яті та навіюваність пам'яті дітей і застосовується в опитуванні дітей, які стали жертвами сексуального або фізичного насильства.

Робота дитячої пам'яті.

У випадку, коли дитина стала жертвою насильства, її спогади про подію стають дуже важливими. Різні фактори впливають на те, як дитина сприймає подію вчиненого насильства щодо неї, і розуміння того, як працює це дитяче сприйняття, має надзвичайно важливе значення. Дійсно, всі ми залежимо від нашої пам'яті, коли нам потрібно відповідати на запитання про пережитий досвід, особливо негативний.

Вважається, що пам'ять містить численні складові, які в свою чергу складаються з підсистем зберігання, відновлення та відтворення інформації. Вважається, що пам'ять, це не стала площина, а сукупність динамічних інтегрованих систем.

Вивчення пам'яті дітей та факторів, що впливають на продуктивність пам'яті дітей, вивчалися в широкому контексті протягом останніх кількох років і вони включають знання про когнітивну зрілість, такі як розвиток мови, сприйняття, зберігання інформації [6]. Автобіографічна пам'ять включає точні спогади про конкретний час, місце події, яка відбулася в минулому. Відмінності в автобіографічній пам'яті для різних вікових груп мають важливий вплив на можливості пам'яті з точки зору її відновлення у дошкільнят та дітей старшого віку. Р. Фівуш припускає, що автобіографічна пам'ять – це система, яка поступово розвивається в дитинстві і залежить від рівня розвитку індивіда та його самоусвідомлення [7]. Самоусвідомлення (тобто «я» і «мене») вперше починає розвиватися у дворічному віці і йде до накопичення, що в результаті стає автобіографічною пам'яттю [8]. Емпіричні дослідження показують, що події, у тому числі травматичні, що відбулися у віці до 2–3 років, навряд чи можуть бути відновлені та відтворені в усному мовленні [9]. Це явище

зазвичай називають «інфантильною амнезією» [10]. Однак з трирічного віку пригадування дітей про стресові події вже можуть бути послідовними та надійними [11], і вони можуть згадати стресові негативні події навіть з плином часу, а також повідомляти нову точну інформацію.

Найважливіша індивідуальна різниця в пам'яті дітей пов'язана з їх віком. Взагалі діти дошкільного віку пригадують менше інформації, їх розповіді є коротшими і, як правило, вони забувають все швидше, ніж діти старшого віку. Дошкільнята мають більш обмежені можливості розуміння мови та спілкування через більш обмежений словниковий запас та відновлення інформації на відміну від дітей старшого віку та дорослих. Із зростанням дитини зростають стратегічні навички пам'яті як повторення, використання розумових образів і узгодження подій між собою. Зважаючи на це, досвід насильства та супутні стресові фактори, що призводять до психопатології, відсутність відповідної вербальної комунікації з батьками та розвиток поверхової пам'яті можуть бути чинниками, пов'язаними з проблемами автобіографічної пам'яті [12]. Проте, бувають випадки, що діти молодшого віку також можуть надавати таку ж точну інформацію, як і діти старшого віку.

Вступний етап інтерв'ю. Вільна розповідь та постановка запитань.

Традиційні прийоми для опитування дітей, які використовувалися в практиці правоохоронних органів раніше, вважалися стресовими для опитуваного та не мали на меті одержання достовірної інформації. Упереджені інтерв'юери та недоречні методи (наприклад, постановка навідних питань, позування перед опитуваним, навіювання), а також конкретизовані запитання можуть призвести до відчуження опитуваної особи, ненадійної оцінки та спотворення доказів, а це, в свою чергу, матиме негативні наслідки з юридичної точки зору. Недоречні методи можуть мати емоційний та психологічний вплив на дітей і призвести до зайвого стресу, розгубленості і труднощів при відповідях на подальші запитання.

Структура протоколу NICHD, яка докладно описана в кількох публікаціях професора Лемба та його колег, охоплює всі етапи процесуального інтерв'ю. На вступному етапі інтерв'юер представляється, роз'яснює дитині, що буде відбуватися під час опитування, а саме: детально описати події та говорити лише правду, а також роз'яснює основні правила інтерв'ю, включаючи те, що дитина може сказати «я не пам'ятаю» або «я не розумію» або виправити інтерв'юера, коли це потрібно. Наступний етап побудови контакту, який покликаний створити спокійне сприятливе середовище для дітей, - дитині пропонується детально описати нещодавно пережиту нейтральну або позитивну подію. Професор Лемб підкреслює, що цей етап призначений для ознайомлення дітей із відкритою розповіддю, демонструючи при цьому конкретний рівень деталізації події, який очікується від них [13]. Інтерв'юер повинен перейти до конкретних запитань, сфокусованих на певному моменті лише якщо дитина не розуміє про яку подію вона повинна розповісти. Якщо дитина налаштована розмовляти, то початковий етап розпочинається із відкритого запитання «розкажіть мені все ...» і тут також застосовуються складові вільного пригадування. Як тільки вільна розповідь завершена, інтерв'юер пропонує дитині вказати, чи стався інцидент «один раз чи більше одного разу», а потім обережно переходить до вивчення інформації, що стосується самої події, використовуючи запитання на кшталт «що сталося пізніше?» та уточнюючі запитання (наприклад, «раніше ви згадували про (особу / об'єкт / дію). Розкажіть мені про це все»), посилаючись на деталі, які вже згадувалися дитиною, щоб отримати «незабруднену» інформацію про імовірний інцидент. Лише після вичерпного вільного пригадування, інтерв'юери переходять до точних запитань, які стосуються деталей, що вже раніше були згадувалися дитиною, щоб отримати інформацію стосовно конкретного моменту. Якщо все ще не вистачає важливих деталей, інтерв'юери тоді задають конкретні питання, на які можна дати однозначну відповідь, в основному «так» або «ні» або питання, які мають певні варіанти відповідей. Питання-припущення чи навідні

питанні в цьому випадку є неприпустимі. Незалежно від існуючих додаткових факторів чи здібностей опитуваної особи, на інтерв'юері лежить відповідальність зібрати максимальну інформацію, яку може надати опитувана особа. Щоб таке інтерв'ю було ефективним, слід дотримуватися таких етапів як: встановлення психологічного контакту – вільна розповідь – постановка відкритих запитань.

Встановлення психологічного контакту.

Контакт встановлюється між інтерв'юером та опитуваним. Це дозволяє встановити основоположні правила проведення інтерв'ю, дослідити розуміння дитиною різниці між істиною та брехнею та допомагає інтерв'юеру у встановленні рівня здібностей дитини та усвідомлення нею того, що трапилося. Інтерв'юери повинні бути чуйними до дитини протягом усього інтерв'ю, оскільки це безпосередньо впливатиме на психологічний стан дитини. Загальновизнано, що чим комфортніше почувається опитувана особа, тим більше інформації вона може надати.

Структурований протокол інтерв'ю.

Незважаючи на рекомендації експертів, слідчі відчують труднощі з практикою відкритого методу опитування.

Специфіка інформації, яку потрібно отримати, незвична природа методики відкритого стилю опитування та труднощі у розмежуванні відкритих і закритих запитань – це проблеми, з якими стикається більшість інтерв'юерів.

Типова структура протоколу з процесуального інтерв'ю, рекомендована NICHD:

1. Знайомство.
2. Встановлення психологічного контакту.
3. Виявлення епізодичної пам'яті.
4. Перехід до змістовних питань.
5. Дослідження події.
6. Перерва.
7. Одержання інформації, яка не згадувалася дитиною.
8. Дії, якщо дитина не може пригадати очікувану інформацію.

9. Узагальнення інформації (надання доказів, підготованих слідчим).
10. Завершення.
11. Нейтральна тема.

Для ефективності застосування такого протоколу слід дотримуватися наступних умов:

1. Навколишнє середовище, що не відволікає увагу дитини, є сприятливим.
2. Дозволити дитині відчувати себе вільно і невимушено.
3. Роз'яснити, як детально слід розповісти про подію, яка відбулася.
4. Використовувати відкритті запитання для отримання інформації.
5. Намагатися занурити дитину у контекст події, яка відбулася.

Відеозапис інтерв'ю.

Відеозапис забезпечує цінність отриманої інформації, фіксуючи вербальні, поведінкові та інші ознаки дитини. Більшість дослідників вважають саме відео запис інтерв'ю найкращою практикою його фіксації. У деяких країнах (наприклад, в Ірландії) законом про докази для кримінального провадження від 1992 р. передбачений обов'язковий відеозапис інтерв'ю з особою, яка не досягла 14 років або особою, яка має розумові відхилення. Цей відеозапис використовується в суді як доказ і особа не зобов'язана з'являтися в суд для дачі показань. Якщо ж потерпілим від сексуального насильства є дитина старше 14 років, відеозапис інтерв'ю не проводиться. Для того, щоб захистити дітей – потерпілих або свідків злочинів сексуального насильства, потрібно встановити чіткі правила щодо того, хто має доступ до таких записів, їх транспортування в упаковці із відповідним захистом, їх правильного зберігання та захисту від негативних факторів, утилізації тощо. Звісно, з появою нових цифрових технологій є можливість забезпечити більш якісний відеозапис.

Переваги та недоліки відеозапису процесуального інтерв'ю з дитиною

ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛІКИ
✓ Забезпечує прозорість діяльності інтерв'юера і виявляє застосування невірної методики інтерв'ю	✓ Сторона захисту може зосередити увагу на певній непослідовності у відповідях опитуваної особи, достовірності свідчень дитини, помилках інтерв'юера
✓ Безцінний інструмент для збереження доказів та може використовуватися як навчальний матеріал в майбутньому	✓ Потенційне збентеження та стрес, який заподіюється дитині в результаті запису інтерв'ю, поведінкові розлади в майбутньому.
✓ Ефективний та надійний метод документування	✓ Вартість обслуговування високотехнологічного обладнання
✓ Вища точність даних в порівнянні із записом зі слів особи	✓ Труднощі із забезпеченням безпеки запису: конфіденційність, зберігання, транспортування, утилізація запису тощо.
✓ Збереження точності змісту та структури інтерв'ю	✓ Труднощі, пов'язані із якістю запису, його можливою втраатою тощо.
✓ Забезпечення запису першочергової інформації про насильство, коли пам'ять дитини є ще свіжою	
✓ Інші особи/органи мають доступ до інформації без необхідності ще раз опитувати дитину	
✓ Може використовуватися для усунення суперечностей у показаннях підозрюваного	
✓ Може використовуватися в судовому процесі без виклику дитини для дачі показань	

Загалом, отримані за результатами польових досліджень результати в Канаді [14] та Великобританії демонструють, що респонденти-слідчі, які застосовували процедуру інтерв'ю,

дотримуючись протоколу NICHD, як правило, вказували, що отримали більш якісну інформацію при опитуванні неповнолітніх жертв сексуального або фізичного насильства. Інтерв'юери, які використовували протокол NICHD, ставили щонайменше втричі більше відкритих запитань і вдвічі більше запитань, які мали певні варіанти відповідей. Отже, застосування протоколу NICHD збільшує якість інформації про сексуальне насильство над дітьми [15].

В Україні сьогодні розроблений «ПОРЯДОК реалізації пілотного проєкту щодо захисту та соціально-психологічної підтримки у процесі правосуддя дітей, які постраждали або стали свідками насильства барнахус». Цей Порядок встановлює механізм координації міжвідомчої співпраці в реалізації пілотного проєкту щодо забезпечення якнайкращих інтересів дітей – потерпілих та свідків у провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством (модель Барнахус), (далі – пілотний проєкт), який впроваджується Міжвідомчою координаційною радою з питань правосуддя щодо неповнолітніх. Для забезпечення реалізації пілотного проєкту при Міжвідомчій координаційній раді з питань правосуддя щодо неповнолітніх утворено робочу групу за участю зацікавлених сторін. Наводимо зміст цього проєкту та відповідного документу.

«Модель БЕРНАХУС»

Пілотний проєкт має на меті захист прав дітей, які є потерпілими чи свідками в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством, і передбачає скоординовану взаємодію членів міждисциплінарної команди з метою проведення процесуальних дій відповідно до положень КПК в середовищі дружньому до дитини та в умовах, які мінімізують наслідки її травматизації й сприяють організації надання таким дітям комплексної соціальної, психологічної, правової, медичної інших видів допомоги.

У випадку внесення до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальне правопорушення,

пов'язане із насильством щодо дитини або якщо було встановлено, що свідком такого кримінального правопорушення є дитина, слідчий/ дізнавач визначає, які першочергові процесуальні дії необхідно провести на базі Центру й невідкладно виносить постанову про створення і скликання міждисциплінарної команди та доправлення дитини до Центру для проведення процесуальних дій. Копія такої постанови направляється співкоординатору в частині забезпечення дружнього середовища, прокурору, службі у справах дітей.

Протягом доби з дня винесення постанови слідчий/ прокурор/ дізнавач має скликати членів міждисциплінарної команди, присутність яких необхідна для проведення конкретних процесуальних дій, в якості співкоординатора в частині проведення процесуальних дій проводить обговорення завдань процесуальних дій за участі дитини (шляхом робочої зустрічі або в режимі відеоконференції). В залежності від випадку, слідчий/ дізнавач самостійно здійснює оцінку щодо того, які саме спеціалісти мають увійти до складу міждисциплінарної команди для проведення першочергових процесуальних дій.

Результати обговорення завдань процесуальних дій за участі дитини фіксуються у Плані проведення процесуальних дій за участю дитини, який доводиться до відома усіх учасників міждисциплінарної команди.

У Центрі фахівець із соціальної роботи, який є співробітником Центру, проводить зустріч дитини, надає дитині або її законному представнику інформацію про права та можливості їх реалізації (зокрема, про право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги), а також про основний зміст процесуальних дій, які плануються провести за участю дитини. Інформація про Центр, права дитини, види допомоги, які можуть бути надані дитині, має бути викладена в буклеті в доступній для дітей формі – з урахуванням віку та рівня зрілості дитини.

Фахівець із соціальної роботи знайомить дитину із Центром, здійснює підтримку та супровід дитини у період її перебування у Центрі.

Психолог Центру здійснює оцінювання психологічного стану дитини та складає звіт щодо можливості проведення з дитиною процесуальних дій, встановлення спеціальних вимог до адаптації процесуальної дії до дитини, зокрема її віку, рівня зрілості, культурного підґрунтя, спеціальних потреб, інвалідності чи особливостей мови. Директор Центру / керівник (завідувач) структурного підрозділу повідомляє про результати оцінювання співкоординатора міждисциплінарної команди.

У визначений час перед початком проведення процесуальної дії у Центрі, проводиться остаточне обговорення учасниками міждисциплінарної команди обставин, які підлягають з'ясуванню, необхідних деталей, конкретних запитань тощо.

Допит дитини у Центрі проводиться відповідно до вимог ст. 226 КПК за участі психолога як посередника. Якщо допит проводиться в порядку, передбаченому ст. 225 КПК, сторона обвинувачення, сторона захисту та інші учасники слідчої дії приймають участь у допиті перебуваючи в залі судового засідання, або в режимі відеоконференції (за їх клопотанням) в технічній кімнаті Центру та ставлять запитання дитині через психолога як посередника.

Законний представник, психолог, у разі присутності – лікар мають право заперечувати проти запитань.

Питання можуть бути відведені слідчим суддею, якщо їх формулювання не є дружнім до дитини, із наданням можливості переформулювати питання.

Сформульовані сторонами запитання особою, яка проводить допит, передаються психологу через навушник, або у перервах, або запитання надсилається на планшет психолога. Психолог в свою чергу ставить запитання дитині в зрозумілій їй формі з урахуванням вікових та інших особливостей такої дитини, а також обставин правопорушення. При цьому участь у допиті інших учасників слідчої дії не є очевидною для дитини.

Перед початком допиту до кімнати, де буде проводитись допит за участю психолога, заходить слідчий / дізнавач, який представляється, роз'яснює, яка процесуальна дія буде проводитись, інформує про технічну фіксацію допиту, на камеру повідомляє дату та час початку допиту і переходить до технічної кімнати. Після цього до кімнати входять дитина та психолог Центру, який у якості посередника спочатку вручає дитині пам'ятку про її процесуальні права та обов'язки, в доступній для дитини формі роз'яснює їх дитині, після цього ставить дитині отримані від учасників цієї слідчої дії запитання.

Про завершення допиту психолог повідомляє учасникам допиту, після цього він з дитиною виходить до іншої кімнати. До кімнати, де проводився допит, знову входить слідчий / дізнавач і зазначає на камеру, що допит завершено.

Якщо допит проводиться в порядку ст. 232 КПК, учасники цієї слідчої дії знаходяться в технічній кімнаті в приміщенні Центру та спостерігають за процесом допиту за допомогою відеозв'язку.

Процес допиту проходить у режимі відеоконференції та обов'язково фіксується за допомогою технічних засобів відеозапису в порядку ч. 9 ст. 232 КПК. Технічний носій з відео та аудіозаписами допиту дитини долучається в якості додатку до журналу судового засідання та матеріалів кримінального провадження. Якщо допит поводився в порядку ст. 232 КПК, технічний носій долучається в якості додатку до протоколу допиту дитини. Обов'язковою вимогою до фіксації ходу процесуальної дії є висока якість запису з тим, щоб в подальшому можна було оцінити доказову цінність показань відповідно до принципу безпосередності дослідження доказів судом.

Учасники міждисциплінарної команди вживають заходів щодо проведення допиту дитини - потерпілої або свідка у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством один раз, з дотриманням процедури, передбаченої п.п. 13-14 Порядку у Центрі. У виключних випадках, якщо є необхідність у проведенні повторного допиту, його, за можливості,

проводять за участі того самого психолога. Під час повторного допиту дитини забороняється ставити питання, які з'ясовані первинно.

За необхідності, щодо дитини – потерпілої або свідка, на підставі постанови прокурора, у порядку ст. 241 КПК проводиться освідування, про проведення якого складається протокол.

За наявності підстав, передбачених ст. 242 КПК, на підставі постанови слідчого / дізнавача, прокурора проводиться судово-медична та/або судово-психологічна експертиза.

Освідування та/або судово-медична чи судово-психологічна експертиза проводиться за участю судово-медичного експерта або лікаря в спеціально обладнаній кімнаті Центру, або, за необхідності, у приміщенні медичного закладу, з яким Центр укладає відповідний договір.

За необхідності, в Центрі може бути також здійснена оцінка потреби дитини в лікуванні та надана медична допомога фахівцем медичного закладу, з яким Центр уклав договір, який залучається директором Центру / керівником (завідувачем) структурного підрозділу.

Вимогою до проведення судово-медичної експертизи та освідування є мінімізація втручання, чутливий до дитини підхід, ретельне пояснення дитині зрозумілою для неї мовою сутності та завдань запланованих маніпуляцій та отримання згоди дитини (її законного представника до досягнення дитиною 14 років) на проведення таких дій, а також заборона примусового проведення освідування чи судово-медичної експертизи.

За необхідності, з додержанням вимог ст. ст. 228, 229, 231, 232 КПК, у Центрі може бути проведене пред'явлення для впізнання дитині - потерпілому або дитині - свідку осіб чи речей із залученням психолога як спеціаліста.

За необхідності, з додержанням вимог ст. 240 КПК, у Центрі може бути проведений слідчий експеримент із залученням дитини – потерпілої або дитини – свідка за участю психолога як спеціаліста.

Після завершення процесуальних дій на базі Центру та відсутності підстав для проведення першочергових заходів психологічного відновлення (реабілітації) на базі Центру, що підтверджується відповідним висновком психолога, з урахуванням стану здоров'я і психіки дитини, директор Центру/ керівник (завідувач) структурного підрозділу спільно з іншими членами міждисциплінарної команди приймає рішення про можливість вибуття дитини із Центру та доправлення її до місця проживання / подальшого перебування. Таке доправлення здійснюється органами Національної поліції України, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та, за згодою, - іншими зацікавленими особами.

Після прийняття рішення про вибуття дитини з Центру, директор Центру / керівник (завідувач) структурного підрозділу, у співпраці з фахівцями з соціальної роботи Центру, взаємодіє зі службою у справах дітей за місцем проживання / подальшого перебування дитини, яка вибула, з метою подальшого надання їй необхідних соціальних послуг, соціальної, психологічної, правової, медичної допомоги та влаштування дитини відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585 «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах [16].

МЕТОДИКА «ЗЕЛЕНА КІМНАТА».

У Львівському державному університеті внутрішніх справ застосовується методика «Зелена кімната» інтерв'юером для проведення інтерв'ювання (допиту/опитування) дитини задля отримання достовірних показань дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки.

*«Зелена кімната» у Львівському державному університеті
внутрішніх справ*

Ключовими завданнями використання методики «Зелена кімната» є:

- встановлення взаємодії з дитиною з урахуванням її вікових та психологічних особливостей, сприяння відкритому спілкуванню з нею;
- отримання достовірних показань дитини в умовах, дружніх до дитини, та з дотриманням принципів правосуддя, дружнього до дитини;
- мінімізація та недопущення повторної травматизації дитини, блокування гострих стресових реакцій, що можуть виникнути під час її допиту;
- сприяння у отриманні доказу у справі та прийняття справедливого рішення, що відповідає найкращим інтересам дитини.

Важливими умовами ефективності методики «Зелена кімната» є:

- проведення допиту/опитування дитини із дотриманням «формули ефективної взаємодії з дитиною»:

«БЕЗПЕЧНЕ МІСЦЕ» + «БЕЗПЕЧНИЙ ДОРОСЛИЙ»

«ДИТИНА У БЕЗПЕЦІ»

проведення допиту/опитування дитини відповідно до рекомендованих фаз (етапів проведення допиту/опитування) [17].

Якщо дитину, яка стала потерпілою (постраждалою) чи свідком насильства, опитуватимуть за межами «Зеленої кімнати», приміщення, де відбувається допит, має відповідати у більшій мірі наступним критеріям:

а) Бути просторим, але не надто великим, щоб дитина не відчувала агарофобії. Стеля не повинна бути надто високою. Якщо як кімнату для опитування використовують приміщення зі стелею висотою понад 3 метри, потрібно встановити підвісну стелю.

б) Бути облаштованим пристосованими для дітей меблями двох розмірів, щоб на них могли зручно влаштуватися молодші та старші діти, а також особи, які проводять опитування. Меблі мають бути неяскарих кольорів, які в Україні вважаються гендернонейтральними. Меблі повинні дозволяти фахівцю, який проводить опитування та дитині будь-якого віку спілкуватися на рівні очей. Дуже бажано віддавати перевагу органічним формам меблів над предметами з кутами.

в) Бути звукоізованими, щоб блокувати зовнішній шум. Якщо в приміщенні, що використовується як кімната для опитування, неможливо звукоізувати стіни, варто встановити пристрій, що створює білий шум, за межами кімнати біля входу в неї.

г) Бути добре освітленим і мати джерело природного світла. Джерела штучного світла мають бути рівномірно розподілені й мати достатню інтенсивність освітлення. Потрібно уникати надто тьмяного чи яскравого освітлення. Скільки це можливо, рекомендовано використовувати освітлення, що регулюється.

е) Стіни повинні бути пофарбовані однотонними, неяскарими, світлими пастельними кольорами. Не варто робити стіни білими. На стінах можна розвісити дружні до дітей фотографії. Такі фото повинні містити візерунки або зображати

нейтральні дружні до дітей сцени. Не варто використовувати фантазійні чи науково-технічні зображення.

f) Кімната для опитування повинна мати предмети комфорту, як-от покривала та подушки м'яких, але насичених кольорів, а також іграшки для дітей різного віку. Однак кількість іграшок, як-от плюшевих тваринок, варто обмежити, щоб уникнути непотрібних джерел відволікання уваги.

g) Усі предмети, розміщені в кімнаті для опитування, мають бути безпечні. Заборонено використовувати предмети, які можуть розбитися, мають гострі краї чи складаються з дуже дрібних частин (як-от іграшки). Електричні розетки мають бути закриті захисними кришками. Кабелі, блоки живлення й інше офісне приладдя повинні бути розміщені так, щоб не заважати дитині або спеціалістам. Не можна залишати відкриті кабелі та дроти, вони мають бути належно закріплено (наприклад, через використання системи упорядкування дротів під підлогою чи кришки для кабелів).

h) Якщо в кімнаті є відеокамера, вона має бути розміщена в недосяжному для дітей місці. Камера може бути прикрита, однак у такому разі дитині все одно потрібно сказати про те, що її записують

Засобами «комунікаційної допомоги» можуть бути:

1. Сценотест, олівці, фарби та папір для описання/змалювання інформації про насильство.
2. «Обличчя почуттів» для малих дітей для звіту про їх почуття (злість, радість, страх тощо).
3. Іграшка-телефон, щоб дитина могла говорити. Це – інструмент, що може допомогти розмові з маленькими дітьми. Можна застосовувати й інші подібні засоби, такі як м'які іграшки, шкатулки «для секретів» тощо.
4. Анатомічні ляльки (спеціальні ляльки, які мають анатомічні особливості, як і у людини, в тому числі статеві органи. На цих ляльках дитина показує, як саме було вчинене насилля). Предмети комунікаційної допомоги мають використовуватись

як анатомічна модель, допомога для демонстрації, інструмент дослідження станів дитини або встановлення відповідного рівня розуміння між дитиною та дорослим. Вони не можуть бути використані як діагностичний тест, для стимулювання фантазії дитини, а також для використання навідних питань. Необхідно мати на увазі, що не всі діти розуміють, що таке насильство.

Сценотест

Анатомічні ляльки

Рекомендації щодо проведення опитування дитини і зазначає, що воно обов'язково вимагає ретельної попередньої підготовки фахівця з урахування їхніх вікових особливостей. Це:

- ретельно ознайомтесь з матеріали провадження;
- вивчіть індивідуально-психологічні особливості дитини, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; хоббі; улюблені ласощі тощо;
- вивчіть соціальне оточення та стосунки;
- ретельно підготуйте перелік та послідовність запитань;
- забезпечте безпечний простір. Місце та обстановка проведення опитування, повинно бути обрано таким чином, аби мінімізувати чинники, що впливатимуть на встановлення психологічного контакту з дитиною. («Зелена кімната», дитячий заклад, дім з уникненням наявності яскраво-люмінісцентних кольорів тощо). На столі завжди повинні бути вода, соки, дитячий перекус;
- якщо у дитини є фізичне, сенсорне, навчальне, соціальне чи комунікативне порушення, проконсультуйтеся зі спеціалістом, який допоможе адаптувати інтерв'ю до особливих потреб дитини;
- вдягніться відповідним чином, але не занадто формально (поліцейські мають бути в цивільному одязі);
- визначіть час проведення опитування, він має бути адаптований під режим дня дитини.
- підготуйте засоби комунікаційної допомоги;
- переконайтесь, що технічні засоби у справності і готовності до фіксації інтерв'ювання;
- рекомендується попередньо зустрітися з дитиною, задля можливості звикнути один до одного та встановити довірливі стосунки;
- з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в цей момент, брала сама участь у події чи могла тільки спостерігати її, чи була ця подія в центрі її уваги;
- з'ясувати, чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини.

Первинний збір інформації

- До початку опитування слідчий повинен спробувати отримати якнайбільше інформації щодо розповідей дитини, а також додаткові відомості про оточення дитини, ситуацію в родині, стан здоров'я й інші чинники, які можуть впливати на розроблення стратегії опитування.
- До джерел інформації можуть належати, зокрема, такі фахівці, які мають безпосередні знання щодо становища дитини чи деяких його аспектів: а) фахівці оперативного реагування; б) представники соціальних служб; с) медичні працівники; d) персонал і адміністрація школи чи дошкільного закладу. Крім того, джерелами документальної інформації, необхідної для планування опитування, можуть також бути: а) поліційні протоколи про заходи реагування; б) матеріали справи в соціальній службі; с) медичні висновки; d) документація школи/дошкільного закладу.
- Інформація про дитину, яка розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації: а) відомості, повідомлені дитиною джерелу інформації до моменту розповіді про інцидент, які мають стосунок до поточної ситуації, зокрема точні слова, вжиті дитиною, якщо це можливо; б) чинники, які спонукали до зізнання; с) реакцію на зізнання батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини; d) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання.
- Інформація про дитину, яка не розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації: а) ім'я особи, яка повідомила про інцидент чи дані про те, як виявлено ймовірний злочин; б) чинники, які, ймовірно, перешкоджають дитині зізнатися; с) реакцію на зізнання/виявлення злочину батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини; d) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання/виявлення злочину.

- Інформація, зібрана на етапі планування опитування щодо всіх дітей, повинна містити, залежно від обставин:
  - а) імена та контактні дані батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини;
  - б) житлові умови дитини, зокрема розмір і склад домогосподарства; історію недогляду; історію розладів у стосунках батьків (зокрема, суперечки щодо опіки, домашнє насильство тощо);
  - с) попередні травми, зокрема насильство щодо дитини вдома чи поза ним у минулому;
  - д) домашнє насильство щодо братів або сестер дитини в минулому;
  - е) у минулому проблеми з психічним здоров'ям у родині та/чи в близькому оточенні дитини;
  - ф) у минулому залежність від шкідливих речовин (зокрема алкоголю та психоактивних речовин) у родині та/чи в близькому оточенні дитини;
  - г) попередні судимості будь-кого з членів родини дитини;
  - h) рівень підтримки, який дитина має від батьків/законних опікунів/інших піклувальників (зокрема, історію невиконання батьківських обов'язків);
  - і) доступ імовірного кривдника до дитини;
  - j) стан здоров'я дитини, зокрема хронічні захворювання, нервово-психічні розлади та/або інвалідність.

Ця інформація не повинна обмежуватися лише офіційним діагнозом і має містити будь-які відомості про підозрювані, однак ще не діагностовані нервово-психічні розлади [18].

Слід дотримуватись наступних правих комунікації адже це сприятиме ефективному проведенні інтерв'ювання :

СЛІД	НЕ СЛІД
<ul style="list-style-type: none"> - Приділяти всебічну увагу опитуваній особі та показувати це, застосовуючи позу активного слухання: підтримувати ввічливий контакт очима, кивати або казати «mmm-хмм», щоб встановити зв'язок та заохотити постраждалу особу свідка продовжувати говорити - Дозволяти постраждалій особі свідку говорити вільно, без переривань - Зберігати спокій та не дозволяти власним емоціям порушувати процес інтерв'ювання; дозволяти постраждалій особі контролювати темп та межі розкриття - Поводитися заспокоїливо, підтримувати та підбадьорювати - Формулювати зрозумілі, прості та відкриті запитання; ставити одне запитання за один - Використовувати зрозумілу, просту мову та обов'язково роз'яснювати будь-які незнайомі терміни - Визнавати найбільш складні аспекти розповіді та пояснювати, чому потрібні ці подробиці, якщо вони потрібні - Приділяти увагу невербальній комунікації; знати, коли необхідно припинити ставити певні запитання або змінити тему - Поважати погляди, переконання, думки та емоції постраждалої особи свідка – не просіть її (його) припинити плакати або заспокоїтися 	<ul style="list-style-type: none"> - Перебивати постраждалу особу свідка - Тиснути на постраждалу особу свідка та повторювати запитання знову і знову - Змушувати постраждалу особу свідка повторювати історію насильства щодо неї - Злитися або примушувати постраждалу особу свідка говорити - Витріщатися на постраждалу особу свідка - Виражати недовіру, відразу, осуд, роздратування або шок - Припускати, що ви знаєте, що хочє сказати постраждала особа свідок - Проводити поспіхом інтерв'ю в цілому або його завершальний етап [19].

Рекомендації стосовно способу формулювання питань дітям

Бажана поведінка:	Слід уникати:
<ul style="list-style-type: none"> • звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій незалежно від змісту питання; • говоріть повільно; • спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє; • починайте з легших, необтяжливих питань, поступово підвищуючи їх складність; • звертайте увагу на те, щоб одне питання містило в собі лише одну тему, яка потребує пояснення; • дайте дитині час замислитися над відповіддю; • використовуйте прості граматичні конструкції; • ставте короткі питання, максимально на два три слова довші за речення, які зазвичай вживає дитина; • використовуйте в питаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного; • використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників; • з'ясуйте з дитиною значення використовуваних нею виразів; • у питаннях використовуйте вирази, які вживала дитина (переказ з використанням ключових слів, застосованих нею); • перед тим як поставити дитині питання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи достатньо цих знань у дитини для відповіді.	<ul style="list-style-type: none"> • стрімких переходів з теми на тему; • одночасно більше одного питання; • жестикуляції та інтенсивної міміки; • заперечень; • незрозумілих багатозначних виразів («ці речі», «така поведінка»); • абстрактних узагальнюючих термінів та назв (замість «тварина або зброя» оберіть більш конкретний вираз, наприклад, «собака або пістолет»); • виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу («тут», «там», «раніше», «пізніше»); • термінів, які описують співвідношення («більше», «менше», «швидше»), особливо коли працюєте з дітьми дошкільного віку та молодшого шкільного віку [17].

ДИТИ ЗАЛЕЖАТЬ ВІД ДОРΟΣЛИХ, ЯКІ МАЮТЬ ДОПОМОГТИ ЇМ ВІДНОВИТИ ПОДІЇ В ПАМ'ЯТІ

Ефективність інтерв'ювання залежить від побудови взаєморозуміння між особою допитую чого та неповнолітньою особою, адже це є запорукою повноти допиту. Слід дотримуватися нижченаведених рекомендацій щодо проведення допиту дитини.

1. Допит з дитиною має починатися із запитань, що не пов'язані з теми насильства: скільки їй років, коли в неї день народження, чи є в неї друзі? Запитання мають бути короткими, чіткими та простими.

2. Забороняється ставити некоректні запитання, обіймати, відкрито жаліти дитину; слід бути тактовним та обережним у своїх висловлюваннях.

3. Не допускається використання термінів «жертва», «насильство», «жорстоке поводження» тощо.

4. Дотримуватись соціальної дистанції (соціальна дистанція – від 1,21 до 3,6 м – зона спілкування між чужими людьми), якщо сама дитина не обрала іншої.

5. Пояснити дитині мету та причини проведення допиту.

6. Домовитися з дитиною про умови проведення допиту, роз'яснити їй її права, домовитися про перерви. На цьому етапі важливо показати дитині, що ви надаватимете їй необхідну підтримку. В жодному разі не можна залякувати дитину. Пояснити дитині, що вона може корегувати особу, яка проводить допит, якщо дитина неправильно її зрозуміла або припустилася помилки. Пояснити, що ви не були там, де відбувалися події, і тому будете ставити багато різних запитань. Також пояснити, що, можливо, будете ставити ті самі запитання (можете, наприклад, сказати, що «маєте погану пам'ять, бо старий за віком»). Насправді, однакові або подібні питання дають можливість з'ясувати, чи дитина не вигадує, але намагайтесь ставити запитання у варіаціях, а не постійно одне й те саме. Поясніть також дитині, що вона не в школі, тобто не повинна заробляти «оцінки».

7. Пояснити, що не можна говорити неправду; можливо, погратися з дитиною в гру «правда – брехня», щоб зрозуміти, чи вона розрізняє ці поняття. Наприклад, сказати: «Я зараз обідаю з тобою в ресторані – це правда чи брехня»? Також попередити, що якщо дитина чогось не знає, так і казати: «Я не знаю», а не придумувати.

8. Оцінити рівень розвитку дитини: наскільки вона володіє мовою, чи розуміє всі ваші запитання та слова, які ви використовуєте. Наприклад, діти молодше 8 років можуть погано розуміти і некоректно використовувати прийменники: «на», «під» тощо. Для з'ясування цього, можна попросити дитину на малюнку показати, що знаходиться «під», «біля», «на», «в», «поза». Прийменники мають бути відповідними до описання дитиною позицій тіла, знаходження одягу. Попросіть дитину маніпулювати предметами або за допомогою маркерів продемонструвати знання. Маленькі діти також можуть погано орієнтуватися в часі та просторі. Тому також важливо перевірити, які вони називають дні тижня, пори року, чи правильно розрізняють поняття «вчора», «завтра» тощо.

9. Пояснити дитині, що допит записується (документується), а також як саме цей запис буде надалі використовуватись [20].

**□ СИЛА ПАМ'ЯТІ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД МОВИ,
РОЗВИТКУ І ДОСВІДУ; ДІТИ ВПЕВНЕНІ, ЩО ПОВТОР
ОДНОГО Й ТОГО САМОГО ЗАПИТАННЯ ГОВОРІТЬ ПРО ТЕ,
ЩО ВОНИ НАДАЛИ НЕПРАВИЛЬНУ ВІДПОВІДЬ.**

Типи питань в інтерв'юванні.

Питання, що ставляться під час інтерв'ювання, можна розподілити на *відкриті, закриті та альтернативні*.

Відкриті питання передбачають розгорнуту відповідь, надають можливість отримати нову детальну інформацію.

Приклади відкритих питань:

Що сталося після Вашого повернення додому?

Які подальші дії відбувалися після Вашої втечі?

Які незабезпечені потреби є у Вас?

Відкриті питання активізують співрозмовника, змушують його замислитися, надають найбільшу свободу для висловлення думок, усувають бар'єри в спілкуванні, розширюють і поглиблюють контакт.

Закриті питання передбачають однозначну відповідь (так або ні, точна дата, кількість тощо), дозволяють отримати точну, конкретну інформацію в окресленій області.

Приклади закритих питань:

Чи були Ви свідком насильства?

Скільки осіб було у приміщенні?

Чи було чути крики про допомогу?

Альтернативні питання містять варіанти відповідей.

Альтернативні питання розглядаються як варіант закритих питань із множинним вибором.

Приклади альтернативних питань:

Удар було нанесено палицею, молотком чи склянкою?

Рішення про залишення будівлі Ви прийняли самостійно, чи хтось підказав, запропонував Вам?

Рекомендується чергувати відкриті та закриті питання.

Підсумкове перефразування

- Це перефразування, де ви берете слова дитини, перетворюєте їх на свої слова, і віддаєте їх назад.
- це отримання чийхось слів і заміна їх на інші, щоб перефразувати основне повідомлення або емоцію в те, що часто набуває вигляду питання *«так»* і *«ні»*.
- його завданням є отримання підтвердження або уточнення стану чи ситуації.
- Приклади перефразувань:

«Це звучить як...»,

або "Говорячи іншими словами...",

або "Мені здається, ти говориш, що...".

Як можна почати неприємне запитання для підлітка :

- *Вибачте, що змушений задати Вам таке питання, але це*

необхідно для того, щоб...

• Я розумію, що говорити про це може бути неприємно, але нам з Вами важливо ...

• Мені дуже шкода, що доводиться занурити Вас в спогади, але без цього ми ніяк ...

• Пробачте мені, будь ласка, таке, мабуть, трохи образливе питання, та Ваша відповідь дуже допоможе...

• Нам вкрай необхідно дізнатись про... подію, бо...

• Чи готові Ви щиро відповісти на...

• Це дуже особисте питання, та...

• Нам дуже потрібна Ваша допомога, тож дозвольте запитати...

Чого ми досягаємо?

1. Виказуємо повагу, підтримку, співчуття.

2. Підсилюємо безпечність простору.

3. Зменшуємо ризик паніки ».

4. Заздалегідь попереджуємо про ризик та надаємо можливість підготуватись, уникаємо несподіванки.

5. Пояснюємо необхідність цього запитання.

6. Підкреслюємо цінність для інших людей.

7. Підкреслюємо поважність такого вчинку.

8. Підіймаємо власну та суспільну значимість людини.

9. Посилюємо шанси отримати необхідну відповідь [21].

Встановлення психологічного контакту з дитиною є важливим етапом взаємодії з нею, що дозволяє побудувати довіру та емоційний зв'язок, та стане базою для успішного проведення допиту дитиною.

Деякі рекомендації щодо встановлення психологічного контакту з дитиною:

1. Забезпечте сприятливу атмосферу, а саме: створіть затишне середовище, дотримуйтесь повільного темпу та надайте достатньо часу для адаптації. Важливо, щоб дитина почувалася комфортно та захищено;

2. Проявляйте інтерес до дитини, її потреб та почуттів. Слухайте її активно, задавайте запитання та виявляйте розуміння. Активне слухання: психологу слід слухати уважно, не перебиваючи, проявляючи інтерес до того, що говорять;

3. Невербальна комунікація: інтерв'юєр повинен вміло реагувати на невербальні сигнали дитини (жести, міміка, мова тіла). Також використовуйте свою невербальну комунікацію: міміка та жести, може допомогти встановити контакт з дитиною. Виявляйте відкритість та заінтересованість через позу та вираз обличчя.

4. Побудуйте довіру: покажіть свою готовність підтримати, розуміти та допомогти.

5. Створіть безпечний простір: атмосферу, в якій особа почуватиметься комфортно, безпечно та знати, що його слова та почуття залишаться конфіденційними. Необхідно працювати на побудову довіри та емоційного зв'язку з врахуванням особистості.

6. Будьте терплячими та сприймайте дитину такою, якою вона є, проявляйте зацікавленість та розуміння її потреб.

7. Будьте емоційно доступними: виражайте відкрито свої емоції, співчуття та зацікавленість. Будьте готові погоджуватися та підтримувати дитину в її емоційних потребах.

8. Встановлюйте чіткі межі та правила: важливо встановити чіткі правила та границі взаємодії з дитиною. Це дасть їй відчуття безпеки та стабільності.

Після надання дитиною показів ймовірно в межах норми реакції:

- не концентрованість ;
- бажання спати та втома;
- спрага;
- може розплакатись, але швидко заспокоїтись;
- бажання поїсти;
- потреба сходити до вбиральні;
- бажання пограти у гру;
- може попросити її обійняти

По завершенні інтерв'ювання, слід діяти наступним чином:

- запитати, чи бажає дитина щось додати;
- поговорити з дитиною на нейтральні, необтяжливі теми;
- надати їй повну інформацію про те, що надалі відбуватиметься у провадженні;
- переключити дитину зі стану спогадів про подію до нормального функціонування та повсякденного життя;
- задовольнити потреби дитини (попити води, відвідати туалетну кімнату тощо);
- якщо допит/інтерв'ю викликав у дитини негативні почуття та емоції, надати їй час для заспокоєння;
- продемонструвати, що зрозуміли її емоції;
- запитати дитину, як вона себе почуває, які має побоювання;
- надати дитині психологічну підтримку (за потреби це може зробити психолог);
- подякувати дитині за взаємодію [17].

ПАМ'ЯТАЙТЕ, ЩО КОЖНА ДИТИНА УНІКАЛЬНА. ДОВІРА ТА ПІДТРИМКА – КЛЮЧОВІ СКЛАДОВІ УСПІШНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНТАКТУ З ДИТИНОЮ

ФІКСАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТУ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ

Хід і результати проведення інтерв'ювання в рамках процесуальної дії фіксується у протоколі. У випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це обов'язково зазначається в протоколі.

У випадках інтерв'ювання хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства крім фіксації у протоколі та аудіозапису, РЕКОМЕНДУЄТЬСЯ використовувати відеофіксацію задля детального відображення:

- висловлювань дитини;
- демонстрації події за допомогою, анатомічних ляльок, сценотесту, малюнків тощо

- поведінки та емоцій, а також зміни у них після поставленого запитання фахівцем
- мови тіла
- вегетативних реакцій

Відеозапис бесіди може стати предметом аналізу експертів, якщо у кримінальному провадженні призначатиметься психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Якщо відсутня можливість фіксації процесу інтерв'ювання за допомогою відеоапаратури, фахівець складає протокол НЕ ЗАВАЖАЮЧИ процесу інтерв'ювання та з детальним описом ходу слідчої (розшукової) дії, включаючи зміни поведінки та емоції. Якщо допит фіксується за допомогою технічних засобів (аудіо – та/або відеозапис), текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому (ч. 2 ст. 104 КПК України). У такому разі протокол слідчої (розшукової) дії складається, у ньому позначається вступна частина, як це передбачено ч. 3 ст. 104 КПК України, але в описовій частині необхідно зазначити, що показання осіб зафіксовані на носії інформації, який додається до протоколу. Причому у матеріалах кримінального провадження повинні зберігатися оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо (ч. 3 ст. 107 КПК).

Особою, яка проводила процесуальну дію, до протоколу долучаються додатки.

Додатками до протоколу можуть бути:

- 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів;
- 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії;
- 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії;
- 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу.

Додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також

засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків.

Особливості підготовчого етапу інтерв'ювання хлопців та дівчат, які стали свідками або зазнали сексуального насильства

У кримінальних провадженнях окремі вікові характеристики особи його учасника мають певне значення, що знаходить своє відображення у процесуальних нормах. Це, зокрема, визначає особливості підготовки й проведення допиту малолітньої особи - дитини до досягнення нею чотирнадцяти років і неповнолітньої особи, якою може бути малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (п.п. 11, 12 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Вік особи встановлюється в загальному порядку за відповідними документами, а в разі їх відсутності - призначення судово-медичної або комплексної судової медичної та психологічної експертизи.

Робота із дітьми, які постраждали / потерпіли від сексуального насильства, у порівнянні з дорослими особами, за своєю специфікою є набагато складнішою через ряд особливостей:

- Життя та здоров'я дітей знаходиться у постійній небезпеці, оскільки їх організм ще перебуває на стадії росту та формування. Власне тому слідству не потрібно доводити уразливий стан дитини.
- Діти, які були змушені надавати сексуальні послуги або були згвалтованими, більше наражаються на небезпеку бути зараженими різними інфекційними захворюваннями, що передаються статевим шляхом, ніж дорослі.
- Вживання алкоголю, наркотичних засобів, одурманюючих або психотропних речовин може призвести до затримки психологічного та фізичного розвитку та до загострення різного роду захворювань.
- Діти, які постраждали від торгівлі людьми, позбавлені можливості отримувати освіту, у тому числі і таку, яка спрямована на розвиток життєвих навичок, що сприяють здоровому способу життя, відповідальному ставленню до нього та уникненню

ризикованих форм поведінки.

- Діти постійно залежні від дорослих, які дають їм їжу, місце перебування та інші можливості виживання. У них не сформоване розуміння відповідальності за свої слова та дії.
- Діти, які були піддані тортурам, згвалтуванню можуть «оніміти».
- Діти дошкільного віку схильні до фантазування і можуть дофантазувати події.
- Діти дошкільного віку мало розуміють опосередковані питання. А прямі питання з боку юриста/психолога можуть їх ретравматизувати.

Під час інтерв'ювання (допиту) малолітньої або неповнолітньої особи застосовуються загальні правила, встановлені ст. 224 Кримінального-процесуального кодексу України (далі по тексту - КПК), і одночасно вимоги, встановлені ст.ст. 226, КПК України.

Відповідно до ст.ст. 226, 227 КПК України:

- Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря, а під час допиту малолітніх чи неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених – також захисника (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України).

- Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

- Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

- До початку допиту особам, законному представникові, педагогові, психологу або лікарю роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання.

- До початку допиту законному представнику, педагогу,

психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі.

- У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника [22].

Проведення опитування дитини обов'язково вимагає ретельної попередньої підготовки фахівця з урахування їхніх вікових особливостей:

- ретельно ознайомтесь з матеріали справи;
- вивчіть індивідуально-психологічні особливості дитини, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; хоббі; улюблені ласощі тощо (Див Розділ 2).;
- забезпечте безпечний простір. Місце та обстановка проведення опитування, повинно бути обрано таким чином, аби мінімізувати чинники, що впливатимуть на встановлення психологічного контакту з дитиною. («Зелена кімната», дитячий заклад, дім зуникненням наявності яскраво-люмінісцентгих кольорів тощо). На столі завжди повинні бути вода, соки, дитячий перекус;
- вивчіть соціальне оточення та стосунки;
- ретельно підготуйте перелік та послідовність запитань;
- визначіть час проведення опитування, він має бути адаптований під режим дня дитини.
- підготуйте наочний матеріал (анатомічні ляльки, сценотест, іграшки для хлопців та дівчат, фотографії, рисунки тощо),
- переконайте, що технічні засоби у справності і готовності до фіксації опитування;
- рекомендується попередньо зустрітиса з дитиною, задля можливості звикнути один до одного та встановити довірливі стосунки.

Фахівці, які будуть проводити інтерв'ювання (допит) постраждалих дітей повинні бути ознайомлені з методикою надання першої психологічної допомоги RAPID, яка була нами модернізована у процесі взаємодії з постраждалими дітьми у часі широкомасштабної війни росії в Україні на протязі 2022-23 рр. Пропонуємо Модифіковану Модель ППД RAPID (РАПОРТ - ОЦІНКА - ПРІОРИТИЗАЦІЯ - ІНТЕРВЕНЦІЯ – ДИСПОЗИЦІЯ). Ця модель була розпрацьована в університеті Джонса Хопкінса. У назві моделі закладені перші літери інтервенція, які проводяться при першій психологічній допомозі.

- **Літера R (rapport)** означає встановлення контакту, рапорту, із застосуванням рефлексивного слухання. В дитячому інтерв'юванні дитина не завжди може розповісти (див.розд.1), тоді в хід йде гра, казка, пісенька, колискова, конструктор, карти, шахи, розмальовки тощо.

- **Літера A (assessment)** – це оцінка. На цьому етапі після спілкування з постраждалою дитиною робимо висновок, якого рівня її гострий стрес.

- **Літера P** взаємопов'язана з літерою А. На цьому етапі ми запитуємо себе: кому слід надати допомогу насамперед? Таким чином, ми сортуємо (від французького «тріажу» - вибирати, сортувати, створювати якусь ієрархію). Сортування - або тріаж - на місці катастрофи чи трагічних військових дій вже давно відоме в медицині і має сформовану систему розподілу людей за терміновістю надання першої допомоги.

- **Літера I** означає «інтервенція» (intervention), тобто в процесі інтерв'ювання ми намагаємось стабілізувати, знизити рівень гострого стресу дитини. Ми розглядаємо різні стратегії інтервенцій, певні техніки дитячої взаємодії, які допоможуть зменшити стрес та підготувати дитину до важких фаз інтерв'ювання.

- **I накінець - D**, диспозиція, підтримка. Це спостереження за дитиною, з якою ви щойно провели інтерв'ювання. Як вона почувається? Чи зможе знову функціонувати на належному рівні?

Якщо ні, то яку допомогу ще потрібно надати?

Рекомендації стосовно способу формулювання питань дітям

Бажана поведінка:	Слід уникати:
<p>звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій незалежно від змісту питання;</p> <ul style="list-style-type: none"> • говоріть повільно; • спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє; • починайте з легших, необтяжливих питань, поступово підвищуючи їх складність; • звертайте увагу на те, щоб одне питання містило в собі лише одну тему, яка потребує пояснення; • дайте дитині час замислитися над відповіддю; • використовуйте прості граматичні конструкції; • ставте короткі питання, максимально на два три слова довші за речення, які зазвичай вживає дитина; • використовуйте в питаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного; • використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників; • з'ясовуйте з дитиною значення використовуваних нею виразів; • у питаннях використовуйте вирази, які вживала дитина (переказ з використанням ключових слів, застосованих нею); • перед тим як поставити дитині питання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи достатньо цих знань у дитини для відповіді. 	<ul style="list-style-type: none"> • стрімких переходів з теми на тему; • одночасно більше одного питання; • жестикуляції та інтенсивної міміки; • заперечень; • незрозумілих багатозначних виразів («ці речі», «така поведінка»); • абстрактних узагальнюючих термінів та назв (замість «тварина або зброя» оберіть більш конкретний вираз, наприклад, «собака або пістолет»); • виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу («тут», «там», «раніше», «пізніше»); • термінів, які описують співвідношення («більше», «менше», «швидше»), особливо коли працюєте з дітьми дошкільного віку та молодшого шкільного віку [17].

Типи питань в інтерв'юванні.

Питання, що ставляться під час інтерв'ювання, можна розподілити на *відкриті, закриті та альтернативні*.

Відкриті питання передбачають розгорнуту відповідь, надають можливість отримати нову детальну інформацію.

Приклади відкритих питань:

Що сталося після Вашого повернення додому?

Які подальші дії відбувалися після Вашої втечі?

Які незабезпечені потреби є у Вас?

Відкриті питання активізують співрозмовника, змушують його замислитися, надають найбільшу свободу для висловлення думок, усувають бар'єри в спілкуванні, розширюють і поглиблюють контакт.

Закриті питання передбачають однозначну відповідь (так або ні, точна дата, кількість тощо), дозволяють отримати точну, конкретну інформацію в окресленій області.

Приклади закритих питань:

Чи були Ви свідком насильства?

Скільки осіб було у приміщенні?

Чи було чути крики про допомогу?

Альтернативні питання містять варіанти відповідей.

Альтернативні питання розглядаються як варіант закритих питань із множинним вибором.

Приклади альтернативних питань:

Удар було нанесено палицею, молотком чи склянкою?

Рішення про залишення будівлі Ви прийняли самостійно, чи хтось підказав, запропонував Вам?

Рекомендується чергувати відкриті та закриті питання.

Підсумкове перефразування

- Це перефразування, де ви берете слова дитини, перетворюєте їх на свої слова, і віддаєте їх назад.
- це отримання чийхось слів і заміна їх на інші, щоб перефразувати основне повідомлення або емоцію в те, що часто набуває вигляду питання *«так»* і *«ні»*.

- його завданням є отримання підтвердження або уточнення стану чи ситуації.

- Приклади перефразувань:

«Це звучить як...»,

або «Говорячи іншими словами...»,

або «Мені здається, ти говориш, що...».

Важливо також розуміти, що якщо дитина є мовною і контактною, юрист/психолог інколи змушений задавати дитині «неприємні» запитання, які можуть бути причиною ретравматизації з подальшими негативними наслідками для здоров'я та життя. Подаємо приклади,

Як можна почати неприємне запитання для підлітка :

• Вибачте, що змушений задати Вам таке питання, але це необхідно для того, щоб...

• Я розумію, що говорити про це може бути неприємно, але нам з Вами важливо ...

• Мені дуже шкода, що доводиться занурити Вас в спогади, але без цього ми ніяк ...

• Пробачте мені, будь ласка, таке, мабуть, трохи образливе питання, та Ваша відповідь дуже допоможе...

• Нам вкрай необхідно дізнатись про... подію, бо...

• Чи готові Ви щиро відповісти на...

• Це дуже особисте питання, та...

• Нам дуже потрібна Ваша допомога, тож дозвольте запитати...

Чого ми досягаємо?

1. Виказуємо повагу, підтримку, співчуття.
2. Підсилюємо безпечність простору.
3. Зменшуємо ризик паніки.
4. Заздалегідь попереджуємо про ризик та надаємо можливість підготуватись, уникаємо несподіванки.
5. Пояснюємо необхідність цього запитання.
6. Підкреслюємо цінність для інших людей.
7. Підкреслюємо поважність такого вчинку.

8. Підіймаємо власну та суспільну значимість людини.
9. Посилюємо шанси отримати необхідну відповідь [21].

ОЗНАЙОМТЕСЬ!

Ст. 35 «Опитування дитини» Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства:

1. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- а) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- б) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цього приміщенні;
- в) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цього;
- г) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- д) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- є) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

2. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства.

3. Якщо вік постраждалої не встановлено та є підстави вважати, що жертва є дитиною, то заходи, передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, застосовуються до неї доти, доки тривають перевірки її віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Baugerud G.A., Johnson M.S. The NICHD Protocol: Guide to Follow Recommended Investigative Interview Practices at the Barnahus?. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-58388-4_6#citeas
2. Lamb, Michael, Kathleen Sternberg, and Phillip Esplin. Conducting Investigative Interviews of Alleged Sexual Abuse Victims. *Child Abuse and Neglect*. 1998. # 22. P. 813–823.
3. Bruck, Maggie, Stephen Ceci, and Helene Hembrooke. The nature of children's true and false narratives. *Developmental Review*. . 2002. #22. P. 520–554.
4. Броневицька О.М. Застосування протоколу NICHD при проведенні процесуального інтерв'ю дитини. Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Кримінальна юстиція під час підготовки майбутніх суддів, прокурорів та слідчих в контексті європейських стандартів». Львів (жовтень 2020 року), 2020. С. 111-120.
5. Orbach, Yael, Irit Hershkowitz, Michael Lamb, Kathleen Sternberg, Phillip Esplin, and Dvora Horowitz. Assessing the Value of Structured Protocols for Forensic Interviews of Alleged Abuse Victims. *Child Abuse and Neglect*. 2000. # 24. P. 733–752.
6. Lamb, Michael, Yael Orbach, Irit Hershkowitz, Dvora Horowitz, and Craig Abbott. Does the Type of Prompt Affect the Accuracy of Information Provided by Alleged Victims of Abuse in Forensic Interviews? *Applied Cognitive Psychology*. 2007. # 21. P. 1117–1130.
7. Fivush, Robyn. The Development of Autobiographical Memory. *Annual Review of Psychology*. 2011. # 62. P. 559–582.
8. Howe, Michael. When Autobiographical Memory Begins. *Developmental Review*. 2003. # 23. P. 471–494.
9. Cordón, Ingrid, Mararet-Ellen Pipe, Liat Sayfan, Annika Melinder, and Gail Goodman. Memory for Traumatic Experiences in Early Childhood. *Developmental Review*. 2004. # 24. P. 101–132.
10. Bauer, Patricia. Recall in Infancy A Neurodevelopmental Account. *Current Directions in Psychological Science*. 2007. #16 (3). P. 142–146.

11. Baugerud, Gunn Astrid, Svein Magnussen, and Annika Melinder. High Accuracy but Low Consistency in Children's Long-term Recall of a Real-life Stressful Event. *Journal of Experimental Child Psychology* 2014. # 126. P. 357–368.
12. Schneider, Wolfgang, and David Bjorklund. Memory and knowledge development. In *Handbook of Developmental Psychology*, eds. J. Valsiner, and K. Connolly. 2003. P. 370–403.
13. Lamb, Michael, Yael Orbach, Irit Hershkowitz, Dvora Horowitz, and Craig Abbott. Does the Type of Prompt Affect the Accuracy of Information Provided by Alleged Victims of Abuse in Forensic Interviews? *Applied Cognitive Psychology*. 2007. # 21. P. 1117–1130.
14. Cyr, Mireille, and Michael Lamb. Assessing the Effectiveness of the NICHD Investigative Interview Protocol when Interviewing French-speaking Alleged Victims of Child Sexual Abuse in Quebec. *Child Abuse and Neglect*. 2009. # 33. P. 257–268.
15. Броневицька О.М. Застосування протоколу NICHD при проведенні процесуального інтерв'ю дитини. Збірник матеріалів першої міжнародної конференції «Кримінальна юстиція під час підготовки майбутніх суддів, прокурорів та слідчих в контексті європейських стандартів». Львів (жовтень 2020 року), 2020. С. 111-120.
16. «Модель БЕРНАХУС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/media/20941/file>.
17. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ. 2021. 48 с.
18. Методичні рекомендації щодо опитування дітей у межах розслідування: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Г. Попов, І. Урумова, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К. 2021. 112 с.
19. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті: Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права /Автори: Сара Ферро Рібейро і Данае ван дер Стратен Понтоз: Березень 2017. 328 с.

20. «Зелені кімнати»: психологічні особливості організації роботи з дітьми / Н.П. Бочкор, О.М.Цільмак, О.В. Швед та ін. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 112 с.
21. Комунікативні навички при документуванні свідчень. Методичні рекомендації. О.Беляєва, О.Костенко, Н.Кучинська, Н.Перколаб, С.Пінчук, О.Родін; за заг. ред. А. П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. К., КИТ, 2016. 72 с.
22. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

ПРО АВТОРІВ

Балинська Ольга Михайлівна, д.юр.н., професорка. У 1996 р. закінчила факультет журналістики Львівського державного університету ім. І. Франка. У 2007 р. закінчила юридичний факультет Львівського державного університету внутрішніх справ. У 2007 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Вербальний біхевіоризм у діяльності органів внутрішніх справ: філософсько-правовий аспект» за спеціальністю 12.00.12 –

філософія права. У 2011 р. – присвоєно вчене звання доцента. У 2013 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Семіотика права як філософсько-правова парадигма» за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. У 2016 р. – присвоєно вчене звання професора.

Дійсний член Міжнародної академії інформатики (2018), академік Національної академії наук вищої освіти України (2019). Голова докторської вченої ради Д 35.725.02 з правом присудження наукового ступеня доктора наук з наукових спеціальностей 12.00.01, 12.00.07, 12.00.09 (2022-2025 рр.). Офіційний представник і координатор міжнародної освітньо-наукової грантової діяльності Громадської організації «Міжнародна фундація освітян і науковців»; член громадської організації «Українська асоціація представниць правоохоронних органів». Головний редактор науково-аналітичного журналу «Соціально-правові студії»; член редакційної колегії наукових фахових видань: Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Спецвипуск); «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗНАВСТВА»; наукового журналу «Європейська наука майбутнього та безпека» («European Science of the Future and Security»). Наукова доробок^ Автор та співавтор понад 200 наукових та методичних праць, в тому числі: монографії, підручники, навчальні і навчально-методичні посібники, словники, довідники, наукові статті тощо.

НАУКОВІ ПРОФІЛІ: ORCID ID: <https://orcid.org/0000-record/E-1326-2016> Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57207569268> ResearchGate: <https://www.researchgate.net/profile/Olha-Balynska> Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Y504x3cA AAAJ&hl=uk>

Викладає навчальні дисципліни: Актуальні проблеми філософії права, Методологія сучасного правознавства

Католик Галина Вікторівна, д.психол.н., професорка. Випускниця будівельного факультету Львівського державного університету (зараз Львівський національний університет «Львівська політехніка» м. Львів) за спеціальністю «Інженер-викладач будівельних дисциплін» (1984 р.). У 1990 завершила аспірантуру в Інституті психології імені Г.С.Костюка та захистила кандидатську дисертацію на тему «Дослідження уяви молоді експрес-діагностичним методом» за спеціальністю 19.00.07 вікова та педагогічна психологія. У 2019 р. захистила докторську дисертацію на тему «Концепція Я дитячого практичного психолога» за спеціальністю 19.00.07 вікова та педагогічна психологія.

Дійсний член Української Спілки психотерапевтів (УСП), член Тренерської Ради, Секретаріату та Комісії по науці УСП, голова секції УСП з дитячої та юнацької психотерапії; дійсний член Європейської Спілки психотерапевтів (ЕАР), дійсний член Австрійської Асоціації дитячої та юнацької психотерапії ÖKIDS, голова Українського інституту дитячо-юнацької психотерапії та психологічного консультування, заступник голови правління Асоціації практикуючих психологів Львівської області. Член редколегій наукових фахових видань: «Osterreichische Zeitschrift fuer Sauglings-, Kinder- und Jugentlichen- Psychotherapie und Sauglings-, Kinder- Jugentlichen- und Elternberatung», «Наукові записки УКУ», серія: «Педагогіка. Психологія», 2014р., «Przegląd Badan Edukacyjnych», «SEMINARE. Poszukiwania naukowe», «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ». Серія психологія. Наукова доробок: ^ Автор та співавтор понад 250 наукових та методичних праць, в тому числі: монографії, підручники, навчальні і навчально-методичні посібники наукові статті тощо. НАУКОВІ ПРОФІЛІ: Web of Science ResearcherID – CZE-1579-2022 Web of Science Core Collection – <https://www.webofscience.com/wos/author/record/10011985>, orcid.org/0000-0002-2169-0018, Publons: HK0969836985! Researcher ID: **AAH-9441-2020**. <https://publons.com/dashboard/summary/> Google Scholar– <https://scholar.google.com.ua/citations>

Викладає навчальні дисципліни: Психологія особистості, Психодіагностика. Теорія та практика глибинної психології, Практикум професійної майстерності психолога, Практикум психології вищої школи.

ЗАХАРОВА Олександра Василівна, к.юр.н, доцентка. Завідувачка відділення актуалізації навчання та практичної підготовки Інституту підготовки фахівців для підрозділів національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ. У 2002 р. закінчила Львівського інститут внутрішніх справ при НАВС України. 2009 р. - кандидатка юридичних наук, 2014 р. - присвоєно вчене звання доцента по кафедрі кримінального процесу та криміналістики. Науково-педагогічний стаж понад 14 років. Членкиня

Координаційної ради з питань сімейної політики при Львівській обласній військовій адміністрації та членкиня Коаліції у Львівській області щодо виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». Авторка та співавторка понад 90 наукових та методичних праць, в тому числі: монографії, підручники, навчальні і навчально-методичні посібники наукові статті тощо.

БРОНЕВИЦЬКА Оксана Михайлівна, к.юр.н, доцентка. Доцентка кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права ЛьвДУВС, адвокатка, заступник Голови Комітету захисту прав адвокатів Ради адвокатів Львівської області, експертка з методики процесуального інтерв'ю, захисту прав викривачів, системи Custody Records в Україні, голова громадської організації «Фундація інституційного розвитку» У 2006 р. закінчила з відзнакою магістратуру юридичного факультету Львівського національного університету. У 2011 р. захистила дисертацію

на здобуття наукового ступеня «кандидат юридичних наук» на тему: «Відповідність кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам». У 2015 р. отримала вчене звання «доцент» по кафедрі кримінально-правових дисциплін. У 2018 р. отримала свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю. Є тренером із впровадження методики процесуального інтерв'ю в діяльність національних правоохоронних органів, проводить навчання для інспекторів з дотримання прав людини для системи Custody Records, захисту прав викривачів для юристів та адвокатів системи безоплатної правової допомоги, уповноважених із запобігання корупції органів місцевого самоврядування. Авторка та співавторка понад 100 наукових та методичних праць, в тому числі: монографії, підручники, навчальні і навчально-методичні посібники наукові статті тощо.

Наукові профілі:

Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAR-6585-2021>

Google Scholar:

<https://scholar.google.com/citations?user=6H4evxcAAAAJ&hl=uk>

Наукове видання

**БАЛИНСЬКА О.М., КАТОЛИК Г.В.,
ЗАХАРОВА О.В., БРОНЕВИЦЬКА О.М.**

**ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРВ'ЮВАННЯ ДІТЕЙ РІЗНОГО ВІКУ,
ЯКІ СТАЛИ СВИДКАМИ
АБО ЗАЗНАЛИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА**

Монографія

Видано в авторській редакції

Дизайн обкладинки: Богдан Макогон
Максим Луцев

Підписано до друку 18.01.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 14,18. Обл.-вид. арк. 9,85.
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1.
Тел./факс: (032) 235 72 13. E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.